جس کتاب پر پنجاب یونیورسٹی کی مہر ثبت نہ ہو اس کی خریداری جائز نہیں

پنجاب یونیورسٹی

# بی اے کورس فارسی

یعنی

## فارسی زبان کا نصاب امیدواران امتحان بی اے کے لئے

جس کو

## سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرر فرمایا

اور

## صاحب رجسٹرار بہادر کے حکم سے

## ۱۸۹۸ء

رفاہ عام پریس لاہور میں مولوی سید ممتاز علی کی اہتمام سے چھپا



قیمت فی جلد ........................ (عمہ۱)

# فہرست مضامین

## حصۂ نظم

# بی اے کورس فارسی پنجاب یونیورسٹی

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے واسطے امتحان بی اے (زمرہ آرٹس) بابت ۱۸۹۹ء اور اس کے مابعد کے مقرر فرمایا ہے اور یہی کورس زمرہ علوم مشرقی کے امتحان انٹرمیڈیٹ کی تعلیم میں بھی داخل ہے

اس میں مندرجہ ذیل کتب سے انتخاب لیا گیا ہے

| نظم | نثر |
| --- | --- |
| قصاید انوری | انشائے قایم مقام |
| قصاید خاقانی | منتخبات فارسی |
| قصاید عرفی | اکبر نامہ |
| اکبر نامہ | وقایع نعمت خان عالی |
| وقایع نعمت خان عالی | جہانکشائے نادری |
| انشائے قایم مقام | تاریخ معجم |
| کلیات قاآنی | ناسخ التواریخ |
| مثنوی مولانا روم | آئین اکبری |
| حدیقۂ سنائی | |
| تحفۃ العراقین | |

اس کورس کے علاوہ ہر دو امتحانات مندرجہ بالا کے فارسی کے نصاب میں اخلاق ناصری (مقالہ سوم) اور الف لیلہ (انتخاب) اور مفتاح الادب بھی داخل ہیں جو تینوں علیحدہ مل سکتی ہیں ◆

# قصاید انوری

خیزید کہ ہنگامِ صبوحِ دگر آمد ‌ ‌ ‌ شب رفت و ز مشرق علمِ صبح بر آمد

نزدیکِ خروس از پئے بیداریِ مستاں ‌ ‌ ‌ دیریست کہ پیغامِ نسیمِ سحر آمد

خورشیدِ مے اندر افقِ جامِ نکوتر ‌ ‌ ‌ چوں لشکرِ خورشید بآفاق بر آمد

از مے حشرے بہ کہ در آریم بہ مجلس ‌ ‌ ‌ ز اندیشہ چو بر خوابِ خماری حشر آمد

آغاز نہید از پئے مے بیخبری را ‌ ‌ ‌ کز بادۂ گیتی ہمہ کس بے خبر آمد

بر دل نفسے آمدہ گیتی بسر آرید ‌ ‌ ‌ گیرید کہ گیتی ہمہ یکسر بسر آمد

بر بوک و مگر عمرِ گرامی مگذارید ‌ ‌ ‌ خود محنتِ ما جملہ ز بوک و مگر آمد

اے ساقیِ مہ روئے در انداز و مرا دہ ‌ ‌ ‌ زاں مے کہ ز رشکش باد رو لہوش پدر آمد

بر من مشکن پیش کہ من توبہ شکستم ‌ ‌ ‌ زاں دست کہ صد قلزم ازاں یکشمر آمد

از دستِ گہر گسترِ دستورِ شہنشاہ ‌ ‌ ‌ دستے نہ محیطے کہ نوالش گہر آمد

دستورِ جلال الوزرا کز وزرا اوست ‌ ‌ ‌ آں شاخ کہ در باغِ جلالت بہ بر آمد

صدرے کہ تر و خشکِ جہاں باقی و فانی ‌ ‌ ‌ بر گوشۂ خوانِ نعمش ماحضر آمد

ہرگز چو فلک راہِ سعادت نکند گم ‌ ‌ ‌ آں را کہ فلک سوئے درش راہبر آمد

جز بر ورِ ادِ قسمتِ روزی نکند بخت　　آرے چہ کند چوں ورِ رزقِ بشر آمد
بے نعمتِ او بیخِ بقا خشک لب افتاد　　با ہمتِ او شاخِ سخا بارور آمد
از ہمتِ او شکل جہانے بکشیدند　　در نسبتِ او کلّ جہاں مختصر آمد
اے شاہ جہانے کہ زعدلِ تو جہاں را　　در وصف نیاید کہ چہ نعمتے بسر آمد
عدلِ تو ہمائیست کہ چوں سایہ بگسترد　　خاصیتِ خورشید دراں بے خطر آمد
نامِ تو پسے تربیتِ نامِ عمر کرد　　زاں روئے کہ عدلِ تو عدلِ عمر آمد
سرمایۂ دریا نہ بہ بازوے دولت بود　　زاں روے دفینش نہ گراں پُر حذر آمد
کاں در نظرِ رائے تو اندر زحقیری　　(؟) کاں چیست کہ آں رائے ترا در نظر آمد　　نانشہ
بہ بیعتِ تو کس را بمراد ے نرسد دست　　بوسیدنِ دستِ تو ازاں معتبر آمد
در شانِ بناز آیتِ احسانِ ایادیت　　چوں پیرہنِ یوسف و چشمِ پدر آمد
برّ تو قدیم است چناں کز رہِ تقدیر　　نزدِ ہمہ در کوکبۂ خواب و خور آمد
عزمِ تو چہ عزمیست کہ بے منّتِ تدبیر　　در ہر چہ بکوشید نصیبش ظفر آمد
عالم کہ زنا پردہ بخیلت سکلہے کرد　　ترکِ کلہ قدرِ ترا آستر آمد
گردوں کہ پئے وہم مہندس نہ سپردش　　اندیشۂ تدبیر ترا پے سپر آمد
اوّل قدمِ قدرِ تو بود آنکہ چو برداشت　　عالم ہمہ زیر آمد و قدرت زبر آمد
اصفِ کہ زِ تو سیر قلمش تیغ سکوں یافت　　حاتم کہ زدستِ کرمش کاں بسر آمد
اوصافِ تو در نسبتِ آوازۂ ایشاں　　وصفِ نفسِ عیسے و آوازِ خر آمد
در امرِ تو امکانِ تغیر نہ نہفتند　　گوئی کہ مثالے زقضا و قدر آمد
در کینِ تو امید سلامت نہ نہادند　　گوئی کہ نشانے زسیر و سقر آمد

دشمن کمر کین تو از بیم تو بربست | نے راز پے حملۂ صرصر کمر آمد
از آتش پاس تو نگردود ندید است | کو سادہ دلیش آرزوے شور و شر آمد
پاسِ تو شہابیست کہ در کام شیاطیں | با حرقتش آتش چو شراب گذر آمد
خصمِ تو چو پروانہ شود صاعقہ را | کوراز فلک دود ز اختر شرر آمد
تو ساکنی و خصمِ تو جنبان و چنیں بہ | زیرا کہ سکوں حلیۂ کل سیر آمد
عنقا کہ ز نازکی کشتی جاے نگہ داشت | ہرگز طرفِ دامنش از عار تر آمد
در رہ زنہ ردی سر چو فرو کرد بہر جاے | یک سال زغن مادہ و یک سال نر آمد
اے ملک ستانے کہ ز درگاہ تو برخاست | ہر مرغ کہ در عرصۂ ملکے بہ پر آمد
من بندہ کزیں پیش نز و زخم درشتی | گردوں کہ نہ احوال من او را سپر آمد
در مدتِ دہ سال کہ ایں گوشہ و سکنہ | در قبۂ اسلام مرا مستقر آمد
ہر نور نظامے کہ در آمد ز در من | از جود تو آمد نہ ز جاے دگر آمد
گردوں جگرم داد کہ احسان نہ ز دل کرد | احسانِ تو آں بود کہ آں بے جگر آمد
صدرا تو خداوند قدیمی نہ مرا بس | آں را کہ ہنرہاے من او را ثمر آمد
افزان مرا از طمع بیش تو دادی | زاں در تو سخن شاں ہمہ چوں آب زر آمد
از خدمتِ فرخندۂ تو باز نہ گشتند | ہرگز کہ ز تشریف تو شاں بر اثر آمد نُہ
انعام تو بر اہل ہنر گرچہ بحد بیست | از شکرِ تو کام ہمہ شاں چوں شکر آمد
نظمے کہ بر احوال من آمد ہمہ وقتے | از فضلِ تو آمد نہ ز فضل و ہنر آمد
جانم کہ درو نقش ہواے تو گرفتہ است | پائندہ تر از نقش حجر بر حجر آمد
اقبال ز توقیع تو نقشے بنمودش | ہر لحظہ کہ بر غرفہ سمع و بصر آمد نقطر

| | |
|---|---|
| از تو نگریزد که تو در قالب عالم | جانی و یقین است که جهان ناگزر آمد |
| تا در شغل آرند که اندر سفر عمر | جان مرکب و دم زاد و جهان رهگزر آمد |
| یکدم ز جهان جان تو جز شاد مبادا | کز یک نظرت برگ چنین صد سفر آمد |

مقصود جهان کام تو بادا که بر آید
زانکه از تو بر آید همه کامے که بر آید

| | |
|---|---|
| گر دل و دست بحر و کان باشد | دل و دست خدایگان باشد |
| شاه سنجر که کمترین خدمش | در جهان پادشه نشان باشد |
| پادشاهِ جهان که فرمانش | بر جهان چون قضا روان باشد |
| آنکه با داغِ طاعتش زاید | هر که ز ابنائے انس و جان باشد |
| آنکه با مهر خازنش روید | هر چه ز اجناسِ بحر و کان باشد |
| عدلش ار بازبین بخشم شود | امن بیرونِ آسمان باشد |
| قهرش ار سایه در جهان فگند | زندگانی وراں جهان باشد |
| مرگ را دایم از سیاست او | تب و لرزه اندر استخوان باشد |
| هر کجا خطبه شد بنام سخاش | نطق را دست بر دهان باشد |
| هر کجا سکه شد بنام و نشانش | بخل بے نام و بے نشان باشد |
| اے قضا قدرتے که با حلمت | کوه بے تاب و بے توان باشد |
| رایتت آیتے که در حرفش | فتح تفسیر و ترجمان باشد |
| گویم از رائے رایتت شب و روز | دو اثر در جهان عیان باشد |
| رائے تو رازها کند پیدا | که ز تقدیر در نهان باشد |

رایتت فتنها کند پنهان — که چو اندیشه بیکران باشد

لطفت ار مایهٔ وجود شود — جسم را صورت روان باشد

بأست ار بانگ بر زمانه زند — گرگ را سیرت شبان باشد

نبود خط رونق مجره — گر نه دست تو اش ضمان باشد

نرسد کار عالمی بنظام — گر نه پائے تو درمیان باشد

در جهانی و از جهان بیشی — همچو معنی که در بیان باشد

آفرین بر تو کآفرینش را — هر چه گوئی چنین چنان باشد

روز هیجا که از درخش سنان — گرد را کسوت دخان باشد

در تن اژدهاے رایتها — باد را اعتدال جان باشد

شیر گردون چو عکس سبزه در آب — پیش شیر علم ستان باشد

هم عنان امل سبک گردد — هم رکاب اجل گران باشد

هر سبو کز اجل شکسته شود — بر لب چشمهٔ سنان باشد

هر کمین کز قضا گشاده شود — از پس قبضهٔ کمان باشد

اشک بر درعهاے سیمابی — نسخهٔ راه کهکشان باشد

چون بجنبد رکاب منصورت — آن قیامت که آن زمان باشد

هر کرا شد یقین که حملهٔ تست — راه هستیش در گمان باشد

روح روح الامین در آن ساعت — نه همانا که در امان باشد

نبود هیچکس بجز نصرت — که دمے با تو هم عنان باشد

هر مصافے که اندر و دو نفس — تیغ را با کفت قران باشد

صد قران وحش و طیر ایمن از آں — فلک از کشتہ میزباں باشد
قبضۂ خنجرت جہاں گیر است — گرچہ یک مشت استخواں باشد
خسروا بندہ را چودہ سال است — کہ ہمے آرزوے آں باشد
کز ندیمانِ مجلس ار نشود — از مقیمانِ آستاں باشد
بخرش پیش ازاں کہ بفروشی — وانگہت رایگاں گراں باشد
چہ شود گر ترا دریں سودا — دست بوسیدنی زباں باشد
تا شود پیر ہمچو بخت عدوت — ہم دریں دولتت جواں باشد (دولتت)
تا ہواے خزاں بہ بہمن و دے — زرگرِ باغ و بوستاں باشد
باغِ ملکِ ترا بہارے باد — نہ چناں کز پیش خزاں باشد
خطبہا را زباں بذکر تو تر — تا ممرِّ سخن زباں باشد
سکّہا را دہاں بنامِ تو باز — تا ز زر در جہاں نشاں باشد
ہمتّت لازمِ زمان و مکاں — تا زماں لازمِ مکاں باشد
ہمتت ملک بخش و ملک ستاں — تا بگیتی دہ و ستاں باشد

در جہاں ملک جاودانت باد
خود چنیں ملک جاوداں باشد

باد شبگیری نسیم آورد باز از جویبار — ابر نوروزی علم بفراخت باز از کوہسار
ایں چو پیکانِ بشارت بر شتاباں در ہوا — واں چو پیلانِ جواہر کش خراماں و قطار
گر معطر خاکِ دشت از باد کافوری نسیم — گر مرصع سنگِ کوہ از ابر مروارید بار
بوئے خاک از نرگس و سوسن چو مشکِ تبّتی — روئے باغ از لالہ و نسریں چو نقش قندہار

| | |
|---|---|
| مرحبا بوئے کہ عطارش نباشد درمیان | حبذا نقشے کہ نقاشش نباشد آشکار |
| ابر اگر عاشق نشد چون من چرا گرید ہمے | باد اگر شیدا نشد چون من چرا شد بیقرار |
| مست گر بلبل نشد است از خوردن گل پس چرا | چہرۂ گل با فروغ و چشم نرگس پر خمار |
| رونق بازار گل رویان بشد زیرا کہ برد | بوئے خط شان گلستان و رنگ رخ شان لالہ زار |
| بادہ خور بر لالہ و گل زانکہ اندر کوہ و دشت | لالہ مے روید ز خارا گل ہمے روید ز خار |
| بادہ خوردن خوش بود در گل بہنگام صبوح | توبہ کردن بد بود از مے بہ ہنگام بہار |
| برگ گل سوری مے صافی حلال است و مباح | خاصہ اندر مجلس صدر جہاں فخر کبار |
| مجلس عالی علاء الدین کہ از دست سخاش | زر زکان خواہد امان و در ز دریا زینہار |
| خاصہ اکنون کز طرب ہر ساعتے جشنے کند | درمیان باغ و بستان افتخار روزگار |
| عالم علم و جہان جود محمود آنکہ ہست | افتخار روزگار و اختیار شہریار |
| دست جود آسمان از دست جودش یارخواہ | نقد جاہ اختران بر سنگ قدرش کم عیار |
| عقل را پروردہ است گوئی شخص او را در ازل (۱) | روح پروردہ است گوئی شخص او را در کنار |
| راست کاری پیشہ کرد است از برا آنکہ نیست | در قیامت ہیچکس چون راستگاران رستگار |
| کے بود عالم از و خالی کہ از بہر بقاش (۲) | کرد ایزد روز مولودش فنا را سنگسار |
| ز آب و آتش برد روح و رائے او پاکی و نور | چون ز باد و خاک طبع و حلم او لطف و وقار |
| خواستند از حلم و رائے او زمین و آسمان | ہر یکے در خورد خود چیزے ز روئے افتخار |
| جود او چون زار سائل آگہ شد اندر حال داد | کوہ این را خلعت و خورشید آن را یادگار |
| ابر جودش گر بہ نیساں قطرہ بارد بر زمیں (۳) | تا قیامت با درم آید برون دست چنار |
| اے کہ شبہ ہمت تو پایۂ اجرام پست | ہست پیش طلعت تو چشمۂ خورشید تار |

دارد از لطفِ تو برجیس و ز قہر تو زحل
ایں سعادت مستفاد و آں نحوست مستعار

در پناہِ درگہِ اقبال و بامِ قدرِ تست
ہفت کوکب در مسیر و نُہ سپہر اندر مدار

ور کسے گوید نشاید بود گویم پس چراست
ایں نُہ آں را پاسباں واں ہفت اینرا پردہ‌دار

فضلِ یزداں ہست سالِ مہ یسارت را یمیں
راے سلطاں ہست روز و شب یمینت را یسار

ہر قبائے کز شرف پوشیدہ شخصِ دولتت
رفعتش بودہ است پود و عصمتش بود است تار

گر شود در سنگ پنہاں دشمنت ہمچوں کشف
ور شود در خاک متواری حسودت ہمچو مار

حزمِ تو از سنگ بیروں آورد او را سبک
عزمِ تو او را چو جمرہ برکشد از خاک زار

ہست گوئی مضمر اندر طاعت و عصیانِ تو
نام و ننگ و خیر و شرّ و قہر و لطف و فخر و عار

مادحت را گر معانی سست و الفاظ ابتر است
ز اہلِ معنی لاجرم کس نیست او را خواستار

ہر کہ در بندِ صور باشد بمعنی کے رسد
مرد کو صورت پرست آمد بود معنی گذار

لیک از یک روز بر درگاہ تو باشد بپاے
پایگاہے یابد از اقراں فزوں در روزگار

طبعِ گنگش بیزباں گویا شود چوں کلکِ تو
گرچہ کلکِ تو کمر بندد بہ پیشت بندہ وار

گرچہ نزدِ ہیچ دیار ایں زماں مقبول نیست
گردد از اقبالِ تو صاحب قبولِ ایں دیار

سبحۂ او باشد امروز آں کہ منکر بود دی
طاعتِ او وارد امسال آنکہ عصیاں کرد پار

تا زند بادِ خزاں بر شاخہا زر و درم
تا کند بادِ صبا در باغہا نقش و نگار

شاخِ اقبالت چو باد از ابرِ نیساں باد سبز
شخصِ بدخواہت چو برگ از بادِ دے زار و نزار

چہرۂ بدخواہت از اندہ چو آبیے باد زرد
سینۂ بدگوے پُرخوں از تفکر چوں انار

شاداں در دولتِ عالی و جاہ بیکراں
کامراں از نعمتِ باقی و عمرِ بے کنار

خدای خواست که گیرد زمانه جاه و جلال | جمال داد جهان را بجود خواجه کمال
سپهر معنی مسعود کز قران سعود | نزاده مادر گیتی چو تو ستوده خصال
قضا توان و قدر قدرت و ستاره محل | زمانه بخشش و کان دستگاه و بحر کمال
بنوک خامه ببندد ره قضا و قدر | به تیر نکته بدوزد لب سوال محال
گر ابر خاطر او قطره بر زمین بارد | بجای برگ زبان بر دمد ز شاخ نهال
چو رای روشن او باشد آفتاب سپهر | گر آفتاب اال یابد از کسوف زوال
هلال چرخ معالیش منخسف نشود | از آنکه راه نباشد خسوف را بهلال
سپهر برشده را گر او بخدمت خواند | کمر ببست بجوزا چو بندگان بدوال
ز حرص خدمت او سرنگون همی آیند | بوقت مولد از ارحام مادران اطفال
ز شاخ با ورم آید کف چنار برون | گر از حسب کف او وزد نسیم شمال
ترازوی که برآن بار قدر او سنجند | سپهر کفهٔ او زیبد و زمین مثقال
ز حرص آنکه بر او سائلان سوال کنند | همی سوال بخواهد ز سائلان بسوال
ایا مدیح تو نقش گشته بر اوهام | دعای جاه تو وقف گشته بر اقوال
خطر ندید هر آن کو ندید از تو قبول | شرف نیافت هر آنکو بجست با تو وبال
تو آن کسی که سپهرت نه پرورید نظیر | تو آن کسی که خدایت نیافرید مثال
زمانه سال و مه از خدمت تو جوید نام | ستاره روز و شب از طلعت تو گیرد فال
تو آدمی و همه دشمنان تو ابلیس | تو مهدی و همه حاسدان تو دجال
بدست حزم بمالی همه مخالف را | زمانه نیز نه بیند چو تو مخالف مال
اگر نه کین تو کفر است پس چرا دارد | سپهر خصم ترا خون مباح و مال حلال

عدو حرارتِ بیمِ تو دارد اندر دل   بدستِ مرو یکے دیده زان زند قیفال

بزرگوارا شد مدتے که من خادم   بخدمت نرسیدم ز گردشِ احوال

نه زانکه از دل و جان مخلصت نبوده ستم   گواه دارم و آن کیست ایزدِ متعال

ز مجلسِ تو گرا بر امروز دور داشته ام   نه از فراغتِ من بود بل ز بیمِ ملال

اگرنه درد و سه موسم ز طبع چون آتش   قصیده ها بتے بیاوردمے چو آبِ زلال

بجائے دیگر اگر اهل التماس کردم   بدیدم آنچه ببینا وکس بخواب خیال

خدائے داند و کس چون تو آگہست که من   بعمرِ خویش ندیدستم ازین سحر حلال

ثناء قبول بہمت کنند اہلِ ثنا   ولے که مرد بہمت پرد چو مرغ ببال

بدین دلیل توئی خواجه با استحقاق   وزین قیاس توئی مہتری باستقلال

نه هر کرا بصفت با کسے شباهتست   شبیه دوست چنان چون یمین شبیه شمال

که دال نیز چو ذال است در کتابت لیک   ششصد و نود و شش کمست دال از ذال

ببین که میر معزی چه خوب مے گوید   حدیث ها نبات[۱] پینو و شکلِ کعب غزال

درین مقابله یک بیتِ ازرقی بشنو   نه بر طریق تنحّی بوجهِ استدلال

زمرد و گیه سبز هر دو یک رنگ اند   ولے ازین بنگین دان کشند ازان بجوال

همیشه تا که بود نعتِ زلف در ابیات   همیشه تا که بود وصفِ خال در امثال

سرے که از تو بپیچد بریده باد چو زلف   رخے که از تو بتابد سیاه باد چو خال

هزار سال تو مخدوم و دهر خدمتگار
هزار بار تو ممدوح و من مدیح سگال

[۱] شعر میر معزی سے چو کعب الغزال است پینو ولیکن   تو چون شمه کعب الغزال است پینو

به نیک طالع و فرخنده روز و فرخ سال ... بسعد اختر و میمون زمان و خرّم حال
ببارگاه وزارت به فرخی بنشست ... خدایگان وزیران و قبلهٔ آمال
نظام مملکت و صدر دین و صاحبِ عصر ... سپهر رفعت و قدر و جهان جاه و جلال
محمد آنکه باقبال او دهد سوگند ... روانِ پاک محمد به ایزدِ متعال
زمانه بخشش و خورشید رای و گردون قدر ... کریم طبع و پسندیده فعل و خوب خصال
به بسته از پیٔ حکمش میان زبان و زمین ... گشاده از پیٔ حمدش زبان نساءُ رجال
بجنب قدر بلندش مدار انجم پست ... بجای رای مصیبش زبان حجّت لال
بگام عقل مساحت کند محیطِ فلک ... هنوز رای تصور کند خیالِ محال
بکینش اندر مضمر عنادِ محنت و رنج ... بمهرش اندر مدغم بقاءِ نعمت و مال
حواله کرد بدیوان مهر و کینش مگر ... خدای نامهٔ آجال و قسمتِ آمال
بحشمتش هبرد دیده تیهو از شاهین ... بقوتش بکند پنجه روبه از ریبال
بفرِ دولتِ او شیر فرش ایوانش ... تواند ار بکند شیر چرخ را چنگال
زبیم او همه عمر استخوانِ دشمن هست ... چو از بخارِ دخانی زمین گهِ زلزال
ز دست بخشش او حاکی است اشک سحاب ... ز حزم محکم او راویست سنگ جبال
دلش ملال ندارد همی ز بخشش وجود ... مگر ز بخشش وجودش ملول گشت ملال
عنایتی بد و صلصال اصل آدم و تو ... تو زآں عنایتِ محضی و آدم از صلصال
بقدر جاه و شرف از کمال بگذشتی ... درست شد که کمالی است از ورائے کمال
اگر بکوه برند از عنایتِ تو نشان ... وگر به بحر برند از سیاستِ تو مثال
درین بنفشه بروید ز روی خاره صلب ... دران پشیزه بریزد ز پشت ماهی وال

فلک خرام سمندِ ترا سزد کہ بود   جہاں بزیر رکاب و فلک بزیر نعال
ز نعل مرکب و از طبل باز تو گیرند   ہلال و بدر بچرخِ بلند بر اشکال
مہ نوی تو بملک اندر از خسوف مترس   ازانکہ راہ نباشد خسوف را بہ ہلال
چگونہ یابد بدخواہ با تو دست جدال   ن تا   چگونہ دارد بدگوئے با تو پائے جدال
کہ شیر رایت قہرت چو کام بکشاید   فرو شوند ہژبراں بگوشہ ہا چو شغال
نہاں ازاں بنماید ضمیر او کہ دلش   ز تفِ ہیبت تو بتر کد چو تشنہ سفال
چو باد در قفس انگار کار دولتِ خصم   ازانکہ دیر نپاید چو آب در غربال
شد آنکہ دشمن تو داشت گربہ در انباں   ود ث   کنونست وقت کہ با سگ فرو شود بجوال
بزرگوارا من بندہ گرچہ مدت دیر   بخدمتت نہ رسیدم ز گردشِ احوال
بخیر بر تو دعا کردہ ام ہمے شب و روز   بطبع بر تو ثنا گفتہ ام ہمے مہ و سال
بہ بخت تیرہ و سرگشتہ گفتم آخر ہم   بگردد نسخہ   بکام باز نہ گردد سپہر خیرہ شال
جمال جاہِ تو از پردہ بر کشاید روے   ہمائے قدر تو بر بندہ گستراند بال
بخدمتِ تو چناں تشنہ بودہ ام بخدا   کہ ہیچ تشنہ نباشد چناں بہ آبِ زلال
بحق خاتم و کلک تو بر شمال و یمیں   کہ بے تو باز ندانستہ ام یمیں ز شمال
بہ بند چرخ بدم بستہ تا کنوں کہ کشاد   خدائے بر من و بر دیگراں در اقبال
بایمنی و خوشی در سراے عمر بماں   بفرخی و فرخ بر سریر ملک بہال
ز رشک چہرۂ بدخواہ تو زر عیار   ز اشک دیدۂ بدگوئے تو چو سیم حلال

مباد اخترِ خصمِ ترا سعود و شرف
مباد کوکبِ سعدِ ترا ہبوط و وبال

جنذا بزمے کزو ہر دم دگرگوں زیورے | آسماں بر عالمے بندد زمیں بر کشورے
کشورے و عالمے را ہم زمین و آسماں | از چنیں بزمے تواند داد ہر دم زیورے
مجلسے کو دعوئے فردوس را باطل کند | گر میانِ ہر دو بنشانند عادل داورے
باہوائے سقفِ او روضہ نہ بیند نافۂ | بازمینِ صحنِ او قیمت نیابد عنبرے
در خیالِ نقشِ بُت رویانِ او والہ شوند | گر ز دورِ ہر گریباں سر بر آرد آذرے
جنت است آں عرصہ گر بے وعدہ یابی جنتے | کوثر است آں بادہ گر مستی فزاید کوثرے
ساغرش پر بادۂ رنگیں چناں آید بہ چشم | کز میانِ آبِ روشن بر فروزد ساغرے
آتشِ سیال دیدستی در آبِ منجمد | گر ندیدستی بخواہ از ساقیانش ساغرے
ہست مصرِ جامعِ ہستی ازاں خارج نیافت | روزگار از عرصۂ او یک عرض را جوہرے
آسمانِ دیگر است از روے رتبت گوئیا | واندرو ہر سلکے قایم مقامِ اخترے
آفتاب و ماہ را پیروز شاہ و صاحب اند | شہ سلیماں عنصرے دستور آصف گوہرے
دیرہاں اے حضرتے کز سعی بنائے سپہر | خاک راہاں نخواہد گشت مثلث دیگرے
تا چہ عالی حضرتی کیں آفتابِ خسروی | ہر زماں از سدۂ تو قصر سازد خاورے
آفتابے گر بخواہد بر کشاید نور او | جاوداں از نیمہ روز اندر شبے گیتی درے
گر کواکب را مسلّم گشتے آں عالی سپہر | ہر یکے بودندے اندر فوجِ دیگر چاکرے
جرمِ کیواں آں معمر ہندوئے باریک بیں | پاسبانِ تو نشاندے ہر شبے بر منظرے
مشتری اندر ادائے خطبۂ آں خسروی | معتکف بنشستہ بودے روز و شب بر منبرے
والئے عقرب ز بہرِ منعِ دردِ حادثات | بر درش بودے بہر دستے کشیدہ خنجرے
زہرہ اندر رونقہائے عیش خلوتہائے شب | بستہ بودے خویشتن بر دامنِ خنیاگرے

تیر مستوفی بدیوان در چو شاگردان تو — می برید کاغذی یا می شکستی دفتری
ای خداوندی که تا بیخ صنایع شاخ زد — شاخ هستی را نداد و ندارد از تو کامل تر بری
آسمان قدری که صاحب افسر گردون نیافت — ملک آب و خاک را همچون تو صاحب افسری
چون لب ساغر ببندد هر ندیمت صاحبی — چون سر خنجر بگردد هر غلامت قیصری
جام و خنجر چون تو یک صاحبقران هرگز ندید — بزم را سائل نوازی رزم را کین آوری
بوستان ملک را چه از شبیخون خزان — تا چو چشم بخت تو بیدار دارد عبهری
گر شود پاسی تو در ملک طبیعت محتسب — آسمان انگشت ننهد تا ابد بر منکری
ور نشاند نایبی در چار سوی آسمان — زهره هرگز در نیابد نیز جز با چادری
ابر سی بار بدرود پیش دستت بی‌خبر — برق می خندید و میگفت اینت عاقل مهتری
ابر اگر از تجاب دستت آبستن شود — قطره باران کند از هر حبشی عرعری
معن و حاتم گر ببینندی دل و دست ترا — هر یکی بر بخل آن دیگر نوشتی محضری
در چنان دوران که عمری در سه گوشه پیش ملک — زاهمی زادن سترون شد چو گردون مادری
بالش عافیت سد فتنه شد ورنه کجا — پهلوی در اهمنی هرگز بسودی بستری
دختران روزگار این حوادث زین قبل — کو چو زاید دختری دخترش زاید دختری
روز هیجا کز خروش و گرد جنبشت سایه را — تا سوار خویش را یابد نیابد رهبری
از پس گرد سیه برق سنان آبدار — همچنان باشد که اندر پرده شب اختری
آسمان ابریق شریان را کشاید نائره — تا بجوید روزگار از گرد هیجا خنجری
هر کمان ابری بود بارنده پیکان ژاله وار — هر سنان برقی بود هر بار گیری صرصری
چون بجنبانی عنان بر صرصر که پیکرت — بانگ شب خوش باد جان بر خیزد از هر پیکری

لشکرے را ہیزم دوزخ کنی در ساعتے | اے تو تنہا ہم تو شاہ لشکری ہم لشکرے
اژدہائے رمح تو خلقے بہ یک دم در کشد | وانگہے فربہ نگردد انیت معجز لاغرے
عقل با رمح تو فتوے مید ہد اکنوں کہ چوب | شاید ار ثعباں بود بے معجز پیغمبرے
خنجرت سایۂ پیغمبر است از خاصیت | زاں بہ ہر ایجا چومہ از ہم بدرد مغفرے
با چنیں اعجاز کاندر خنجر تو تعبیہ است | بر سر خصم لعیں چہ مغفرے چہ معجرے
بر زبانِ خنجرت روزے بطنازی برفت | کآسماں چوں من نیارد ہیچ نصرت پرورے
گفت نصرت نہ مرا بازوے شہ مے پرورد | خنجر امر ذو الفقارے را بباید حیدرے
خسروا من بندہ را در مدتِ ایں ہفت ماہ | گر بیسر گشتے اندر ہفت کشور یاورے
تا مرا از لجۂ دریاے حرماں دستدار | فی المثل بر تختہ بروے کشاں تا معبرے
ہستمے از بسکہ سر بر آستانت سودمے | چوں دگر ابنائے جنس خویش اکنوں سرورے
لیکن از بس قصد ایں ناقص عنایت روزگار | ماندہ ام در قعر دریاے عنا چوں لنگرے
روزگار ایں جنس با من بس کہ دارد قصدہا | آں چناں بے رحمتے نامہربانے کافرے
ہم تواستے گرم شاکر ترک زیں داشتے | تا نبودے چوں منش بارے شکایت گسترے
تا صبا از تو جہاں را ہر بہارے بید ریغ | در کنارِ دایۂ گردوں نہد چوں دلبرے
بید ریغت باد ملک اندر کنارِ خسروی | تا نیابد گردش ایام را پیدا سرے
خصم چوں پرکار سرگرداں مرائے صنائت | استواے کارہاے ملک را چوں مسطرے

آسمانِ ملک را دایم تو بادی آفتاب
در سعودی آسماں کردت مجاور مشترے

جشنِ عید اندریں ہمایوں جائے | کہ جہا نیست در جہانِ خدائے

فرخ و خرم و همایون باد — بر خداوند این همایون جاے
مجد دین بوالحسن که طیره کند — چرخ و خورشید را بقدر و براے
آنکه با عدل او سنے گوید — سخن کاه تلبج کاه رباے
وانکه با فر او ہمے فگند — سایه بر کار خویش فرّ ہماے
ثناید او را سپهر پاے سپر — حزم او را زمانه دست گراے
پیشِ جاهش سرِ فلک در پیش — پیشِ حلمش دلِ زمین در واے
کرمش جرم بخش و عذر پذیر — قلمش فتنه بند و قلعه کشاے
در ہواے اصابتِ راییش — (گریز) آفتابِ سپهر ذره نماے
در کمینِ سیاستِ کینش — پشۂ انتقام پیل رباے
رعد با ابر گفته پیشِ کفش — وقت این لاف نیست ہرزه ملاے
موج با بحر گفته پیشِ دلش — روز این عرض نیست ژاژ مخاے
ذہنِ او خامه ایست غیب نگار — کلک او ناطقے است وحی سراے
اے براطرافِ دهر فرماں ده — وے بر ابناے عصر بار خداے
روز عزمِ تو آسماں قدرت — گلِ قهرِ تو آفتاب انداے
با کفت حرص را فرو رفته — ہر زمانے به گنج دیگر پاے
ہمه عالم عیالِ جودِ تو اند — واے اگر جودِ تو نبودے واے
بأسِ تو آتشے است حادثه سوز — عدلِ تو صیقلے است فتنه زداے
(جز) خرمی خر که در سراے تو نیست — (ہشت) ایمنی را درین سپنج سراے
نیز تبدیل روز و شب نبود — گر بگوئی زمانه را که بپاے (تمام)

| | |
|---|---|
| دمی برجعت شود بفردا باز | گر اشارت کنی که باز پس آے |
| عقبت نیست زانکه هست عقیم | از نظیر تو چرخ نادره زاے |
| گر خیالت نیامدے در خواب | کس ندید است در جهان همتاے |
| اے صمیم دلت بخیل نکوه | وے صریر درت دخیل نماے |
| نعمت آلوده بیش نیست جهاں | دامن همتت بدو مالاے |
| دست فرسود جود تو شده گیر | تر و خشک جهان جاں فرساے |
| اے اثرهاے تو ثنا گستر | وے هنرهاے تو جهاں آراے |
| گر حسودت بس است عاجز نیست | اژدها از جواب مار افساے |
| چوں بود دولت تو روز افزوں | چه زیاں از حسود کار افزاے |
| چاه — آب چاه تو روشن ست از سر | خصم را گو که باد مے پیماے |
| گرچه در عشرت اند مشت لئیم | ور چه در اطلس اند چند گداے |
| چه بزرگی بود در آنکه نه پندد — دیده | هم درین آستانه بار ی جاے |
| بلبلاں نیز در سماع و سرود | هدهداں نیز در کلاه و قباے |
| زین سپس بر سپهر گردن کش | بعد ازیں با زمانه پهلو ساے |
| تا ز گردش فلک نیاساید | در نعیم جهاں همے آساے |
| مجلس عشرتت بهایا هوے | گریهٔ دشمنت به هایا هاے |
| طبل بدخواه تو بزیر گلیم | وز ملامت ندیم ناله چو ناے |

هست فرمانت بر زمانه رواں
هر چه رایت بود همے فرماے

خرد در او دوش مے گفتم کہ اے اکسیر دانائی　　ہمت ہمیغز ہشیاری ہمت بیدیدہ پینائی
چہ گوئی در وجود آں کیست کیں شایستگی دارد　　کہ تو با آبروے خویش خاک پاے او سائی
کسے کاندر جہاں بے ہیچ استکمال از غیرے　　جہانِ کامل آمد خود باستقلال پہنائی
زباں در امتثالِ امر و نہئے او چناں والہ　　کہ ممکن نیست در تعجیل او کنج شکیبائی
زمیں در احتمالِ بارِ حلمِ او چناں عاجز　　کہ صد منزل ہزیمت کرد زانسوئے توانائی
در آمد شد نخستیں دامنِ ہمت فرو رفتہ　　غبار ہستئ پذرفتنِ گردونِ مینائی
چناں عالی نہاد آمد ز رفعت پایۂ قدرش　　کہ گردونے ست بیروں از نہم گردون خضرائی
نظامِ عالم از تائیدِ تدبیر او پدید آمد　　وگرنہ غوطہ دادستے جہاں را موج رسوائی
زحسنِ یوسفِ رایش بمصر چرخ چارم در　　دلِ خورشید با یک جاناں دارد زلیخائی
بجذبِ ہمت او دور زماں را باز گرداند　　کند امروز بر عکسِ توالی باز فردائی
گر از حزمش قضا سدے کشیدے بر جہاں شامل　　نکردے روزگار اندر حریمش عمر فرسائی
وگر بر آسماں حلمش بحشمت سایہ افگندے　　زماں را دست بودے بر زمیں در پاے برجائی
حریمِ حرمتش در ایمنی آں خاصیت دارد　　کہ از روئے تقرب گر بخاکش رخ بیاسائی
بخاکِ پاے او یعنی رداے گردِ گردوں　　کہ از ننگ تصرف کردنِ گردوں برآسائی
ہوا با آب مے گوید کہ گرد موکب او شو　　اگر خواہی کہ چوں آتش سر اندر آسماں سائی
بہارِ دولت او آں ہواے معتدل دارد　　کہ گردونِ خرف را تازہ کرد ایام برنائی
بدست آرد ضمیرش را قرینش نسخۂ روشن　　نگر یک لحظہ در خلوت سرائے فکرتش آئی
نہ از موجیست قلزم را شباں روز تب لرزہ　　ز طبع اوست تا چوں میکند کانی و دریائی
زبس کز غصۂ طبعش تفکر مے کند دریا　　شدہ است اندر عروقِ لجۂ او مادہ سودائی

| | |
|---|---|
| ببیند بی نظر نرگس بگوید بی زبان سوسن | اگر طبعش بیاموزد جهان را عالم آرائی |
| اگر نه فضلهٔ طبعش جهان را چاشنی دادی | صبا در رنگ بستان کی زدی نیرنگ زیبائی |
| چو نیسان گر کنار خاک پر گوهر کند شاید | چو سوسن محض آزادی نه چون گل عین رعنائی |
| ز لطفش در خوی خجلت روان صاحب صافی | ز جوش در غم حیرت رسوم حاتم طائی |
| قضا با دست او گوید بهر ساعت نمی گفتی | که در بخشش نه دینی مطلبی دارم نه دنیائی |
| ولیکن در کرم واجب بود درویش بخشودن | چو کان درویش شد از تو چرا بر وی نه بخشائی |
| چو این اوصاف نیکو حصر کردم با خرد گفتم | بدین دعوی که بر خیزد بدین معنی چه فرمائی |
| خرد زان طیره شد الحق پس آنگه گفت با من هم | بگز مهتاب پیمائی بگل خورشید اندائی |
| عجب تر اینکه بیدانی و بیدانی که بیدانم | بپیسم هر لحظه می گوئی نشان و باد پیمائی |
| گرم باور نمی داری نمایم چونکه بنمایم | عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی |
| الا تا گاه در کاهش بود گاهی در افزایش | فراغ روز و شب همواره در تاریخ پیمائی |
| از آن کاهش نصیب دشمنان جان کاهشش بادا | وزان افزایش او را تا قیامت زینت افزائی |

بهر کاری که روی آورد خصمش گفت نومیدی
ترا این کار بر ناید تو با این کار برنائی

| | |
|---|---|
| زهی از کلک اندر چشم دولت کحل بیداری | بعونت کرده مدتها جهانداران جهانداری |
| مخبر دولت و دنیا و اندر دیدهٔ دولت | ز رای تست بینائی ز بخت تست بیداری |
| جهان مهر و کینت وجه ساز محنت و نعمت | سپهر خشم و عفوت نقش بند عشرت و خواری |
| بآسانی فگندی سایهٔ حشمت بر آن پایه | که نور آفتاب آنجا نه گردد جز بدشواری |
| بزرگیهاست را هوزسے تقدیر کرده عقل کل | نهایت را در و سرگشته دیده از وجه بسیاری |

وگر بر گوہرے سایۂ افتد ز باسِ تو  نہ بیند تا قیامت ہیچ مستے روے ہشیاری
وگرداند کہ تشریفِ قبولِ خدمتت یابد  ستاند سایہ از بس رفتنِ خصمِ تو بیزاری (شعر کے بیچ کا حاشیہ: [illegible])
تو آں صدری کہ عالم را کمال آید وجودِ تو  نگر تا خویشتن را کمتر از عالم نہ پنداری
در اوصافِ تو عاجز گشتہ ام یارب کجا یابم  کسے کاندر ثنائے تو دہد طبعِ مرا یاری
ز لطفت آں کرہٗ با جانِ غمناکم کہ در شبہا  کند با کشتہائے تشنہ بارانہائے آزاری
بہ تشریفِ زیادت رتبتے دادی مرا اکنوں  چو اقبالِ تو در عالم سمے گنجد ز جباری (شعر کے بیچ کا حاشیہ: تجنیس)
مرا اندازۂ تمہیدِ عذرِ آں کجا باشد  ولیکن چوں کنم لنگی ہمے پویم بہ رہواری
مرا لطفِ تو داعی بود اگر نہ کس روا دارد  کہ رخت کبریا ہرگز بہ چوناں کلبۂ آری
نزولت را بنزدِ من مثل دانی چہ مے آرم  نزولِ مصطفے نزدیک بوایوبِ انصاری
ہمیں میکن کہ جاویداں مدد باد او توفیقت  کہ ہرگز کس پشیمانی ندیدست از نکوکاری
سہ عادت داری اندر جملۂ اوناں پسندیدہ  یکے رادی دگر چہ راستی دیگر کم آزاری
الا تا خاک را از گوہرش خیزد گراں سنگے  الا تا باد را از عنصرش زاید سبکباری
بماں چندانکہ گیتی عمر در عہدِ تو بگذارد  کہ تا دورانِ گیتی را بکامِ خویش بگذاری
روانی باد فرمانِ ترا چوں آب در گیتی  کہ چوں آتش بہ بر تر بودن از گیتی سزاواری

مخالف مضطرب از نکبتے نہ از طربناکی
موافق سرخ رو از نعمتے نہ از نگونساری

زہے بگرفتہ از مہ تا بماہی  سپاہِ دولتِ فیروز شاہی
جہاندارے کہ خورشید ست و سایہ  یکے شاہنشہی دیگر الٰہی
خداوندے کہ بنہاوند گردن  خداوندیش را تا مرغ و ماہی

| | |
|---|---|
| همش بر آسماں دستِ اوامر | همش بر اختراں حکمِ نواهی |
| جهاں بر هیچکس تا مرجعش اوست | ندارد منتِ عالی و جاهی |
| اگر فیروزدر پاسش گریزد | که آمر اوست گیتی را و ناهی |
| بگلی رنگ رویش فارغ آید | چو رنگِ روے یاقوت از تباهی |
| وگر خورشید راے او بخواهد | فرو شوید ز روے شب سیاهی |
| ز رویش چاه یوسف بے اثر بود | وگرنه یوسفی کردے نه چاهی |
| در آبادیئے عالم مے توانی | که از مستی خرابی را بکاهی |
| نه بے باقی بعونت عهدِ عالم | چناں کز عدل باشد پادشاهی |
| نه پیش آید نفاذت را توقف | نه دریابد دوامت را تباهی |
| جهانِ همت تست آنکه طوطیے را | کند در روضهاے او گیاهی |
| یکے عالم توئی آں کست به بیند | به بیند کلّ عالم را کماهی |
| وراں موقف که از بے جاده گوں تیغ | شود در خارهٔ ارواح کاهی |
| سناں خنداں بود ارواح گریاں | خرد مخطی شود ارواح ساهی |
| بهم آوازِ تکبیر کرده | صداے گنبدِ گردوں مباهی |
| اجل چوں صبح شمشیرت برآید | بدرّند جامه چوں صبح از پگاهی |
| کند اعداے ملک از ننگِ عصیاں | بدل گویا کجا شد بے گناهی |
| تنِ تیغ ترا از تن قبائی | سرِ رُمح ترا از سر کلاهی |
| جهانے یک بدیگر مے پناهند | تو از یزداں بیزداں مے پناهی |
| الا تا بلبل از یک گونه دستاں | دهد بر دعوئے بستاں گواهی |

جہاں بستان و نزہت باد بلبل | درو نوعے ز اسباب ملاہی

قضا را حجت آں باد اکہ گوئی
جہاں را شیوہ آں باد اکہ خواہی

# کلیاتِ خاقانی

دلِ من پیرِ تعلیم است و من طفلِ زباندانش
دمِ تسلیم سرِ عشر و سرِ زانو دبستانش

ز هر زانو دبستانست و سر دم لوحِ تسلیمس
نه هر دریا صدف‌دار است نه هر نم قطره نیسانش

سرِ زانو دبستانست چون کشتیِ نوح آن را
که طوفان جوش در وادوست جودی کرد دامانش

خود آنکس را که روزی شد دبستان از سرِ زانو
نه تا کعبش بود جودی و نے تا ساق طوفانش

نه مرد این دبستانست هر جنبشی در دوسے
که هر دم چار طوفانست در بنیادِ ارکانش

دبستان از سرِ زانو است خاص آن شیرمردی را
که چون سگ در پسِ زانو نشاند شیرمردانش

کسے کز روے سگ جانی نشیند در پسِ زانو
بزانو پیش سگساران نشستن نیست سامانش

کسے کیں خضرِ معنی راست دامنگیر چون موسیٰ
کفِ موسیٰ و آبِ خضر بینی دگر بیابانش

همه تلقینش آیاتی که خاموشیست تاویلش
همه تعلیمش اشکالی که نادانیست برهانش

مرا بر لوحِ خاموشی الف با تا نوشت اوّل
که در دو سر زبانست و ز خاموشیست درمانش

نخست از من زبان بستد که طفل اندر نوآموزی
چو نالیش بی‌زبان باید نه چون بربط زباندانش

چو ماندم بی‌زبان چون نای جان در من دمید از لب
که تا چون نای سوئے چشم راندم دم بفرمانش

چنان در بوتهٔ تلقین مرا بگداخت کاندر من
نه شیطان ماند وسواسش نه آدم ماند عصیانش

بگوشِ من فرو گفت آنچه گر نسخه کنم شاید
صحیفه صفحهٔ گردون و دوده جرمِ کیوانش

نبشتم ابجد و تجرید و پس چون نشرهٔ طفلان — نگاریدم بسرخ و زرد از اشک و چهره بر زانش

چو از بر کردم این ابجد که هست از نیستی جهرش — زیادم شد معمای که هستی بود عنوانش

چو دیدم کین دبستان است کلی علم نادانی — هر انجم حفظ جزوی بود شستم ز آب نسیانش

زهی تحصیل دانائی که سوی خود شدم نادان — کر استاد و دانا بود چون من کرد نادانش

چو طوطی کآینه بیند شناس خود نیفتد پی — ز خود در خود شود حیران کند حیرت سخندانش

درین تعلیم شد عمر و هنوز ابجد همی خوانم — ندانم کی رقوم آموز خواهم شد بدیوانش

هنوزم عقل چون طفلان سر بازیچه میدارد — که این نارنج گون حقه ببازی کرد حیرانش

نظاره میکنم دیحک درین هنگامهٔ طفلان — که مشکین مهرهٔ آسوده است نیلی حقه گردانش

بپایان آمد این هنگامه کاینک روز آخر شد — بود هر جا که هنگامه است شب هنگام پایانش

خرد نا ایمن است از طبع زان حرزش کنم حیرت — چو موسی زنده در تابوت از آن دارم بزندانش

خرد بر راه طبع آید که مهد نفس موسی را — گذر بر نیل فرعون است و ناچار است زندانش

باول نفس چون زنبور کافر داشتم لیکن — بآخر یافتم چون شاه زنبوران مسلمانش

نگه میخواست تا رخنه شود نفس از سر عادت — هر آن سر کو پیدا شد بریدم سر به پنهانش

میان چار دیواری بجا کش کردم و از خون — سر گورش باندودم چو تلقین کردم ایمانش

که گور کشتگان باشد بخون اندوده بیرون سو — و لیکن اندرون باشد بمشک آلوده رضوانش

نترسم زانکه نباشی طبیعت گور بشکافد — که مهتاب شریعت را بشب کردم نگهبانش

ز گور نفس اگر بر رست خار الحمد لله گو — برون سو خار دیدستی درون سو بین گلستانش

مرا همت چو خورشید است شاهنشاه زند اشتاد — که چرخش زیر ران است و سر عیسی است پیرانش

بلی خود همت درویش چون خورشید می باید — که سامانش همه شاهیست او فارغ ز سامانش

سلیمانیست این همت بملکِ خاصِ درویشی
که کوسِ ربِّ هب لی میزند از پیش ایوانش

دو بت بینی جهان و جان فتاده در لگدکوبش
دو سگ یابی نیاز و آز بسته پیش دربانش

نه پی خضر سکندر دل هوا تخت و خرد تاجش
نهی سرمست عاقل جان بقا نزل و رضا خوانش

دو خازن فکر و الهامش دو حارس شرع و توفیقش
دو ذمی نفس و آمالش دو وسمی چرخ و کیوانش

نه چون جیپال هند از جحود تختی کرده طاغوتش
نه چون خاقان چین از ظلم تاجی کرده طغیانش

ز بهرِ مطبخ تسلیم هیمه تخت جیپالش
برای مرکبِ اخلاص نعل از تاج خاقانش

چو در میدان آزادی سواری آرزو کردی
سرِ آمال بودی گوی و پای عقل چوگانش

دلم قصرِ مشبک داشت همچون خانِ زنبوران
برون ساده در و بام و درون نعمت فراوانش

نه خانِ عنکبوت آسا سراپرده زده بیرون
درون ویرانه و بر خوان مگس بیند بریانش

نه چون ماهی درون سو صفر بیرون از درم گنجش
که بیرون چون صدف عور و درون سوز از گهر کانش

برفتم پیش شاهنشاه همت تا زمین بوسم
بشارت کرد دولت کی بالا خوان و بنشانش

هوا میخواست تا در صفِ بالا همسری جوید
گرفتم دست و افگندم بصفِ پای ماچانش

بخوان سلوتم بنشاند خود حاجت نبود آنجا
که اشکم خون نمک بود و رخِ زرین نمکدانش

بدستم دوست کاسه داد و جامِ خاص خرسندی
که خاک جرعه چین شد خضر جرعه آب حیوانش

کسی کین نزل و منزل دید گفتن نیست تحویلش
کسی کین نقل و مجلس یافت حاجت نیست نقلانش

مرا چون دعوت عیسی است عیدی هر زمان در دل
دلم قربان عید فقر و گنج گاو قربانش

مرا دل گفت گنج فقر داری در جهان منگر
نعیم مصر دیده کس چه باید قحط امعانش

بن دامان شبستان کن بشرط آنکه هر روزی
بساطی سازی از رخسار و جاروبی ز مژگانش

چو بر دوند اسپ عمرت را عوانانِ فلک سخره
چه جوئی زین علفخانه که قحط افتاد در خانش

نیابی جو جنوری را که دوران سوخت بنگاهش نه بینی نان تنوری را که طوفان کرد ویرانش
بدیدی جو بجو گیتی ندارد جو درین خرمن مخر چون ترک جو گفتی بیک جو نان دهقانش
(خود) چو صرع آمیخت با عقلی نه سر ماند نه دستارش چو دزد افتاد در بارش نه خر ماند نه پالانش
فلک هم تنگ چشمی دان که بر خوان وضع مهمان را ز روز و شب دو سنگ بست هست خوان سالار دورانش
نترسی زین سبک ابلق که در رنده است پیش از تو بسی شیران دندان خای پی کردست دندانش
بچرخ گنده ناگون بر دو نان بینی و یک خوشه که یک دیگ ترا کشنیز تا بذران و دو تا نانش
برین نان ریزه ها منگر که شب دارد برین سفره گر از دریوزه ی عیسی است خشکاری در انبانش
نماز مرده کن بر حرص لیکن چون وضو سازی که بی آبی ست عالم را و در حیض اند مستانش
دگر گویم تیمم کن بخاکے چون کنی کاینجا بخون کشتگان آلوده شد خاک بیابانش
نهاد تن پرستان را گل خندان گلخن دان درون سو خبث ناپاکی برون سو رو مرجانش
سگان آز را عید است چون میر تو خوان سازد تو شیر روزه میدار و مبین در سبع الوانش
نعیم پاک بستانند چو گرد آلوده بسپارد نه شرم از آبدست آید نه ننگ از آبدستانش
دریغا کاش دانستی که در گلخن چه افزاید ز چندین خوردن خون زنان و خون حیوانش
بگو با میر کاندر پوست سگ داری و جیفه هم سگ از بیرون در گردد تو هم کاسه مگردانش
کشف در پوست میر ولیک افعی پوست بگذارد تو کم ز افعی نه ای در پوست چون ماندی بجا مانش
سلیمانی مکن دعوی نخست این دیو انسی را بکش در بند کن یا کار فرما یا برون رانش
چو جان کار فرمایت بباغ قدس خواهد شد حواس کار کن در حبس تن بگذار و برهانش
که خوش نبود ز شاهنشه ز غربت وا بملک آید بماند خاصگان در بند او فارغ در ایوانش
سفر بیرون ازین عالم کن و بالای آن عالم که دل زین هر دو مستغنی است برتر زین آن ایتش

دو عالم چیست دو کفه است میزان مشیت را
ازین دو کفه بیرون است هر کو هست درویشش

زنے باشد نه مردے کز دو عالم خانه سازد
که نه ماهی است و نه کیوان که باشد خانه میزانش

ز خاکِ پائے مرداں کن چو تختِ حاسباں تاجت
وگر تاج زرت بخشند سر اندر رز دو مستانش

نه درویش است هر کش تاج سلطانی کند شعبه
که درویش آنکه درویشی و سلطانی است یکسانش

وگر صف خاص تر بینی در درویش سلطان دل
که خاکِ پائے درویشی نماید تاجِ سلطانش

نه خود سلطان درویشان خاص است احمد مرسل
که از نون و قلم طغرا است بر منشور فرقانش

چو درویشی بدرویشاں نظر کن کز قرص خور
بعریاناں دهد ریفت و خود بیند عریانش

سخا هنگام درویشی فزوں تر کن که شاخِ رز
چو درویش خزاں گردد پدید آید زر افشانش

سخا بهرِ جزا کردن ربا خواریست در همت
که یک بدهی وانگه ده جزا خواهی ز یزدانش

زہد گر نیکوی ناید تو عذرش ز آفرینش نه
که عذر درست بار نیست چون نحل از عسل شانش

اگرچه نحل وقتے نوش آرد نیش هم دارد
تو آں بنگر کز او وحی سیاستی آمد همی در شانش

مبالا گر توانی دست ازیں آلایشِ دنیا
که دنیا گنجِ افعی است و آلوده است شیطانش

همه کس عاشقِ دنیا و ما فارغ ز عشق اینرا
چو هم معشوق سنگ دل است بر عشاق سگ جانش

بدیں اقبال یک هفته که بفزاید مشو غره
که خود ماه دو هفته است آنکه افزونیش نقصانش

بچالاکئے بید انجیر منگر در مه نیساں
بداں افتادگی بنگر که بینی ماه آبانش

ز چرخ اقبال بے ادبار خواهی او ندارد هم
که اقبالِ مه نو هست با ادبار سرطانش

بقائے نیست هیچ اقبال را چند آزمودستی
خود اینک لا بقا مقلوب اقبال است برخوانش

بترس از تیر بارانِ ضعیفاں در کمین شب
که هر کز ضعف نالاں تر قوی تر زخم پیکانش

حذر کن ز آه مظلومے که بیدار است خوں باراں
تو شب خفته ببالینے که سیل آید ز بارانش

ز تعجیل قضای بد پناهی ساز کاندر پی ‌ ‌ ‌ بخاک افگنده داری که لرزد عرش ز افغانش
چو بیژن داری اندر چه مخسپ افراسیاب آسا ‌ ‌ ‌ که رستم در کمین هست و نهنگی زیر خفتانش
تو همچون کرم قز مستی و خفته و انگشت و آزردی ‌ ‌ ‌ چو کرمی کان بشب تا به بهین بیدار و نالانش
سگی کردی کنون العفو میگو کز پشیمانی ‌ ‌ ‌ که سگ هم عفو میگوید مگر دل شد پشیمانش
اگر پیری که مردان چرا بینند خندانت ‌ ‌ ‌ که طفل اینک که میزاید همی بینند گریانش
ترا از گوسپندی خرج دنیا می نهد دنبه ‌ ‌ ‌ تو بر گاو زمین هر ده اساس قصر و بنیانش
رقمهاست که اندر خرقه مرموز است از بخیه ‌ ‌ ‌ رموز لوح محفوظ است اگر خوانی بایقانش
زمین دایه است تو طفلی تو شیرش خورده او خونت ‌ ‌ ‌ همه خون تو زان شیر است که خوردستی ز پستانش
مخور باده که آن خون است کز شخص جوانمردان ‌ ‌ ‌ زمین خوردست بیرون داده از خاک رزستانش
زمین از شخص جباران چو نفس ظالم رعنا ‌ ‌ ‌ درون سو هست گورستان برون سو هست بستانش
خراسان گر حرم بودی بهین کعبه ملکشاهش ‌ ‌ ‌ سمرقند ار فلک بودی مهین اختر قدرخانش
قدرخان هر دو چون وقتی نموید خود سمرقندش ‌ ‌ ‌ ملکشه رفت چون روزی نگر بد خود خراسانش
ملکشه آب و آتش بود رفت آن آب مرد آتش ‌ ‌ ‌ کنون خاکستر و خاکیست مانده در صفاهانش
نه بر سنجر شبیخون برد اول گورخان آخر ‌ ‌ ‌ شبیخون زد اجل تا گورخانه شد شبستانش
زهی دولت کز ایشان هدایت یافت خاقانی ‌ ‌ ‌ کنون صد فلسفی فلسی نیرزد پیش امکانش
توئی خاقانیا طفلی که استاد تو دین بهتر ‌ ‌ ‌ چه جای زند و بشنا هست باز تشت تیرانش
هدایت ز اهل دین آموز و قول فلسفی مشنو ‌ ‌ ‌ که طوطی کان ز هند آید نجوید کس ز خرزانش
فرایض در ره سنت چو اصول آموز و مذهب دل ‌ ‌ ‌ مجسطی چیست و اشکالش اقلیدس کیست و اقرانش
نمازت را نمازی کن به هفت آب نیاز ازلی ‌ ‌ ‌ نمازی کان چنین نبود جنب خوانند اخوانش

نمازی نیست گرچہ ہفت دریا اندروں دارد
کسے کاندر پرستش ہست ہفت اندام کسلانش

فقیہے بہ زافلاطوں کہ انگش چشم دردآید
یکے کحال کابل بہ زصد عطار کرمانش

نمازی کز سہ علم آرد فلاطوں پیرہ زن بینی
کہ یکدم چار رکعت کرد حاصل شد دوجنوانش

دو کون امروز دکانیست کحال شریعت را
کہ خود کحل الجواہر یافتند انصار و اعوانش

بہ بیندار کحل دیں خواہی کمر چوں رشتہ ہاون
بہ پیش آنکہ ارواح شد ہاون کوب دکانش

ہمہ گیتی ست بانگ ہاون اما نشنود خواجہ
کہ سیماب ضلالت ریخت اندر گوش خذلانش

فلک ہم ہاون کحلی ست کردہ سرنگوں گوئی
کہ منع کحل سائی رانگوں کردند زیں سانش

# قصاید عرفی

## در مدح میر ابوالفتح

چهره پرداز جهان رخت کشید چون بحمل | شب شود نیم رخ و روز شود مستقبل
چشم شب تنگ شود دائره مردمکش | دیدهٔ روز بتدریج برآید احول
مردم دیدهٔ آن ژاله دگر با بصفت | بیضهٔ دیدهٔ این رخ عین و نبیا بمثل — دنیا
خون سودائے شب آید و فاسد گردد | لاجرم نشترِ روزش بگشاید اکحل
روز چون کرم بریشم همه برخویش تند | هرچه شب رو کند از معده چو زنبور عسل
بعد ازین ترجمهٔ روز شود صاحبِ کل | بعد ازین شب نگین ثبت کند عبد اقل
وقت آنست کنون کز اثرِ جوش و نشاط | مے نگنجد بصراحی و صراحی به بغل
جامِ یاقوت و مے لعل بهم پالاید | اثر نامیه چون لاله و دو غش بمثل
نامیه چون چمن سبزه دهد اتمامش | ناقص ار کارگه آرند بباغ از مخمل
عرق از شبنم گل داغ شود بر رخ حور | اخگر از فیض هوا سبزه شود در منقل
چمن آید به چمن بهرِ تماشائے جمال | بلبل آید بر بلبل بتمنائے غزل
گبر از فیضِ هوا طبع جواهر وارد | خصمت از سودهٔ الماس کند در مکحل
بسکه هر خار گلے کرده عجب نیست اگر | یاسمین بشگفد از نشترِ زنبور عسل
پیش باغ و چمن دهر کنون گر رضوان | نسخهٔ خلد برین باز کشاید بمثل

| | |
|---|---|
| صورتِ خلد ازین باغ مفصل یابد | سیرت این چمن از خلد به بیند مجمل |
| حور گیسو بمیان بسته درآید به چمن | تا لب الب کند از سنبل و گل جیب و بغل |
| بسکه از سنبل و گل یافت صفا تربیت | گرنه پیوسته ولب را بهم آرد جدول |
| شاید از عذر پرستار پذیرد بحشر | بسکه بر دشت صفا صورت عزی و هبل |
| انبساطیست درین فصل که پیکار زنش عقل | شاید ار باز شود عقدهٔ مالا ینحل |
| لیلی از گوشهٔ محمل بنمود است جمال | یا بود لاله که سر برزده از گوشهٔ تل |
| حاسد آزار شوم زین غزلِ تازه که باز | موسم شادی بلبل شود و اندوه جعل |
| ای شب هجر تو در دیدهٔ خورشید سبل | چشم روح القدس از شوق جمالت احول |
| قطره بر هم نزدم دوش که در بیت حزن | تا صباحم بدل کوفت تمنائے اجل |
| از دل و دامن آلوده دریاس مزن | وجلهٔ عفو باینها نشود مستعمل |
| بعذاب ابدی دل نگذارد نجم دوست | این نه موئیست که آتش بکند ترک عمل |
| لذتِ تلخئی درد تو اگر شرح دهم | نوشدارو لقبستم بسلام حنظل |
| چند ازین آتش پوشش براگر بزی دود | ای بجوشش جوهر آئینهٔ حسنِ تو شل |
| آستینے زوفا بر قطره ام کش تا چند | پوشم این چشم تر از حدس خداوندِ اجل |
| مهر ابو الفتح که در سینهٔ دولت مهرش | آفتابیست که تحویل ندارد ز حمل |
| روئے در روئے رود سایهٔ او با خورشید | چشم بر چشم کند پایهٔ او جنب زحل |
| لب او خندد اگر چشم جهان گرینده | دستِ او جنبد اگر دستِ قضا گردد شل |
| با هوا دارئے لطفش ز سر سبز ز بیخ | بهمن و دی برباید کلاهِ مخمل |
| بکه رم دار نیابد زرِ خالص بیرون | گر ضمیرش زر خورشید در آرد بعمل |

| | | |
|---|---|---|
| غفتش اندر کفِ عدل بجو ابست بود | | راز دار عدم و مصلحت اندیشِ اجل |
| ور مقام بکند روئے کنایت بعدو | | ضربِ شمشیر ندارد اثرِ ضربِ مثل |
| آسماں گفت ندانم کہ حاول از چہ بکرد | | صورتش پیشتر از صورتِ عالم بجل |
| زانکہ چوں روز ازادنت جہاں سر بزد | | صبحدم دولتِ او زاد و شبانگاہ ازل |
| زیں سخن جوہرِ فعال بر آشفت و بگفت | ق | کاے تنک بہرہ ز فہمِ رصدِ علم و عمل |
| ہم آں بود ز خاصیتِ یکتائے او | | کہ ہیولیٰ نہ پذیرد صورِ مستقبل |
| اے تجلّیِ وجودِ تو جہانگیر بقا | | وے تمنائے حسودِ تو عناں گیرِ اجل |
| صفوتِ ذہنِ تو صرافِ مطالب چو دلیل | | جودتِ لفظِ تو کشّافِ دقایق چو مثل |
| فلکِ عدلِ تو ہر دم بجہاں آرائی | | آفتابِ دگر از حوت در آرد بحمل |
| تا گرفتہ ز سخائے تو جواہر وارد | | جود حاتم شدہ در دیدۂ امید سبل |
| بہر پا تا بہ خدامِ تو چوں رفت بچرخ | | گر نبود اطلسِ افلاک چنیں مستعمل |
| چوں دماغِ فلک از صیبتِ تو مختل گردد | | عیسیٰ از مہر نشاید کہ کند دفعِ خلل |
| گر جعل وردِ سر از رایحہ گل یابد | | بلبل از بہرِ مداوائش بسابد صندل |
| جملہ ہم سنگ گہرہائے دل و طبع منست | ق | ایں جواہر کہ فشاند کفِ جودت بامل |
| فاش گویم نکنم شرم ہمانست کہ کرد | | اشتیاقِ کفِ تو صورتِ تو عینش بدل |
| لوحش اللہ ز شبگیرِ سمندِ تو کہ ہست | ق | دو دہانِ کسل از شوخیٔ او مستاصل |
| آں سبک سیر کہ چوں گرم عنانش سازی | | از ازل سوئے ابد وز ابد آید بازل |
| قطرہا کش دمِ رفتن چکد از پیشانی | | شبنمِ آسائش نشیند گہ رجعت بکفل |
| گر بخورشید دہد سرعتِ او در یکدم | | آید از ثور بہ ترتیبِ منازل بحمل |

سکنات قدم از شوخیٔ او نامعلوم — حرکات فلک از رعشت او مستعمل

گر سر خصم تو بندند به پایش گه نزع — تا قیامت بگلویش نرسد چنگ اجل

در عنان گردش او تا کرهٔ نار و هوا — طی شود دائره بر دائره مانند بصل

داورا داوری هست اشارت فرما — تا بساید فلک از بهر صداعش صندل

داد یک شهر ز عرفی بستان کین مغرور — کبر و نازش نه باندازهٔ قدر است و محل

بزدم — پر غرور است که تا من دم مدحت نزدم — این گمان داشت که دوران نشنیا بزد دل

نیم تحسین مکن ار گوید صد بیت بلند — کرد ما غش شده از حسن طبیعت مختل

هر سر مویش اگر بازشگافی بخرد — سومناتیست که چیدست ز لات و هبل

بهر اصل و نسب خویش نویسد بیرون — هر چه خوانند نسب نامهٔ ارباب دول

گوهر آبائے رموز است نه دریا و نه کان — حکمت آموز عقول است نه علم و نه عمل

دعوی همت از شرم حسان در خلوت — بشکند نرگسش اگر جامه نباشد مخمل

گر بیازیچه نهد در کف اندیشه عنان — می نهد غاشیه بر دوش جریر و اخطل

چه بلا عیب تراشم که حسد کم بادا — مشنو عیب زر ده دهی از سیم دغل

که چو او بود و کنون هست و دگر خواهد بود — اینک آن ماضی و حال اینک و این مستقبل

هر که با او چو عطارد نبود همرد مصاف — صلح و تحسین خوش آمد نه تهور نه جدل

آنچه ابیات بلند است که از طبعش زاد — انتخابیست ز دیوان سخن بخش ازل

آنچه ذرات معانیست که بر وی خورشید — همه خورشید شود گر بشناسد محل

دارد از عزت اصل گهر و لذت شعر — پایه‌ای در تهمت نے دست و در آغوش زحل

عزت او نه تهیدیست که خشتش باشد — ورنه بگریستمی از ستم مدح و غزل

اگر از نامزد ننگ شد از لذت شعر
شعر از عزت او نیک برآید ز ذلل

شعر از و نیک و گر بد تو ز بانش دانی
شرح ایں با تو غلط جز تو بہ اطناب ممیل

للّٰه الحمد کہ تا قدر تو نشناخت نبود
جوہر بندگیش چوں ہنرش مستعمل

ایکہ در عہد تو عہد جم و کے گر بودے
ہمہ بر خویش فشاندے گہر مدح و غزل

شکر طالع کند و چوں نبود شکر گذار
آں یک اندیش کہ چشمش بنوا افتاد اول

صلہ بنشیند بردو ایں حسن طلب بشماری
خود تو دانی کہ چہا کردہ باسید واہل

اوکہ پروانۂ قدرست بسوزد زیں نار
اوکہ عمامہ عرش است نیفتد بوحل

صلہ بر ماں گدائے و شتابنگر بیست
بزنہا گسترنت ایں آیہ مبادا منزل

آنچہ دادی و دہی گرچہ بمعنی صلہ است
صلۂ دوستیش باد نہ مدح و نہ غزل

قصۂ مہر و وفا با تو نیارم گفتن
کیں حکایت چو نہایت نپذیرد اول

گویم از ناصیہ اش ہرچہ نوشتست بجوا
ایں نگویم کہ مفصل بشنو یا مجمل

در شمارت گہ چند طمع داشت قضا
زاں با خلاص تو بشکست عجم ورش اول

عرفی افسانہ مخواں نوبت دیگر شعراست
گوشۂ چشم نمودند کہ تنگ ست محل

مدح صاحب و حرف خود و ایں طول کلام
ہیچ شہرم آیدت از نکتۂ ماقل و دل

بدعا رو کہ اجابت نظرش بر لب تست
گرچہ محتاج دعا نامدہ مسعود ازل

تا ز تحویل حمل خاک زبرجد گردد
تا زوال از حمل نامیہ ماند مہمل

کشتۂ مزرع بخت تو پذیرا دنمود
تا بسجدہ یکہ چرندش بمیان جدی حمل

بعدم خصم رواں خستہ چو در توبہ گناہ
تو بروں تاختہ از حلم چو از علم عمل

# اکبرنامہ جلد سوم

## قصیدہ فیضی فیاضی در مدحت اکبر بادشاہ و ستایش کشمیر

ہزار قافلۂ شوق میکشد شبگیر — کہ بار عیش کشاید بخطۂ کشمیر
تبارک اللہ ازاں عرصہ کہ دیدن او — ورق نگار خیال است و نقشبند ضمیر
ہوائے او متنوع چو فکرتِ نقاش — زمین او متلوّن چو صفحۂ تصویر
بطرزہائے گزیں کارخانۂ ابداع — بنقشہائے عجب کارنامۂ تقدیر
غبار او بتواں خواند چشم را دارو — گیاہ او بتواں گفت روح را اکسیر
بتن موافقت آب او چو بادۂ گل — بجاں مناسبت باد او چو شکر و شیر
بہ پیش فیض نسیمش دمِ مسیحِ سموم — بہ نزد آب روانش زلال خضر غدیر
گرو بمیکدۂ عشق خانقاہ ورع — بدل بنعرۂ مستانہ صیحۂ تذکیر
غریو کوس ز جوش و خروش بے ایما — صدائے آب ز آواز ارغنون تعبیر
ز ہوش میبرد اللہ اکبر ایں چہ صداست — فدایش نعرۂ تہلیل و غلغل تکبیر

فصول او متشابه ز اعتدال هوا  بهم یکے شده داروی بهشت و بهمن و تیر
زمین صندلیش نم ز برف کافوری  بیاد داده ز آمیزش گلاب و عبیر
نسیم او ز سر آب تیز میگذرد  که باد را نتوان داشت پائے در زنجیر
ز سر جوان شود از یک نسیم صبحدمش  کنند قسمت بر جزو جزو عالم پیر
درو بجائے گیاه زعفران همی روید  که آب و خاک در آب را چنیں بود تاثیر
بهر طرف روی از بحر فیض مالامال  هزار چشمه جوشنده چوں لب تحریر
ز اعتدال هوایش شگفت نیست شگفت  که سر زند همه عناب از نهال زریر
بحیرتم که چه آثار قدرت ازلی ست  بهر نظاره بنازد نظر به صنع قدیر
درین دیار مغنی ترانه ساز مکن  بس است از لب مرغان نغمه سنج صفیر
شراب خورده حریفان بجائے آب ورد  که تشنگان هوس را همیں بود تدبیر
خراب آں مے بیغش که هست همچوں عشق  بعقل در تک و تاز و بصبر در زد و گیر
بعینه ز رمحلول آمدست بنظیر  اگر ازو فگنی قطرۀ بچشمۀ قیر
کند مشاهده نصف النهار جرم سها  شعاع جوهر او گر فتد بچشم ضریر
اگر دماغِ لطافت شود گلاب طلب  کنند ازلفِ ایں باده برگ گل تقطیر
خروج کرده عنب در چمن ستاره شده  کشش از میانِ فواکه گرفته اند امیر
شمیم سیب دهد مغز روح را ترطیب  نسیم به فگند طبع ذوق در تعطیر
بسنده نیست اگر یکدلش چو من در عشق  که با هزار دل آمد درین چمن زنجیر
بجز معنبر فهم در شمار بید و گل  که هست بر قدِ معنی لباس حرف قصیر
بجلوه هائے فریب آهوان شکنش  کشیده شیر دلاں ابلام عشق اسیر

زبس که مست کند نکهت ریاحینش ‌‌ کنند دست حمایل بگردن نخچیر

زمین او چو دل بیدلان طرب خیز است ‌‌ سپهر کرده مگر خاک او بباده خمیر

زمانه تا به سه پایه سپهر بار برد ‌‌ فگنده لاله و گل را بجای فرش حریر

ببین که گزیده ایزد یگانه اکبرشاه ‌‌ خدیو غیب سپه پادشاه عقل وزیر

نه چرخ را بتگاپوی خود منقش آمال ‌‌ نه بخت را بسر انجام دولتش تقصیر

نموده همچو صفات خدای عز و جل ‌‌ مصون مکارم و ذاتش ز زحمت تغییر

نوشته اند در الواح آسمان نامش ‌‌ چو اسم اعظم در لوح لوحهٔ تکبیر

چنانچه واجب بر جزو و کل بود عالم ‌‌ بود احاطهٔ او بر نقیر و بر قطمیر

نظام کل بکف همتش چو داد قضا ‌‌ بلطف و قهر شد آفاق را بشیر و نذیر

بدفتر کرمش جمع نه سپهر قلیل ‌‌ بمخزن نظرش نقد هفت گنج حقیر

دران زمین که بدولت فشانده گنج زلال ‌‌ نوشته عامل جودش برات زر توفیر

ز موج بحر و دریای جود او است ‌‌ که دست همت او زد طمانچهٔ تشویر

چو او دست کوه گهر بخشش گوهر بیگاه ‌‌ چو دست زنده ببار و بگو حسود بمیر

چنانچه عقل کل آمد نخست سطر وجود ‌‌ کتاب فضل بنامش خرد کند تحریر

بدور صبر وی عقل راست مبارزش ‌‌ نماند قلب زر در دکانچهٔ تزویر

دگر صلای هدایت دهند عالم را ‌‌ که عقل در لمعان است و فیض در تکثیر

رسیده وقت که دیگر ز هفت اقلیمش ‌‌ نوید فتح رسانند پیاپی بشیر

دیار دلکش کشمیر را مسخر کرد ‌‌ بدان صفت که سلیمان پری کند تسخیر

چو داد ایزدش آن ملک خدمتانه کرد ‌‌ دران زمین بسعادت بسجدهٔ شکر پذیر

غرض ز سیر و سلوکش ہمیں کہ از نظر      خرابۂ دل درویش را کند تعمیر
چہ کارہا ہمہ در وقت خویشتن کردست      مجال اگر سر موئے دراں رود تاخیر
بساعتے کہ بود زبدۂ زمان شرف      بساعتے کہ بود تحفۂ قران کبیر
چو مشتری بسعادت چو زہرہ عیش سگال      کہ ماہ در شرف و آفتاب در تنویر
ز عیش در رہِ آں عرصہ راندہ موکب عزم      کہ شوق را بتماشاے او نبود گزیر
زہے چو طالع عاشق ہمہ نشیب و فراز      زہے چو فکرت عاقل ہمہ مدار و شہیر
ز تار پیچ رہش رم کند نظر کہ درست      ہزار کوہ ہمہ چوں فلک بصد تزویر
بداں صفت کہ دل من ز سنگدلاں      ز سنگ او بخطر شیشۂ سپہر اسیر
اگر نہ ایں ہمہ افتادہ کوہ‌ہا بودے      زمیں ز پائے نرفتن عسیر بود عسیر
بحکم خسرو والا ز تیشہ کوہ کناں      ہزار جوئے رواں کردہ صاف از شمشیر
چناں بکوہ کمر تا رہ را تراشیدند      کہ بہر موکب شاہی سزد ز غمزۂ ضمیر
بچشمۂ چشمہ نظر کن سیل سیل ببیں      نگر گرانی او کردہ کوہ را تعسیر
زمیں عرصۂ کشمیر را سماں گذراند      بقدر دولت تقبیل پایۂ سریر
شدند نور پذیر از خرش و صبح شمیمست      شدند فیض رساں از کفش کبیر و صغیر
دراں فضاے فرح بند مجلسے آراست      کز آں بحسن مجسم نظر کند تفسیر
دل نظارگیاں مست بوئے لالہ و گل      دماغ مجلسیاں تازہ از نبید و عصیر
ہوس پیالہ لب در ترنم نے و نوش      نشاط دایرہ در کف بنغمۂ بم و زیر
صبا بمروحۂ برگ در پئے تنسیم      شمال مجمرۂ گل بدست در تبخیر
بغمزہ و نگہ افتادہ کار اہل نظر      اگرچہ بزم طرب نیست جائے غمزہ و تیر

دمیدہ دم بدم افسون بیخودی دل | مغنیان لطافت سرا بہر تحریر
زبسکہ ریخت بداماں آرزو نقد مراد | بہ آشنائی ہوس آرزو نماند فقیر
بہ ژندہ پوش شدند افتادگان نیاز | کہ سرنوشت ازل دانستند نقش حصیر
ثنا طرازی این بزم در نمی گنجد | بنظم شاعر معنی نگار و نثر دبیر
بسال سی و چہارم اواسط خرداد | ز ابتدائے جلوس خدیو عالم گیر
ز نہصد و نود و ہفت بود ماہ رجب | کہ گشت کوکب اقبال او بارض منیر
چو کارخانۂ تقدیر شد بفرمانت | بہفت کشور فرماں بران شہی تو قدیر
شمایلے کہ خداوند در تو تعبیہ کرد | خرد نیافت در آئینۂ خیال نظیر
بظاہر ار شمرم دہر را تو صاحب شاہ | بباطن ار نگرم خلق را تو مرشد و پیر
ترا سہ گوہر یکتاست گوشوارۂ بخت | جلائے آئینۂ چشم ناقدان بصیر
ازاں سہ جوہر قدسی یکے سپہر کمال | دوم محیط سعادت سوم سحاب مطیر
بمکرمت ہمہ آفاق را ملاذ و معاذ | بفضل و مرحمت تست ہست فضل ظہیر
بمعدلت ہمہ آفاق برگزید ترا | کہ کس باینہمہ دولت نبود جز تو جدیر
بعیش بزم فروز و بجنبش رزم بساز | بشوق رخش بتاز و بہ تیغ ملک بگیر
قسم بقبضۂ قدر کمان قدرت حق | کہ با تو نیست کس از روزگار در تکبیر
بصورت ارچہ مشابہ بود نے قرشت | ز غنچۂ گل صد برگ تا بعقدۂ سیر
ز رخ سخن چہ نگارم کہ قدر عالی تست | بروں ز حیطۂ فہم و احاطۂ تقدیر
سخن شناس من فیضی ثنا گریست | کہ بر بیاض سخن مدحت کنم تحریر
چو در نگارش معنی قلم بجنبانم | ہزار رقص کند آسماں ببانگ صریر

اگرچه هندنژادم ولے باقبالت — مرا ز دانش یونانیان ولیست خبیر
بچشم عقل نظر کرده ام سواد سواد — بدشت فکر نور دیده ام سفیر سفیر
باتفاق عطارد ز فرق خود برچیں — نهاده بر سر عقلم عمامهٔ توفیر
مبین زبان خموشم که از سرادق شوق — دلم رسانده بنه پردهٔ سپهر تقیر
جواهر سخنم بر جمازه میگردد — که میر قافله نتوان شدن بجنس یسیر
عزیز ساخت مرا کبریائی لطف ترا — فلک نیارد و بیدن بدیدن تحقیر
دگر سخن بدعاے تو ختم خواهم کرد — چنانچه نظم شود منتظم بحرف اخیر
همیشه تا که بود سال را دوازده ماه — که در دوازده برج آید آفتاب منیر
دوازده صفتت خواهم ارچه میدانم — که این دوازده اوصاف تست عشر عشیر
جهان[1] مسخر و طالع[2] سفید و عمر[3] دراز — فلک[4] مشاور و دولت[5] جلیس و بخت[6] مشیر

خزینه[7] وافر و لشکر[8] فزون و ملک[9] آباد
قضا[10] مطیع و قدر[11] یاور و خدائے[12] نصیر

# وقائع نعمت خان عالی

## قصیدہ شہر آشوب

درین ملک خراب امروز کس را نیست سامانے
چو گنج افتادہ اند اہلِ ہنر در کنج ویرانے

بسر حدے رسیدہ خلق را افراط ناداری
کہ معنی ہم ندارد این زمان حرفِ سخندانے

سپاہے ہم بمیدانِ قناعت میکند جولاں
ز شمشیر و سپر دارد دمِ آبے لبِ نانے

طبیب از علمِ طب در یاد میدارد ہمیں معنی
نباشد خوبتر از شربتِ دینار درمانے

منجم را نشد غیر از فلاکت از فلک حاصل
ز ضعفِ جوع بیند قرصِ مہ را گردۂ نانے

ز بس عطار مشتاق است قوتِ لایموتے را
بچشمش آتش و ناں آید چو بو بید اشنانے

ز فکرِ مفلسی رمّال از بس ریش خود کندہ
نمودہ بادرستی لحیہ اش را شکلِ لحیانے

نباشد آں قدر سرمایہ ہم جرّاحِ مسکیں را
کہ بر زخمِ دلِ خود سرنگوں سازد نمکدانے

چو طفلِ نے سوار از بہرِ روزی میدود کاتب
ز کلکِ خود کمیتی دارد و از صفحہ میدانے

محاسب سال را بنوشت ماہ و روز در دفتر
برائے آنکہ معلومش نشد شوال و شعبانے

ز حیرت گفت قاری من کلو میخواندہ ام یا رب
نخواندم ہیچگہ لا تا کلوا در ہیچ قرآنے

شدہ خیاط ہمچوں سوزنے لاغر ز تنگ چشمیہا
ہمیشہ چشم دارد و منش بر جیبِ احسانے

شود صباغ از رنگے برنگے ہر دم از خجلت
کہ نعمتہائے الواں رفت و حسرتہا بہم یکسانے

نماندہ پیش شماعی بہائے رشتۂ شمعے
مگر از عشق بازاں دام گیرد رشتۂ جانے

ندارد باغباں مشت زری چوں غنچہ در لنگ است
برنگ گل ازیں غم چاک زد ہر دم گریبانے

رسد تا جاں سپاری کار تنبولی ز بے برگی
برائے سرخ روئی شود ندارد بیڑۂ پانے

تنور آسا بخاکستر نشستہ نانوا زیں غم
کہ از افتادن ناں بر سرش افتاد تاوانے

دریں لشکر بمانم یار و ہم باخویش مے سنجد
نماندہ در دکاں بقال را جز سنگ میزانے

نہ نقدی ہست نے جنسے و نے دلال بازاری
برائے خود فروشی وا کند ہر روز دکانے

در دروازہ را در خانۂ خود راند از خست
مگر ہر ریزۂ خوانش نمودہ تیز دندانے

چہ گوید آہن سرد از برائے رزق آہنگر
کہ غیر از سخت جانی چوں ندارد پتک و سندانے

بروے درہم گواہ چنیں زد سکہ صرافی
کہ ایں نقد روا نیست چوں جاں جنس ارزانے

نہ بیند روئے زر حجام گر آئینہ بفروشد
کہ یک موئے بساطش نیست غیر از چشم حیرانے

ولے برداشت حجامے ز دست کیسہ خالی
بسنگ پا زدہ گفت از کجا آرم چنیں جانے

غم روزی و حلاج آتش است و پنبہ مے گوید
بایں نسبت بود بردار رفتن کار آسانے

ز خامی مے پزد سودا چو باورچی نمے یابد
برنج و روغن و سیر و پیاز و مرغ حلانے

بگفتا کاغذی کو کاغذے رنگین و پرکارے
کہ سپندارم کہ باج سرخ و از خشخاش افشانے

گدا در کشتی کشکول آبے ہم نمے یابد
ولے در ریختن ہا آبرویش کرد طوفانے

ز گھڑیالی بپیچے پرسید از روزت چہ ماند آیا
بگفتا حوال اگر ایں است بہرے ساعتے آنے

صدائے ماتمی از خانہ برخاست پرسیدم
چہ شد گفتند دریں خانہ وارد گشتہ مہمانے

نجائے غلغل شادی شنیدم گفت ہمسایہ
کہ شخصے دید شب در واقعہ پر آرد انبانے

| | |
|---|---|
| یکے گفتہ خداوندا بحق نوح پیغمبر | برائے قلعۂ گلکنڈہ کن ایجاد طوفانے |
| یکے گفت اے سبب ساز کریم از عزت یوسف | بمن بنمائی خویش در خواب امشب گنج پنہانے |
| یکے میگفت اے رحمان بحق موسئے عمران | بیا راز آسماں سر سنگبیں با مرغ بریانے |
| یکے گفت اے خداوند کریم از حرمت عیسےٰ | برائے ما فرست امروز ہمچوں مائدہ خوانے |
| یکے میگفت بہر فرض دادن خلق کن یارب | یہودی ہندوئے نصرانی و گبرے مسلمانے |
| یکے میگفت درگریہ بحق ارحمی یا رب | کرم فرماؤ بفرستاں ملکے ایپش انسانے |

زاہل حرف باید گفت اہل حرفہ بسیار است
بخاموشی ادا کردم سخن را نیست پایانے

# انشاے قایم مقام

## من احسن القصاید

دلا تا کے شکست از دست ہر پیماں شکن بینی — در آز سینہ کا ینہا جملہ زیں بیت الحزن بینی
برو بیروں ازیں خانہ بروا ز خویش و بیگانہ — کزیں دیوان دیوانہ گزند جان و تن بینی
سفر یکقطعہ از نیراں بود حسب وطن زایماں — ولے صد رہ سفر خوشتر چو خواری در وطن بینی
دریں دور زمن طور زغن نیکو بود اما — تو ایں طالع نخواہی دید تا گور و کفن بینی
چو عنقا باشی و معدوم باشی زاں چو دے بہ — کہ خود را گاہ بادہ گاہ نرہ ہمچوں زغن بینی
بیا مرغ ار شوی بلبل شو و آشفتۂ گل شو — کہ گر بینی جفا بارے زیار خویشتن بینی
نہ مرغ خانہ کز بہر دمے آب و کفے دانہ — گہے جور زن و گاہے جفاے با بزن بینی
ہماں بہتر چو پروانہ گرت آتش بجاں افتد — ز شمع انجمن نز شعلہ خار د گون بینی
و گر چوں کبک کہساری ترا زخمے رسد کاری — ز شست تیر زن باری نہ دست پیرزن بینی
تو اے طوطی کہ در ہندوستاں بس دوستاں داری — چو ایں مسکیں چرا در مسکن دشمن سکن بینی
ترا غم خصم دیرینہ است و ہمخانہ دریں سینہ — وزآں بے رحم پر کینہ بس آفات و فتن بینی
چرا در خانۂ دشمن چو محبوساں کنی مسکن — مگر در پاے جاں چوں من رہ لطف شہ رسن بینی

پرت بشکسته بالت بسته حالت خسته پس آنگه
هوس داری که در کنج قفس طرف چمن بینی

اگر داری هوس بشکن قفس بر کش نفس تا پس
بساط باغ و زاغ و جلوهٔ سرو و سمن بینی

بباغ اندر شوی نازان و نازان با هم آوازان
طربهاے نواز دنبال غمهاے کهن بینی

ز حلقوم شب آویز ارغنون بر ارغوان خواهی
ز مرغان سحرخیز انجمن بر نسترن بینی

بیا زین تنگنا بیرون مال چون چند در ویران
که آفت از نشستن راحت از بیرون شدن بینی

جهانے را سراسر شب تا سحر از دست تست و تو
طمع داری که در طرف مقل کحل و سن بینی

تو خود با ترک خونریزی چو بنشینی و بر خیزی
هر آنچه از چشم او بینی چرا از چشم من بینی

مگر از خیل خدام شهنشاه جهانی تو
که جرم دیگران را زین ضعیف ممتحن بینی

خیانت پیشه کردی با من و حق دانستی اما
خیانت پیشگان را پیشکار و مؤتمن بینی

تو هم از راے تدبیر من از سر و آزنی نشاید
چه مدبر را مدبّر راهزن را راے زن بینی

محق را مبطل انگاری و محسن را مسیئ آنگه
بلیدے را بلد خوانی حسودے را حسن بینی

ز غافی را مصافی پیش اگر آید خجل گردی
چو باطل را بطل دانی و خاتون را ختن بینی

تو از فکر غزا و بکر عذر آور گذر ورنه
شوی رسوا چو زین زن خصلتان عجز و جبن بینی

بگاه لاف و هنگام گزاف از مردشان بدری
نگه کن تا بوقت کارشان کمتر ز زن بینی

بیا بگذر ازین سودا که من خود کافرم زینها
اگر جز راے تشنیع و تشنین و رنگ و مکر و فن بینی

همه گندم نما و جو فروش اندر نه بکمن جو
چو بد هند از چه در دنبال آن صد بار من بینی

تو خود کوه ار شوی گاهے چو یک پرکاهشان خواهی
ببر ز ایشان طمع کین کاستن از خواستن بینی

بده از عشق آخور همچو خر تن زیر بار اندر
که این بار محن آخر درین دار محن بینی

ز آخور دور شو گر خر شوی خر کور شو بارے
که نه آب علف خواهی نه جل و نه رسن بینی

| | |
|---|---|
| چرا باید شگفت آری که چون گاوان پرواری | فزون بینی ثمن هر جا فزونی در سمن بینی |
| به از هفتاد من بینی قطورے کز بُن هر مو | قطور لفظ و قطر انش بتن هفتاد من بینی |
| جوادِ ضامر و جلّال نانج را درین میدان | نه بینی فرق تا در پویه دور تاختن بینی |
| بیا بکشا زبان و هر چه خواهی گو کز این اخوان | نه بینی مهر تا مُهر خموشی بر دهن بینی |
| بهر جا باشی و صد بدیه بینی زان بتر نبود | که اینجا خاتم جسم را بدست اهرمن بینی |
| نهال خدمت و کالاے خدمت را درین حضرت | پریشانی ثمر یابی پشیمانی ثمن بینی |
| مرا لعنت کن از سرمایهٔ صدق و صفا آخر | درین بازار پر آزار اگر غیر از غبن بینی |

من این سرمایه را آوردم اینجا و خطا کردم
تو بارے پند و عبرت گیر چو بر حال من بینی

# قصاید قاآنی

## هنگام نهضت عباس شاه غازی طاب ثراه از خراسان و بآمدن محمد شاه غازی نور الله مرقده فرماید

آنچه من بینم به بیداری نه بیند کس بخواب / زانکه در یک حال هم در راحتم هم در عذاب
گاه گریم همچو صراحی گاه خندم چون قدح / گاه بالم چون صنوبر گاه نالم چون رباب
بر بحال من یکے بنگر به چشم اعتبار / تا شوی آگاه که ضد از ضد ندارد اجتناب
گریم و در گریهٔ من خنده‌ها بینی نهان / خندم و بر خندهٔ من گریه‌ها یابی حجاب
زان همے گریم که جان از کام دل شد ناامید / زان همے خندم که دل بر کام جان شد کامیاب
موکب عباس شاهی شد برے از خاوران / شد محمد شه همین فرزند او نائب مناب
آن سپهر مجد و شوکت را همایون شهریار / این سپهر قدر و مکنت را فروزان ماهتاب
مر مرا از طلعت این ماه در دل خرمی / مر مرا از هجرت آن شاه در جان پیچ و تاب
آن پدر از سهم نیزش تیر بدکیشان بکیش / این پسر از بیم تیغش تیغ شاهان در قراب
آن پدر جمشید تخت و این پسر خورشید بخت / آن پدر کاموس تاب و این پسر کاوس آب

آں پدر با موکبش فتح و سعادت همعناں | ایں پسر با کوکبش فر و جلالت همرکاب

آں ولیعهد شهنشه ایں ولیعهد پدر | آں چو گل زاد از گلستاں ایں ز گل همچوں گلاب

چوں پدر اینک بگیتی ملک بخش و ملک گیر | چوں پدر اینک بگیهاں رنج بین و گنج یاب

زر فشاند سر ستاند بر نشاند بر خورد | رنج بیند بے شمر تا گنج یابد بیحساب

در گہِ کوشش ہژبر است از زرہ پوشد ہژبر | در گہِ بخشش سحاب است از سخن گوید سحاب

قدر او کوہ است کو را کهکشانستے کمر | جود او بحر است کو را آسمانستے حباب

بیم خنگش سپهر گردوں را ہمے ماند کز آں | روز کیں در عرصۂ گیتی در افتد انقلاب

جود او بارندہ ابر و خشم او درندہ ببر | خنگ او غراں ہژبر و تیر او پراں عقاب

گر نسیم خلق او در کام ضیغم بگذرد | نشنوی از کام ضیغم جز نسیم مشک ناب

طفل را با سطوتِ او رنج ایام مشیب | پیر را با رافتِ او عیش هنگام شباب

آسمان فتح را نعل سمند او هلال | نو عروس ملک را گرد سپاہ او نقاب

لطفِ او از وادئ بطحا بر وریاند سمن | قهر او از چشمۂ کوثر برانگیزد سراب

لب بہ بندد از سخن سحباں چو او گوید سخن | کانچه او گوید خطا هست و آنچه ایں گوید صواب

سبعۂ وارونہ را بر کعبہ بر بندد کسے | گرش نباشد آگہی از رتبۂ ام الکتاب

روز ہیجا گر بسیر توسنِ گردوں شود | گرد در رہِ گردوں گرا تر از دعائے مستجاب

دشت کیں از جوش جیش و جنبشِ یکراں شود | تنگ چوں چشم خروس و تیرہ چوں پرّ غراب

خار صحرا چوں سناں گردد مهیائے طعاں | سنگ هاموں چوں حسام آید پذیرائے ضراب

از زمیں بر چرخ گرداں هر زماں بارد خدنگ | آنچناں کز چرخ گرداں بر زمیں بارد شهاب

تیغ گردد کشورے کش زهر صد کژدم بنیش | رمح گردد افعی کش سم صد افعی بناب

گنبد خضرا از بانگ گاودم در ارتعاش
تودۂ غبرا از گرد باد پا در احتجاب

تن جدا از روح چونان دستِ مظلوم از علاج
سر تہی از مغز چوناں جام مسکیں از شراب

چوں تو از مکمن بروں آئی بعزم رزم خصم
با تنے چوں آسمان و با رُخے چوں آفتاب

بر یکے توسن عیاں بینند صد اسفندیار
در یکے جوشن نہاں یابند صد افراسیاب

خوں فشاں گردد چناں تیغت کہ گر تا روز حشر
خاک را کاوی نیابی ہیچ جز لعل مذاب

خنجرت چوں نوعروساں در شبستاں خلق را
ہر نفس ناخن کند از خونِ بدخواہاں خضاب

گر ہمہ البرز کوہ از آتشِ شمشیر تو
پیکرش گوگرد ساں فانی شود از التہاب

خسروا طبعِ کریمت کوہ را ماند از آنکہ
ہر سوالے را دہد از لطف بے منّت جواب

با سحابِ رحمتت ہیچوں شود صحرائے خشک
با شرار خنجرت ہاموں شود دریائے آب

تا بپاید زمیں مانند حزمت از درنگ
تا بپاید فلک مانند عزمت از شتاب

ہر تنے کو در خلافت پائے برجا چوں ستوں
ہمچو میخ خرگہش اندر گلو بادا طناب

## در ستایش شاہزادہ رضوان وسادہ شجاع السلطنہ حسن علی میرزا گوید

باد نوروزی شمیم عطر جاں مے آورد
در چمن از مشک چیں صد کارواں مے آورد

رسمِ عید از برائے چشم کاؤس بہار
نوشدارو از دلِ پیر خزاں مے آورد

با منوچہر صبا زی آفریدونِ ربیع
فتح نامہ سلم سے از خاوراں مے آورد

بہرِ رفع بیوراسپ دے گلستاں کاوہ را
از گلِ سوری درفش کاویاں مے آورد

رستم اُردی بہشتی مژدہ نزد طوس عید — از ہلاک اشکبوس مہرگاں مے آورد

بہر تا ورد فرامرز خریف اینک سپہر — از کمان بہمنی تیر و کماں مے آورد

یا پیام کشتن دارائے دے را باد صبح — در بر اسکندر صاحبقراں مے آورد

یا شماساس خزاں را قارنِ اُردی بہشت — دستگیر از نیزۂ آتش فشاں مے آورد

یا نوید قتل کرم ہفتواد دے نسیم — در چمن چوں اُردشیر بابکاں مے آورد

یا گروے فصلِ دے را ابر فراز تلِ خاک — گیو فروردین بخواری موکشاں مے آورد

نقش مانی را نگر کاینک با سفندار باد — نقشہا از پردہ در سلکِ عیاں مے آورد

خواہران لالہ و گل را بہفت اندام خاک — ہمچو روئیں تن زراہ ہفتخواں مے آورد

خندۂ گل راست باعث گریۂ ابرے شگفت — کاشکِ چشم و خواص زعفراں مے آورد

نفس نامی خود نموی نیست بل اہنوخشیت — صنعہا بیں تا زہر حرفت چساں مے آورد

گاہ برمانند نسّاجاں پرند از نسترن — در سمن دیبا و در گل پرنیاں مے آورد

گاہ بر ہنجار صرّافاں زر و دینار چند — از گلِ خیری ببازار جہاں مے آورد

از سنان لالہ گاہ از بید برگِ برگ بید — صنعتِ پولاد سازی در میاں مے آورد

مطلعے از مطلع طبعم بر آمد کز فروغ — مہر را در چادر کحلی نہاں مے آورد

ساقئے ما تا شرابِ ارغواں مے آورد — مطلع — بزم را آزرم گلگشتِ جناں مے آورد

جام کیخسرو پر از خون سیاوشاں کند — در دل الماس یاقوتِ رواں مے آورد

قصد اسکندر ہمیں ظلمات بہر آب خضر — طبع رمزے زیں سخن را در بیاں مے آورد

خود نمید نیست اسکندر مگر کاندر شراب — ہست تاثیرے کہ عمرے جاوداں مے آورد

از دل صاف صراحی در تن تابندہ جام — دست ساقی مایۂ روح رواں مے آورد

دست افشان پاے کوبان و شادمان ساده رو
رو بسوے درگہِ پیر مغاں مے آورد

خلق را جشنے دگرگون است گویا نوبہار
از شمیم عطر گلشاں شادماں مے آورد

یا نسیم صبحگاہی مژدگانی نزد خلق
از نزول موکب شاہ جہاں مے آورد

قہرمانِ ملکِ جمشیدی بہادر شاہ حسن
آنکہ کیواں را بدرگہ پاسباں مے آورد

آن شہنشاہے کہ ہر شام و سحر از روے شوق
سجدہ بر خاکِ رہش ہفت آسماں مے آورد

آنکہ یک رشح کفِ او آشکارا صد ہزار
گنج باد آورد و گنج شایگاں مے آورد

ہر کرا الطاف او تاج شرف بر سر نہاد
روزگارش کامگار و کامراں مے آورد

ہر چہ جز نقش وجود اوست نقاش قضا
بر سبیل آزمون امتحاں مے آورد

ہیچ دانی با عدو تیغ جہاں سوزش چہ کرد
آنچہ بر سر کشت را برق یماں مے آورد

تا بدیوان جہاں نامش رقم کرد آسماں
نام دستاں را کہ اندر داستاں مے آورد

رفعتِ کاخ جلالش زرسہ ایوان دماغ
کاروانانِ یقیں را در گماں مے آورد

نصرت فیروزی فتح و ظفر را روزگار
بارکاب شوکت او ہمعناں مے آورد

عنصرِ دستِ گہر بارش مزاج ابر را
با خواصِ ذاتی طبع دخاں مے آورد

فرق دیہیم دارا پیش ہر دم صد شکست
بر شکوہ افسر شاہ اردواں مے آورد

خصم با وے چوں ستیزد خرسوار از کجا
تابِ ناوردِ سوارِ سیستاں مے آورد

مور کز سستی نیارد پر کاہے بر کشید
کے گزندے بر تنِ شیر ژیاں مے آورد

با طنینِ پشۂ لاغر کہ ہیچش زور نیست
کے خلل بر خاطرِ پیل دماں مے آورد

نے گرفتم از در طوس است آسیب از کجا
بر تن و بازوے سامِ پہلواں مے آورد

کہتریں کرپاس دار بارگاہِ حشمتش
از جلالت پا بفرق فرقداں مے آورد

گردش گردون بگردش کے رسد ہر گہ او | در جہان رخش عزیمت را جہان مے آورد
لرزه اندر پیکر ہفت آسمان افتد ز بیم | چون بہیجا دست بر گرز گران مے آورد
دفتر شاہان پیشین را بشوید اندر آب | ہر کجا کآفاق نامش بر زبان مے آورد
اے شہنشاہے کہ از تاثیر عدلت روزگار | صعوه را از چنگل باز آشیان مے آورد
گر ز فرمانت فلک گردن کشد بر گردنش | دست دوران پالہنگ از کہکشان مے آورد
روزگار از ازدواج چار مام ہفت باب | با کفت طفل عطا را توامان مے آورد
نیست جز تاثیر تابان انجم بخت ہر چه را | لاب زاسطرلاب در مزار و جان مے آورد
معجز تاثیر انفاس تو در تسخیر ملک | از دم عیسے روح اللہ نشان مے آورد
موسے شخص تو فرعون حوادث را ستوه | از ظہور معجز کلک و بنان مے آورد
در قضا را در نظام حل و عقد روزگار | ہر چه گوئی اینچنین و آنچنان مے آورد
آسمان جز مہر و کینت ننگرد سرمایۂ | آشکارا ہر چه از سود و زیان مے آورد
چون فلک صاحبقرانے چون ترا نارد پدید | زان سبب آسودگی ات از ہر قران مے آورد
شاد زی شاہا کہ دایم در وجودت عقل پیر | مژده ہا از جانب بخت جوان مے آورد
سوئے قاآنی ز روئے مرحمت چشمے فگن | کز در معنے بشارت ہر زمان مے آورد
گرچه نظمت نیست نظمے کش توانستن شنید | زانکہ طبعش آسمان و ریسمان مے آورد
لیک چون ہموار در مدح تو میراند سخن | روزگارش ہر دو عالم رایگان مے آورد
روح پاک افضل الدینش بدست پیک باد | تہنیت ہر دم ز خاک شروان مے آورد

روز و ماه و سالیان در دو غم در بخت مباد
تا کہ دوران روز و ماه و سالیان مے آورد

## در ستایش میرزاده شیر دل ارغون میرزا ابن شجاع السلطنه رحمهما الله گوید

بگوش از ہاتفِ غیبم سحرگہ ایں ندا آمد — کہ وقتِ عشرتِ جاں بخش جشنِ جانفزا آمد
بسالارِ سپہ سالار دارائے تہمتن تن — کہ او سہراب دل شہزادہ ارغوں میرزا آمد
ظفرمندے کہ ہندی اژدہائے اژدراوباشش — بفرقِ بدکنش آتش فشاں چوں اژدہا آمد
عدو بندے کہ خطے رمحِ او در پہنۂ ہیجا — دمِ آہنج اژدرے پیچاں و مارے جانگزا آمد
بنزدِ خضرِ دانش موبداں ایں بس شگفتی زد — کہ زندانِ سکندر منبعِ آبِ بقا آمد
شگفتی اینکہ تیرآگیں سنانم ظلمت آئینش — بکامِ تیرہ بختاں چشمۂ آبِ فنا آمد
بشکلِ عین از آں رو آمد از روزِ ازل تیغش — کہ عینِ عون و عینِ فضل و عینِ مدعا آمد
کشد در دیدہ خاکِ راہ آہو از شرف چشمم — بگیتی عدلِ او تا حاکم و فرمانروا آمد
سکندر خوانمش زاں رو کہ از رائے جہاں آرا — نمایاں مظہرِ آئینۂ گیتی نما آمد
وگر افراسیابش نیز خوانم بس عجب نبود — کہ آہن خود و آہن جوشن و آہن قبا آمد
دلش سرچشمۂ فیض و نوالِ بخشش و احساں — کفش کانِ عطا و برزش و جود و سخا آمد
عبیرِ خلقِ او را تا لقب مشکِ ختن خوانم — خرد چیں بر جبیں افگند کیں عینِ خطا آمد
تعالے اللہ جنابا میرزا ہے اے آسماں قدرے — کہ حکمِ نافذت پہلوزنِ امرِ قضا آمد
بہ تیرِ راست رو خم کردہ پشتِ بدسگالاں را — کمانت کز ازل چوں پشتِ گردوں دوتا آمد
نہنگِ اژدہا شکل است شمشیرِ شرربارت — کہ ہم خود بحرِ خوں آورد و ہم خود آشنا آمد

فلک سرسام جست از صدمۂ گرزت ازاں رو تن　　صلیب افگن ز خطِ قطب و خطِ استوا آمد

رباید مغفر از فرقِ دلیراں تیغِ رخشانت　　خمے آہن سلب اعجوبۂ کاہن ربا آمد

شہا خصمِ پدر رت آں تیرہ بخت بدکنش کاید　　سرش بر تن گراں از کید و بیہش رہنما آمد

بپیچ رزم را سازد کہ با وے کینہ آغازد　　نداند کو پس از داور خداگیہاں خدا آمد

زبہرِ دفعِ او اکنوں براں تازی نسب بنشیں　　کہ در دشت دغا ہمپویہ با بادِ صبا آمد

دمے زن با پدر زآں شرزہ شیرِ بیشۂ مردی　　کہ از گرزش تن الوند و شہلاں توتیا آمد

کہ ہاں اے شاہ لختے تیر بیجاں افشانئِ ما بیں　　کہ روز آزمونِ ما بہ میدانِ وغا آمد

عنانِ ما بما بگذار خود بنشیں رکابے زن　　یکے بر جوہر ما بیں کہ وقتِ کارہا آمد

نہ آخر بچۂ شیرِ ژیاں شیرِ ژیاں گردد　　نہ آخر زادۂ نر اژدہا ،، اژدہا آمد

زباں از مدح دارائے جہاں بربند قاآنی　　کہ ہاں وقتِ ثنا بگذشت ہنگام دعا آمد

الا تا از مسیرِ ہفت انجم و سیرِ نہ گردوں　　گہے عیش و طرب حاصل گہے رنج و عنا آمد

چناں پایندہ باد او دولتت کاندر جہاں مردم
بہم گویند ایں دولت مگر بے انتہا آمد

# ستایش وزیر بے نظیر کہف الادانی والاقاصی جناب حاجی آقاسی

چہ حسن تربیت گردد قرین با پلکۂ گوہر　　ز رشحے آب خیزد دُر ز مشتے خاک ناید زر

سرشت خاک کان و آب نیساں گرچہ پاک آمد　　و لے از فیض خورشیدست کان زر گردد ایں گوہر

بسی زحمت برد دهقان که در زیر زمین تخمی — پذیرد بیخ و یابد شاخ و گیرد برگ و آرد بر

اگر فولاد کانی را نه بودی تربیت لازم — ز کانها ساخته زادی سنان و ناوک و خنجر

بعمری بندگان را تربیت از خواجگان باید — که شاگردی شود استاد و گردد کهتری مهتر

سواری چون علی باید که تا یک قبضهٔ آهن را — نماید ذوالفقاری اژدهاوار و ضیغم در

شعیبی باید و صدیق بی عیبی که چون موسی — شود بعد از شبانیها کلیم الله پیغمبر

رسولی باید و نفس مسلمانی که چون سلمان — رود اندر مداین صیت او همدوش با صرصر

چنان چون حاجی آقاسی بباید خواجهٔ دانا — که سربازی کهین را با مهین گردون کند همسر

یلی در راه طاعت چون حسین خان هر که سربازد — ستاره بایدش خادم زمانه بایدش چاکر

ز سربازی سرافرازی بحدی یافت در خدمت — پایش — که پرّ ابلقش ساید بر اوج گنبد اخضر

چو در تبریز شد لبریز از خون جگر چشمش — ز حرمان حضور شه چنان کز سرخ می ساغر

بری آمد ز آذربایجان و ز یاری یزدان — همای همت خواجه فگندش سایه بر پیکر

سفیر روم وافر بخش نمود و شد بروم از ری — بدان شوکت که از یونان بایران آمد اسکندر

هنرها کرد و خدمتها نمود و رفت باز آمد — دلش از مهر شه فربه تنش از رنج ره لاغر

ملک منشور یزدش داد و سالی چند بود آنجا — که شد در فارس غوغائی و خواند او را بری داور

بفر شاه و عون خواجه شد سالار ملک جم — بیزد افزوده شد شیراز و تنها شد بدان کشور

بجاهی فتنه سالی نشاند و کاخ و بستان را — عمارت کرد و کشت افزود و نهر آورد و جوی و جر

پس از سالی دو کاندر زر خاور زادهٔ آصف — چو اهریمن خیال خودسری افتادش اندر سر

بحکم خواجه زی خاور روان شد لشکری از ری — چو صنع سرمدی بیحد چو علم احمدی بی مر

سپاهی مشتشان گوپال و سرشان خود و تن جوشن — نگهشان تیر و مژگانشان سنان ابرو پرند آور

بجائے تن نهفته یکچمن شمشاد در جوشن　　بجائے سر نهاده یک احد فولاد در مغفر
بهمراه سپه سی توپ رعد آوا که در هیجا　　بتوفد از دهان هر یکے چندین هزار اژدر
گلو شان خوابگاه مرگ و دل شان تابِ دوزخ　　دهان شان رهگذار برق و غوشان تابِ تندر
سپاه شه چو در بسطام شد با خصم رو بارو　　غریو توپ رعد آشوب برگردون شد از اغبر
اجل شد کاز و تن آهن حوادث دم زمین کوره　　بتر زین پتک و سر سندان و مرد استاد آهنگر
ازین سو جیش شه بایسته صف چون مژهٔ جانان　　از آنسو جیش خصم آشفته شد چون طرهٔ دلبر
غرض زان پیش کاین آشوب خیزد میر ملک جم　　برے رفت و نمود ایثار جیش شاهِ دین پرور
چو پویان باد صد اسب و چو گردون تا زصد بختی　　چو کالبس حرهٔ سیم چیان چون کبک دو صد اشتر
بعون خواجه هر روزش فزون شد شوکت و عزت　　چو ماه نو کش افزاید فروغ از خسرو خاور
نظام الدوله کروش نام و شاهش داد شمشیرے　　که بینی بر نیامش آنچه در کانها بود گوهر
حمایل چون نمود آن تیغ را گفتی معلق شد　　ز خطِ استوا ماهِ نوے آموده از اختر
هم از الماس بخشیدش نشانی کز فروغ او　　شب تاریک بنماید خطِ باریک در دفتر
مر آن فرخ نشان چون بر تن آویزد بدان ماند　　که از بالاے شمشادے دمد یک گلستان عبهر
یکے خضرا حمایل نیز دادش کز پیِ شاهان　　سپهداران و نوئینانِ اعظم را بود در خور
چو آن خضرا حمایل افگند بر دوش پنداری　　شد اول کهکشانے سبز از مهرِ ضیاگستر
هم او را خواجه تکریمات بیحد کرد و بخشیدش　　همایون جبه تا جبه جان سازد از هر شر
لباسے تار و پودش از شعاع مهر و نور مه　　کروشش شمسهایش شمس گردون را سزد افسر
دو شمسه بر وے از الماس و مروارید آویزان　　یکے چون شمس بر ایمن یکے چون بدر بر ایسر
قلمدانے مرصع نیز بخشیدش که پنداری　　سراپا ساعدِ حور از لآلی گشته پر زیور

هم اورا داد رخشاں خاتم لعلے بدیں معنی ۔۔۔ که چوں ایں لعل با دست چهره سرخ از رحمت داور

هماناهفتهٔ نگذشت کش باز از سر رحمت
قبائے خویشتن بخشید گیهانبان کیواں فر

## در ستایش شیراز صانه الله عن الاعواز و عیان آں
## و تخلص بمدح معتمد الدوله منوچهر خاں طاب ثراه گوید

تبارک الله از فارس آں خجسته دیار ۔۔۔ که مے نه بیند چوں آں دیار یک دیار

بزیر بقعهٔ گردوں بروئے رقعهٔ خاک ۔۔۔ ندید دیدهٔ بینا چناں خجسته دیار

کسے ندیده در آفاق ایں چنیں معمور ۔۔۔ بهیچ عصرے از اعصار مصرے از امصار

نسیم او همه دلکش تر از نسیم بهشت ۔۔۔ هوائے او همه خرم تر از هوائے بهار

ز لاله هر دمن اوست کوهے از یاقوت ۔۔۔ ز سبزه هر چمن اوست کانے از زنگار

حدائقش زده پهلو به هشت باغ بهشت ۔۔۔ ز گونه گونه فواکه ز گونه گونه ثمار

ز بسکه زمزمهٔ سار خیزد از هاموں ۔۔۔ ز بسکه قهقههٔ کبک آید از کهسار

فضائے دشت پر از صوتهائے موسیقی ۔۔۔ هوائے کوه پر از لحنهائے موسیقار

ز رنگ ریزئے ابر بهار در هاموں ۔۔۔ ز مشک بیزئے باد بهیچ در گلزار

هزار طعنه و من رابدکهٔ صبّاغ ۔۔۔ هزار خنده چمن را بکلبهٔ عطار

ز هر کرانه پری پیکراں گروه گروه ۔۔۔ ز هر کنار قمر طلعتاں قطار قطار

چو جسم وامق در تاب از زلف شاں ز نسیم ۔۔۔ چو بخت عاشق در خواب چشم شاں ز خمار

| | |
|---|---|
| زرشک خامۂ صورتگرانِ تبریز رشش | روان مانی دلوشاست جفت عیب و عوار |
| زہر چہ عقل تصور کند دراو موجود | زہر چہ وہم تفکر کند در آں بسیار |
| ہمہ صنایع چینش بصحن ہر دکاں | ہمہ طرایف رومش بطرف ہر بازار |
| بصد ہزار چمن نیست یکہزار و دراو | بشاخ ہر گل در ہر چمن ہزار ہزار |
| بخاک او نتواں پا نہاد زانکہ بود | زانبیا و رسل اندرو ہزار ہزار |
| زہے سفید حصارش کہ نافریدہ خدای | چناں حصاری در زیر ایں کبود حصار |
| بگرم سیر نخیلات او بوقت ثمر | بسان پیران خم گشتہ از گرانئ بار |
| زہر نہال برومندش آشکار ترنج | بسان گوے زنخ برفراز قامت یار |
| یکے بشکل چو بر خط استوا خورشید | یکے بوضع چو در صحن آسماں سیّار |
| جبال شامخہ اش با سپہر نجوے گوے | چو عاشقے کہ کند راز دل بیار اظہار |
| بباغ و راغش ہر گوشہ صد بساط نشاط | چو ماہ و مہرش ہر سو ہزار جام عقار |
| زعکس ساقی و رنگ شراب و طلعت گل | پیالہ گشتہ بہر گوشہ مطلع الانوار |
| زبس قلاع و صیاصی زبس بقاع و قصور | زبس مراع و مواشی زبس ضیاع و عقار |
| بساحتش نبود شخص را مجال گذر | بعرصہ اش نبود مرور اطریق گذار |
| صوامعش چو ارم گشتہ کعبۂ اشراف | مساجدش چو حرم گشتہ قبلۂ ابرار |
| منابرش چو فلک مرتقاے خیل ملک | معابرش چو افق ملتقاے لیل و نہار |
| زبسکہ عارف و عامی برآں کنند صعود | زبسکہ رومی و زنگی دریں شوند دوچار |
| منجمانش بیرنج زیج و اسطرلاب | زارتفاع تقاویم و اختراں ہشیار |
| ندیدہ نبض حکیمانش از کمال وقوف | خبر دہند ز رنج نہانِ ہر بیمار |

محاسبانش ز آغاز آفرینش خلق — شمار خلق توانند تا بروز شمار

ز لحن مرثیہ خوانانِ او گدازد سنگ — چو جسم عاشق بیدل ز دوریٔ دلدار

هزار محفل و در هر یکے هزار ادیب — مدارس — هزار مدرس و در هر یکے هزار اسفار

ز صرف و نحو و بدیع و معانی و امثال — بیان و فقه و اصول و ریاضی و اخبار

ز جفر و منطق و تجوید و رمل و اسطرلاب — نجوم و هیئت و تفسیر و حکمت و آثار

یکے ز نکات طبیعی ہمے کند تعلیم — یکے رموز الٰہی ہمے کند تکرار

یکے نوشتہ بر اشکال ہندسی برہاں — یکے نمودہ ز قانون فلسفی اظہار

یکے سراید کاینست رائے اقلیدس — یکے نگارد کاینست گفت بہمنیار

بویژہ حضرت نواب آسماں بواب — محیط دانش و کان سخا و کوہ وقار

بہر ہنر بود از اہل ہر ہنر ممتاز — چو از گروہ بنی ہاشم احمد مختار

تبارک از اسد اللہ خاں جہان ہنر — کہ ہست اہل ہنر را بدانش استظہار

گرش دو دیدۂ ظاہر نگر بروں آورد — بنوک کزلک تقدیر چرخ بد ہنجار

بنور مردمک چشم معرفت بیند — سواد سر سویدائے مور در شب تار

ہزار چشم نہاں بیں خدایش دادہ بدہ — کہ خیرہ اند ز بینائیش اولوالابصار

زہے وزیر سخنداں کہ نوک خامۂ او — مشیر ملک بود نے زبان و نے گفتار

قلمش را دو زبان ست و صد ہزار زباں — بیک زبانئ او یک زبان کند اقرار

بود دو گوہر یکتاش در یسار و یمیں — چو مہر و ماہ رواں بالعشی والابکار

یکے یگانہ بتدبیر ہمچو آصف جم — یکے گزیدہ بشمشیر ہمچو سام سوار

ز کلک لاغر آں نیکخواہ گشتہ سمیں — ز گرز فربہ ایں بدسگال گشتہ نزار

هم از عنایت داماد او عروس سخن / هزار طعنه زند بر عرایس ابکار
بدست اوست گهِ جود خامه در جنبش / بدان مثابه که ماهی شنا کند بحار
خهے وصال سخندان که گشته نقد سخن / بسعی صیرفی طبع او تمام عیار
گذشته نثرش از نثره شعرش از شعرے / ولے نه نثر و ثارش بود نه شعر شعار
نه یک شعر به شعرش کسے نشانده صله / نه یک بشیز به نثرش کسے نموده نثار
بهفت خط جهان رفته صیت هفت خطش / ولے زهفت خطش نیست خط یکه بنار
کلامش آب روانست طبعش از حیرت / نشسته بر لبِ آب روان چو بوتیمار
اگر کمال بود عیب کاشش مے افزود / بعیب او و بعیب من ایزد دادار
ز ابلهان نکنم وصف زانکه بحر محیط / شناورش بستاره نمیرد بکنار
ز دود مطبخ جودش سپهر گشته کبود / ز گرد توسن قهرش هوا گرفته غبار
گرش بمن نبود التفات باکے نیست / که نیست در بر خورشید ذره را مقدار
برادر و پسرش را چگونه وصف کنم / که مرگ خواهد از بیم تیغ شان زنهار
یکے بهمت مینش زمانه خورده یمین / یکے ز سیر یسارش ستاره برده یسار
یک از هزار نگویم بصد هزار زبان / ثنائے حضرت بکلربکئے خطهٔ ولار
ز بسکه لولو ریزد ز طبع لولو خیز / ز بسکه گوهر ریزد ز دست گوهر بار
حساب آن نتوان کرد تا بروز حساب / شمار آن نتوان یافت تا بروز شمار
زهے کلانتر دانا که طوطئ قلم / بگاه شکرش شکر فشاند از منقار
چه مدح گویم از میر بهبهان که بود / بخوان همتِ او روزگار خوان سالار
اگرچه دیر به پیوست با امیر جهان / ولے ز خدمت او زود نگسلد چون تار

| | |
|---|---|
| ز شیخ بندر ہستم بنالہ چوں تندر | کہ دارد م ز حقارت وقار آں چو حقار |
| دو دست اوست دو دریا و من ز حیرت آں | ہمے ز دیدہ دو دریا رواں کنم بکنار |
| زہے وکیل کہ چوں نفخ صور موتے را | دہد صیت سخا جان بجسم دیگر بار |
| ز خان جہرم اگر باشدم ہزار زباں | یک از ہزار کنم وصف اندک از بسیار |
| ز فیض صحبت خان نفر نفور ہنم | کہ زنگ غم بزداید بصیقل افکار |
| چہ مدح گویم از حکمراں چو مہ کہ ہست | یگانہ گوہرے از صلب حیدر کرّار |
| محمدؐ آنکہ وراہست عاقبت محمود | بعون احمدؐ مختار سیّد ابرار |
| ز قدح فارس مرا قدح کرد و گفت مگرد | بگرد دائرہ عیب یک جہاں احرار |
| بعرق خویش ازیں بیش نیش طعن مزن | کہ آخرت عرق شرم ریزد از گفتار |
| کلامت آب رواںست ایں عجب کہ مرا | نشستہ ز آب روانت بدل غبار نقار |
| ز قدح پارس چو بر گردنت بود تقصیر | ز دوّر حسّش بر گردنت سنر دنقصار |
| بویژہ اکنوں کز عدل حکمراں جہاں | شد است حیرت کشمیر و غیرت فرخار |
| جناب معتمد الدولہ کز سحاب کفش | بود ہمارہ در آزاد ابر در آزار |
| ز بحر جود دستش جوئیست لجۂ عماں | ز جیب حلمش گوئیست گنبد دوّار |
| سپہر دہر چہ دراں نقطہ حکم او چنبر | جہاں و ہر کہ درو بندہ قدر او سالار |
| ستارہ کیست کہ از امر او کند اعراض | زمانہ چیست کہ بر حکم او کند انکار |
| زہے ز صاعقہ تیغ آسماں رنگت | بساں رعد خروشاں پلنگ در کہسار |
| بعہد عہد تو در خواب امن رفتہ جہاں | ولیک بخت تو چوں پاسباں بود بیدار |
| خلاف با تو بود آں گنہ کہ توبۂ آں | قبول مے نشود با ہزار استغفار |

بزرگوار امیرا مرا یکی خانه است
که تنگ تر بود از چشم مور و دیدهٔ مار

بسطح آن نتوان کرد رسم دایره زانکه
ز بسکه تنگ نه گردد به هیچ سو پرگار

شود چو پایهٔ ملخ روے شان خراشیده
اگر دو پشه نمایند اندر آن پیکار

از آن سبب که ز ضیق فضاؤ تنگیٔ جا
همے خورند ز هر گوشه بر در و دیوار

در آن دو موش ملاقی شوند اگر با هم
ز هم گذشت نیارند از یمین و یسار

بجایگاه ملاقات جان دهند آخر
که شان نه راه گریز است و نه مجال گذار

وگر دو مور در او از دو سو کنند عبور
زنند قرعه و بر یک دگر شوند سوار

از آن سبب که در آن تنگنائے شان نبود
نه راه گذار فرار و نه جایگاه قرار

چهار ده تن در خانهٔ بدین تنگی
که نیک تنگ تر است از دهان ترک تتار

بروے یکدگر افتاده ایم پیر و جوان
چنانکه چین رخ پیر و خم بزلف نگار

ولے دو خانه بود در جوار آن خانه
که زنده دارد مارا به یمن قرب و جوار

وسیع چون دل دانا گشاده چون رخ دوست
بخرمی چو بهشت و بتازگی چو نگار

گر آن دو خانه یکے را بنقد بستانم
بنقد مے نشوم با هزار غصه دوچار

بزرگوارا کردم شکایتے زین پیش
ز اهل فارس که شادان زیند و برخوردار

بهجو و هذیان بستند بر من این بهتان
کسان که شان نبود فهم معنیٔ اشعار

کنون بعذر هجائے نکرده بسرودم
مر این قصیده که دارد مدحشان اشعار

قسم بحشمت و جاه تو گر همے جویم
ز هیچکس بجهان عیب خاصه از اخیار

ولے ز هر که گزندے رسد بخاطر من
به تیغ هجو برآرم ز جسم و جانش دمار

بود بکام تو یارب مدار هفت سپهر
کند بگرد مدرتا سپهر پیر مدار

تبارک اللہ از فکر بکر قاآنی
که جان حاسد از ابکار او بود افکار

خطاے شعرش چون صبر عاشقان اندک
قبول نظمش چون جور دلبران بسیار

قوافئ سخنش هست چون ثنائے امیر
که طبع را ننماید ملول از تکرار

و یا عطاے امیر ست کز اعادهٔ او
ز جان سایل مسکین برون برد تیمار

جهان جو دمنو چهر خاں کز انگیزد
بگاه خشم ز آب آتش و ز باد سنجار

همیشه خرگه اقبال شوکتش را باد
امل طناب فلک قبّه و زمیں مسمار

## در ستایش پادشاه جمجاه ناصر الدین شاه خلد الله ملکهٔ در زمان ولیعهدی گوید

سه هفته پیشتر ک زیں شبے بماه صفر
چو سال نعمت و روز وصال جاں پرور

شبے که گردوں بروے نموده بود نثار
هر آں سعود که اجرام راست تا محشر

شبے ز شرفت روحانیاں در و مدغم
شبے سعادت کرّوبیاں درو مضمر

بجنبش آمده هر ذرّه در نشاط و طرب
چنانکه در شب معراج پاک پیغمبر

ستارگاں بستایش ستاده صف در صف
فرشتگاں بنیایش نشسته پر در پر

زمیں ز برف چو آموده دستے از نقره
فلک ز نجم چو آگنده بحرے از گوهر

هوا ز کدر و صافی چو طرهٔ غلماں
زمانه تیره و روشن چو چهرهٔ قنبر

هواے تیره شده باد بان برف سفید
چنانکه پرده کشد دود پیش خاکستر

زعکس برف که تابید بر افق گفتی — سپیده سر زده پیش از خروش مرغ سحر (برق)

هوای تیره میان سپهر و خاک منیر — چو در میان دو یزدان پرست یک کافر

نشسته بودم مست آنچنانکه در کف خویش — نیافتم که کدام ایمن و کدام ایسر

ز باده بسکه شده سرخ چشم من گفتی — درو ستارهٔ کف الخضیب جسته مقر

که ناگه از ره پیکی رسید مژده رساند — چه گفت گفت که ای آفریدگار هنر

چو خفته که ولیعهد شد سوی تبریز — بحکم محکم گیهان خدای کیوان فر

چو نصرت از چپ و پیشش همره موکب — چو دولت از چپ و راستش از پس لشکر

یکی بچم که ببوسی رکاب او چو قضا — یکی بپو که بگیری عنان او چو قدر

مرا ز شادی این مژده هوش گوش برفت — چنان شدم که تو گوئی کسم نداد خبر

پیاله خواستم و نقل و عود و رود و رباب — کباب و شاهد و شمع و شراب و شهد و شکر

چغانی و نی و سنطور و نقاره و سارنگ — چغانه و دف و طنبور و بربط و مزمر

دو چشم دوخته بر ساقیان سیمین تن — دو گوش داشته زی مطربان رامشگر

بدان رسید که خون از رگم جهد بیرون — ز بسکه باده بخون تنگ کرده راه گذر

نشسته در بر من شاهدی چو خرمن ماه — دو زدو ذنابه بدوشش معلق از عنبر

سهیل قاقم پوش و شهاب ساغر نوش — تذرو عنقا گیر و غزال شیر شکر

خطش ز تخمهٔ ریحان تنش ز بطن حریر — رخش ز دودهٔ آتش دلش ز صلب حجر

لبش برنگ جگر گوشهٔ عقیق یمن — وزان عقیق مرا چون عقیق خون بجگر

سواد طرهٔ او پای تخت و حسن جمال — بیاض طلعت او دست بخت شمس و قمر

در آب دیدهٔ من عکس قد روی و لبش — چو عکس سرو و گل و لاله اندر آب شمر

| | |
|---|---|
| دو چشم من چو زره گشت پر ز بند و گره | ز عکس پیچ و خم زلفکان آن دلبر |
| مئے بدستم کز پرتوش بزیر زمیں | درون دانه عیان بود برگ و بار و شجر |
| چنان لطیف شرابیکه بسکه تیز و جوش | همے تو گفتی خواهد پرید از ساغر |
| چه دردسر دهمت تا سه هفته روز و شبان | نشسته بودم و زنائے نوش و لهو و بطر |
| پس از سه هفته که چوں شیر ز غزاله چرخ | نموده پنجهٔ خونیں ز بیشهٔ خاور |
| ز خواب خادمکے کرد مرا بیدار | بصد فریب و فسونم نشاند در بستر |
| گلاب و صندل بر جبهتم همے مالید | که تا خمار شرابم فرو نشست از سر |
| بگفتمش چه خبر ماجرائے رفته بگفت | ز خون دو چهره من شد دو لالهٔ احمر |
| بجبهه سر که نمودم همے ز رشک در دل | بچهره بر که فشاندم همے ز اشک بصر |
| ز جاے جستم و بستم میان و شستم روے | ز مهر گفتمش اے خادمک کمان ایدر |
| بروبه آخور و اسپ مرا بکش بیروں | هیون و استر و زیں آر و ساز برگ سفر |
| چو ایں بگفتم زنک بزیر لب خندید | جواب داد مرا کاے حکیم دانشور |
| کدام زیں و کدام آخر و کدام اسباب | کدام اسپ و کدام اشتر و کدام استر |
| بخرج باده شدست هر چه بود هیچت نیست | بغیر کودنِ لنگے که نیست راه سپر |
| گمان بری بدل نعل بر قوائم او | بساحری که فولاد بسته آهنگر |
| بسوئے مرگ نکو جاریست چوں کشتی | بجاے خویش همه ساکنست چوں لنگر |
| بود چو جسم مثالی ز لاغری تن او | که تنگ مے نکند جا بچیزهاے دگر |
| بگاه پویه نماید ز بس رکوع و سجود | چو سایه افتان خیزان رود براه اندر |
| نعوذ بالله در سے اگر وزد بادے | بیک نفس بردش تا بملک کالنجر |

کنوں چہ چارہ سگالی کہ بر توارشش سو
روندہ چرخ فرو بستہ است راہ مقر

بگفتمش ایدون ز چرخ نہ ہراسم
کہ چرخ گرداں زیر است و بخت من برتر

مرا بنوک قلم بحر آفرید خدا
کہ از دوات عماں سازم از مداد گہر

بہر کجا کہ رود شعر من چو نافۂ چیں
بہائے او ہمہ سیم آورند و بدرۂ زر

بویژہ ہمچو ولیعہد داورے دارم
کہ بینیش دو جہاں جان و سوی پاک پیکر

یکے چگامہ فرستم برش کہ بفرستد
بسیج راہ و بخواند مرا بداں کشور

برائے آنکہ ز چشم حسود خوں بچکد
ز نوک خامہ زنم بر رگ سخن نشتر

بگفتم این و بکف ناگرفتہ خامہ ہنوز
ز عرش یزداں در مغز من دوید فکر

ز حرص مدح ولیعہد از سر قلمم
فرو چکید معانی بجائے نقش و صور

چو روے دولت او تازہ کردم ایں مطلع
کہ گنج مدح و ثنا را بدو کشایم در

## مطلع ثانی

زہے گرفتہ بہ تیغ و سناں چہ بحر و چہ بر
زہے کشودہ بکلک و بنان چہ خشک و چہ تر

عطائے ومیدمت کاروان ملک و جود
کمند خم بخمت نردبان بام ظفر

زبان تیغ تو ضرغام مرگ را ناخن
جناح چتر تو سیمرغ بخت را شہپر

چو نام خنگ ترا بر زبان برد نزاد
بروں جہد اگرش مہرہ ایست در ششدر

وگر بکان نگرد دشمن ترا آہن
برد گلویش ناگشتہ ناوک و خنجر

تو چوں بباغ چمی بہر کندن گل و سرو
بباغباناں چشمک زند ہمے عبہر

بہ رزم و بزم تو داند مگر بکار آید
کہ نے نروید از خاک جز کہ بستہ کمر

حدیث تیغ تو تا بر زبان خلق گذشت — بریده گشت حروف هجا ز یکدیگر

حلولی ار نه جمال تو دید پس ز چه گفت — حلول کرده خداوند در نهاد بشر

ترا و شاه جهان را اگر نصاری دید — که گفت روح الله مر خدای راست پسر

حکیم گوید جان را بچشم نتوان دید — نکرده است مگر بر شمایل تو نظر

نسیم خرم تو گر بر مشام نطفه وزد — شگفت نیست که بالغ شود بپشت پدر

بعقل گفتم با جود ناصری عجب است — که بچه خون خورد اندر مشیمهٔ مادر

جواب داد که خون خوردنش ز فرقت اوست — غذای مردم مهجور چیست خون جگر

قلوب خلق ز مهرت چنان لبالب گشت — که در ضمیر بر اندیشه تنگ شد معبر

خطیب نام ترا چون برد ز وجد و سماع — بر آن شود که بر افلاک پر دهد ز منبر

ادیب مدح ترا چون کند ز شور نشاط — گمان بری که بود مست بادهٔ خلر

بوصف خنگ تو غواص خاطرم بجواست — ز بحر طبع فشاند بنامه سلک درر

نقوش صفحش از آن پیشتر که جنبد کلک — ز بس روانی از دل بجست در دفتر

عجب تر آنکه ز بس چابکست توسن تو — حروف نامش جنبد بنامه چون جانور

چنان فضای جهان را گرفته هیبت تو — که می نیارد بیرون شدن نگه ز بصر

شها مها ملکا دادگسترا ملکا — سخن که مدح تو شعر مرا بود زیور

سخن بمدح تو گوئی ز آسمان آرم — که می نریزد از خامه ام بجز اختر

تو آفتابی و تا گشتی از دو چشم دور — سیاه شد بجهان بین من جهان یکسر

چنان ضعیف شدستم که صفحه را کاتب — ز استخوان تن من همی کشد مسطر

چه راحت است مرا بی حضور حضرت تو — چه هستی است عرض را بطبع بی جوهر

کمم ز خاک گرفتی کہ چوں غبار مرا　　نبردی افتاں خیزاں بہمرہ لشکر
بخاک پاے تو کز طعن دشمناں شب و روز　　بحیر نشستم و گویم چہ روے داد مگر
کہ شاہ ناصر الدین را ز یاد قاآنی　　شود فراموش فاللہ خالقی اکبر
ہمیشہ تا کہ رسن تاب از پس آید پیش　　کہ تار رسن را آرد ز حلقہ در چنبر
ہر آنکہ سر کشد از چنبر ولاے تو باد　　قدش چو حلقہ نگوں جسم چوں رسن لاغر

## در ستایش شاہزادہ رضواں وسادہ شجاع السلطنۃ حسن علی میرزا گوید

منت خدایرا کہ ز تائید کردگار　　فرمود فتح بارۂ باخرز شہریار
حصنے کہ بر کنار فصیل حصار او　　نبود ز منجنیق فلک سنگ را گذار
حصنے کہ از نظارہ برجش ز فرق چرخ　　از فرط ارتفاع فتد تاج زر نگار
حصنے کہ در ہبوط بروج رفیع او　　سیارگان چرخ بریں را بود مدار
حصنے کہ روزگار ز یک خشت بارہ اش　　بر گرد نو سپہر تواند کشد حصار
حصنے کہ اوج کنگرہ او چناں رفیع　　کز وے ہزار واسطہ تا عرش کردگار
در زیر آسمان و فراتر ز آسماں　　در ملک روزگار و فزوں تر ز روزگار
ز انسو کہ قعر خندق او نافریدہ است　　جاے بسے قدرت خویش آفریدگار
مانندۂ قواعد شرع نبی قویم　　چوں بازوان حیدر کرار استوار

قایم ترا ز قلوب ظریفان سنگدل — محکم ترا ز عهود حریفان خاکسار

بالاے خاکریز وے این نیلگون سپهر — چونانکه بر فراز قلل نیزگون غبار

چون عقل با متانت و چون چرخ سربلند — چون عرش با رزانت و چون کوه پایدار

حاشا که منهدم کندش هیچ حادثه — جز ترکتاز لشکر داراے نامدار

ارغنده شیر بیشهٔ مردی ابوالشجاع — کش مانده تیغ از آتش نمرود یادگار

فرمانده زمانه که جان سوز خنجرش — برقیست پر ترشح و ابریست پر شرار

آن حیدرے که زاده ز یک پشت و یک شکم — شمشیر جانستانش با تیغ ذوالفقار

در تیغش از طبیعت اردی بهشت نیست — گردد چرا ز مقدم او دشت لاله زار

چون رو نهد بعرصه در ایام دار و گیر — چون جا کند به پشته به هنگام گیرودار

گوش سماک و نعرهٔ رستم ز هر زغن — سمع سپهر و نالهٔ روئین تن از هزار

یکران کوه و سنگش پیلے پلنگ خو — شمشیر ابر رنگش بحرے نهنگ خوار

رویش چو در غضب فلک و ورد الالباب — رایش چو در سخط ملک و ذکر زینهار

ذکرے ز صولتے و غوغا ز کاشغر — حرفے ز هیبتے و افغان بقندهار

چون تیغ او بجلوه هوا شارسان روم — چون رخش او بپویه زمین ملک زنگبار

در بحر ژرف اگر بعطوفت نظر کند — هر قطره اش شود بشبه دُر شاهوار

شاها توئی که چشمهٔ سوزان تیغ تو — برقیست لجه آور و ابریست شعله بار

سرولیست نیزه رستهٔ دریاے دست تو — سرو ارچه مے نروید الا ز جویبار

خونریز خنجر تو بود نوبهار فتح — نبود عجب ظهور شقایق به نوبهار

تیغ نزار و بخت سمینت بجا چیست — این ملک را سمین کند آن خصم را نزار

در بحر دست راد تو گوپال کوه سنگ
در رزم بشکند سر خصمان خاکسار

آرے سفینه بشکندش تخته لخت لخت
در بحر اگر بصخرهٔ صما کند گذار

از چیست فتنه خفته ربا ستش بخواب مرگ
گر نیست در حسام تو تاثیر کوکنار

تا بد چو تابه پیکر ماهی درون آب
برقے ز خنجرت کند ار جلوه در بحار

در باد در آستین تو یا دست در فشاں
شهلاں بزیر زین تو یا خنگ راهوار

سیمرغ در نشست تو یا تیر دال پر
البرز بر بدست تو گرز گاو سار

آنجا که ابر دست تو ابر سخا دهد
دریائے بیکراں شود از قطره شرمسار

تلبے ز برق تیغ تو کوه کوهِ خصم
تفتے ز نار صاعقه و دشت دشت خار

خصمت اگر ز بادهٔ پرنشائے غرور
خود را بروز رزم شمارد چو ذوالخمار

قهر تو چوں خمار شکن باده بشکند
از سرخ نشائے مے خوں از سرش خمار

آنجا که برق تیغ تو آتش فشاں شود
از پاس او گیاه نه روید ز مرغزار

از تو یکے سواره و گیتی پراز رکوب
از تو یکے پیاده و گیهاں پراز سوار

تیغ تو گر بجانب دریا گذر کند
از سهم او نهنگ گریزد بکوهسار

در شاهراه پردهٔ حیثیت بروز رزم
خوں جگر خورد ظفر از درد انتظار

شاها مرا ز گردش ایام شکوه هاست
یک یک فرو شمارم بر وجه اختصار

اول ز طالع خود و دوم ز خشم تو
سیم ز دور چرخ و چهارم ز روزگار

پنجم ز طعن خصم و ششم دوری از وطن
هفتم ز تنگدستی و هشتم ز اضطرار

بیچاره من که از فن بابۓ چاره ام
یکباره زیں دو چار بمحنت شدم دوچار

ناچاره زیں دو چار بچاری ز چار سوے
باچاره هیچ چاره دو چارم بچار تاره

چرخ سیاه کارم وارو سیه گلیم ‏ ‏ با آنکه چون سپیده دمستم سپید کار
در عین نوجوانی گشتم ز غصه پیر ‏ ‏ با وصف کامرانی گشتم ز مویه خوار
خوشیده شاخ عمرم در موسم شباب ‏ ‏ شاخ ار چه می نخوشد در فصل نوبهار
سیمرغ قاف دانش و فضلم ولے چه سود ‏ ‏ کم داردے فلک ز حقارت کم از حقار
ناچیده از حدیقهٔ دوران گل مراد ‏ ‏ دستم ز خاک سرزنش ناکسان فگار
هان اے ملک منم که فلک هر شب از نجوم ‏ ‏ بر فرق من عقود درر میکند نثار
هان اے ملک منم که زر و سیم ز مهر و ماه ‏ ‏ با نقد راے ناقد من هست کم عیار
هان اے ملک منم که تند بر درم سپهر ‏ ‏ منسوج جان هماره چو جولاگر دغار
هان اے ملک منم که بهم چشمے سپهر ‏ ‏ دادی چو آفتاب مراجلے در کنار
هان اے ملک منم که کند ملک خاوران ‏ ‏ امروز بر خجسته وجود من افتخار
هان تا چه شد که همچو عزازیل پر غرور ‏ ‏ افگندیم ز پایهٔ معراج اعتبار
هان تا چه شد که شکر شکر عطا لطفت ‏ ‏ شد در مذاق راحت من زهر ناگوار
هان تا چه شد که شعلهٔ سوزان آه من ‏ ‏ انگیزد از شرر به مسامات یم بخار
قاآنیا علاج نه بینم بغیر از آنکه ‏ ‏ از خشم شهریار گریزم بشهریار
در بحر فکر بکر سخن سنج فاریاب ‏ ‏ تضمین کنم دو درّ ثمین هر دو شاهوار
بر حسب حال خود سخن چند داشتم ‏ ‏ لیکن بدین بیے کلمه کردم اختصار
کاے آفتاب ملک زمین نور واگبیر ‏ ‏ وے سایهٔ خدای زمین سایه بردار

ختم محامد تو کنم زین غزل که هست
چون رشتهٔ لآلی منظوم و آبدار

## غزل

بر رخ دو زلف مشک فشان چون فگند یار | شاهد بست لیلتین علی طرفی النهار
باز از برای آنکه پریشان شوند جمع | زد شانه بر دو طرهٔ مشکین تابدار
ای قوم ازین دو عقرب جرار الحذر | ای قوم ازین دو افعی خونخوار الفرار
خونین دل من است که آورده بدست | از ترس مدعی ز چه نامش نهی نگار
هر جا که رنگ خط تو روی زمین حبش | هر جا که چین زلف تو ملک جهان تتار
جز شام زلف در رخ چون نوبهار تو | نشنیده کس دراز شود شب به نوبهار
قاآنی ار ز هجر رخت ناامید شد | خواهد شدن ز لطف تو روزی امیدوار
تا عدت وحوش و طیور است بیقیاس | تا مدت شهور و سنین است بیشمار

بادا دوام عمر تو چندانکه حشر و نشر
باشد بسان حکایت پیرار و پار

## در توحید باری عز اسمه

نهانی از نظرها بی نظیر از بس عیانستی | عیان شد سر این معنی که میگفتم نهانستی
گهی گویم عیانستی گهی گویم نهانستی | نه اینستی نه آنستی هم اینستی هم آنستی
بنزد آن کت از عین عیان بیند نهانستی | ببیش آن کت از چشم نهان جوید عیانستی
یقین هر چند میپوید گمان هر چند میپوید | نه محصور یقین استی نه مغلوب گمان استی
بیانی را که کس واقف نباشد نکته پردازی | زبانی را که کس دانا نباشد ترجمانستی
بیان معنی و الفاظ و صورت نیستی لیکن | بمعنی صورت و الفاظ معنی را بیانستی

بچشم حق نگر گر ژرف بیند مرد دانشور — تو در هر قطرهٔ پنهان چو بحر بیکران استی
اگر کس عکس خورشید فلک در آبدان بیند — نیارد گفت خورشید فلک در آبدان استی
کجا مهرے که سیصد چند غبرا جرم رخشانش — درون آبدان بودن خلاف امتحان استی
وگر گوید نه خورشید ست کاندر آبدان دیدم — ز انکار عیان مردود عقل نکته دان استی
یکے گفتا قدیم از اصل با حادث نه پیوندد — سپس پیوند ما با ذات بیهتا چنان استی
بگفتم راست میگوئی و راه راست میپوئی — ولیکن آنچه میجوئی عیان ازین بیان استی
بجنبد سرو را شاخ از نسیم و ریشه پا بر جا — بجنبد اصل آن از باد اگر فرعش توان استی
ازین تمثال روشن شد که شخص آفرینش را — ثباتی با حدوث اندر طبیعت توامان استی
بمعنی هست پاینده بصورت هست زاینده — بوجهے از مکان بیرون بوجهے در مکان استی
ازان پایندگی همسایه با عقل گرانمایه — ازین زایندگی همپایه با یونان زمان استی
روان بو علی سینا ازین اشراق سینائے — بزیر خاک تاری پاے کوبان کف زنان استی
کس از رے تربیت پوید که قاآنی چنین گوید — سراید مرحبا بالله که تحقیق آنچنان استی
بخاصانت بپیوندد کلام نغز من چونان — که راه گم کرده را رهبر جرس نی کاروان استی

## ترجیع بند

### در تهنیت جشن ولیعهد فردوس مهد سلطان محمود ابن ناصر الدین شاه غازی ادام الله ایامه

جشن سلطانیست امروز مے خواهیم خورد — عیش مے خواهیم کرد و باده مے خواهیم خورد

مژده داد از جشن شاهنشه چو پیک نیک پی — می بفرخ روی پیک نیک پی خواهیم خورد
چون بود شاهنشه ما یادگار جم و کی — می بجشن یادگار جم و کی خواهیم خورد
تا درین نیلی خم از مستی در اندازیم شور — سربسر خمخانه‌های ملک ری خواهیم خورد
ساغر و چنگ و دف و کف سر بهم خواهیم زد — شیر و شهد و شکر و می پی به پی خواهیم خورد
ما نه تنها می بیاد جشن سلطان میخوریم — کآب کوثر هم بیاد روی وی خواهیم خورد
دی بود اکنون و می نوشیم تا آید بهار — چون بهار آید علی الله تا بدی خواهیم خورد
جانشین محمود غازی کش نشین بالای تخت — گر نباید خورد می امروز کی خواهیم خورد
گر بیاد آن ملک محمود می خوردی ایاز — ما بیاد این ملک محمود می خواهیم خورد

عاقبت محمود بادا ناصرالدین شاه را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاه را

توپ‌های خسروانی اینک ادا میکنند — رعد و برق و ابر خیزد چون دهان وا میکنند
بر زمین از آسمان آید مدام آواز رعد — توپها اینک برخلاف رعد آوا میکنند
از زمین هرای‌شان هردم رود زی آسمان — گوش گردون کر شود هردم که هرا میکنند
در گلوشان مار سرخ و در شکم مور سیاه — طرفه مار و مور بین کآهنگ اعدا میکنند
بنگر آن زنبورها کز برق آتش هر زمان — همچو زنبوران خون آلوده غوغا میکنند
هر طرف جشنیست برپا چیست باعث خلق را — کاینهمه رقص و طرب در باغ و صحرا میکنند
سیم و زر هر سو بدامن میبرند از گنج شاه — جود شه فرموده با خود خلق یغما میکنند
آنچه کوهست اینکه رقاصان مجلس گاه رقص — چون مدار اختران زیر و بالا میکنند
جشن محمود است زان شد چون سر زلف ایاز — مشک پیمایند و صحن بزم بویا میکنند

عاقبت محمود بادا ناصر الدین شاه را
کز ملک محمود زیبا فزود تاج و کاه را

تاج مینازد که نیکو تاجدارے یافتم
ملک میبالد که فرخ شهریارے یافتم

قصر از وجد و طرب در رقص کز بالاے شاه
کاخ دولت را ستون استوارے یافتم

نخل ملکت در نما کز برگ زیر حادثات
خشک بودم تازه گشتم خوش بهارے یافتم

خاک ایران در طرب کز موج طوفان فتن
بس تلاطم داشتم اکنون قرارے یافتم

ملک شاه نازان که بودم در بلا و اضطراب
ایمنم تا چون اتابک پیشکارے یافتم

شاهباز همت شاه هفت کشور کرد صید
باز میگوید که بس کوچک شکارے یافتم

تیغ خسرو خنده زد کز خون بدخواه ملک
از پے مستی شراب بیخمارے یافتم

لعل خندان کز تف خورشید عمرے سوختم
تا ز فر افسر شه اعتبارے یافتم

رخش شاهنشه ز وجد و شوق هر دم شیهه زد
کز نژاد شاه نیکو شهسوارے یافتم

عاقبت محمود بادا ناصر الدین شاه را
کز ملک محمود زیبا فزود تاج و کاه را

بر فراز تخت شاهنشاه مکان دارد همے
مهر را ماند که جا بر آسمان دارد همے

از نشاط آنکه شاه بنشست بر بالاے آن
بسکه بالد تخت گوئی تخت جان دارد همے

تهنیت گویند از بس شاه را از هر کران
خاک و خشت ملک گوئی روان دارد همے

شاه عمر جاودان است از براے شخص ملک
ملک از آن نازد که عمر جاودان دارد همے

کودک مهد ار ولیعهد شهنشاه شد چه باک
تخت شاه طفلست و فرمان بر جهان دارد همے

بچهٔ شیر است پنداری ملک محمود زانکه
شیر خوار است و دل شیر ژیان دارد همے

در کمانہ مہد ہر ساعت کند انگشت خویش — بسکہ عزم بازیٔ تیر و کماں دارد ہمے
ابرو و مژگان خود را دست مالد ہر زماں — بسکہ در دل شوق شمشیر و سناں دارد ہمے

عاقبت محمود بادا ناصرالدین شاہ را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و کاہ را

شاہ ما را بخت سعد و اختر مسعود باد — اختر مسعود او را فر نا معدود باد
آرزوہائے کہ ہر یک ہست افزون از دو کون — بر زبان نا وردہ پیشش حاضر و موجود باد
از وجودش جاں بود خرسند و از جودش جہاں — یکجہاں جاں خاک راہ این جود و وجود باد
بر در محمود چوں شاہاں بطاعت صف کشند — سر صف شاہان عادل در بر محمود باد
چوں ہمہ قصدش بسوے حرمت او نیست و بس — حفظ یزداں قاصد جان و تنش مقصود باد
ہر زماں کارد ملک محمود بر تختش سجود — جان یک عالم فدائے ساجد و مسجود باد
زیں ہمہ مولود و الد گر نتاج آمد مند — آں نکو نزد والد ایں بہترین مولود باد
چوں بود روز ولادت یا و لیعہدی یکے — ہر ملک محمود را کش ملک نا محدود باد
از پئے تاریخ سال ہر دو قاآنی نگاشت — ناصرالدین را نشاط جسم و جان محمود باد
۱۲ ۶۱

عاقبت محمود بادا ناصرالدین شاہ را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و کاہ را

# مثنوی مولانا روم

بشنو از نے چوں حکایت میکند — وز جدائیہا شکایت میکند

کز نیستاں تا مرا ببریدہ اند — وز نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

سینہ خواہم شرحہ شرحہ از فراق — تا بگویم شرح درد اشتیاق

ہر کسے کو دور ماند از اصل خویش — باز جوید روزگار وصل خویش

من بہر جمعیتے نالاں شدم — جفت خوشحالاں و بدحالاں شدم

ہر کسے از ظن خود شد یار من — از درون من نجست اسرار من

سر من از نالۂ من دور نیست — لیک چشم و گوش را ایں نور نیست

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست — لیک کس را دید جاں دستور نیست

آتش است ایں بانگ نای و نیست باد — ہر کہ ایں آتش ندارد نیست باد

آتش عشق است کاندر نے فتاد — جوشش عشق است کاندر مے فتاد

نے حریف ہر کہ از یارے برید — پردہایش پردہائے ما درید

ہمچو نے زہری و تریاقی کہ دید — ہمچو نے دمساز و مشتاقی کہ دید

نے حدیث راہ پر خوں میکند — قصہ ہائے عشق مجنوں میکند

محرم ایں ہوش جز بیہوش نیست — مر زباں را مشتری جز گوش نیست

در غمِ ما روزہا بیگاہ شد ۔۔۔ روزہا با سوزہا ہمراہ شد

روزہا گر رفت گو رو باک نیست ۔۔۔ تو بماں اے آنکہ جز تو پاک نیست

گر نبودے نالشِ نے را ثمر ۔۔۔ نے جہاں را پُر نکردے از شکر

در نیابد حالِ پختہ ہیچ خام ۔۔۔ پس سخن کوتاہ باید والسلام

ہر کہ جز ماہی ز آبش سیر شد ۔۔۔ وانکہ بے روزی ست روزش دیر شد

بند بگسل باش آزاد اے پسر ۔۔۔ چند باشی بندِ سیم و بندِ زر

گر بریزی بحر را در کوزۂ ۔۔۔ چند گنجد قسمتِ یک روزۂ

کوزۂ چشمِ حریصاں پُر نشد ۔۔۔ تا صدف قانع نشد پُر دُر نشد

ہر کرا جامہ ز عشقے چاک شد ۔۔۔ او ز حرص و عیب کلّی پاک شد

شاد باش اے عشقِ خوش سودائے ما ۔۔۔ اے طبیبِ جملہ علتہائے ما

اے دوائے نخوت و ناموسِ ما ۔۔۔ اے تو افلاطون و جالینوسِ ما

جسمِ خاک از عشق بر افلاک شد ۔۔۔ کوہ در رقص آمد و چالاک شد

عشق جانِ طور آمد عاشقا ۔۔۔ طور مست و خر موسیٰ صاعقا

دو دہاں داریم گویا ہمچو نے ۔۔۔ یک دہاں پنہاں ست در لبہائے وے

دمدمہ ایں نائے از دمہائے اوست ۔۔۔ ہائے و ہوئے روح از ہیہائے اوست

یک دہاں نالاں شدہ سوئے شما ۔۔۔ ہائے و ہوئے در فگندہ در سما

لیک داند ہر کہ او را منظر است ۔۔۔ کیں فغانِ ایں سر ہم زاں سر است

با لبِ دمساز گر خود جفتمے ۔۔۔ ہمچو نے من گفتنیہا گفتمے

ہر کہ او از ہم زبانی شد جدا ۔۔۔ بے نوا شد گرچہ دارد صد نوا

| | |
|---|---|
| چونکہ گل رفت و گلستاں در گذشت | بشنوی زاں پس ز بلبل سرگذشت |
| سر پنہان است اندر زیر و بم | فاش اگر گویم جہاں برہم زنم |
| آنچہ نے میگوید اندر ایں دو باب | گر بگویم من جہاں گردد خراب |
| جملہ معشوق است عاشق پردۂ | زندہ معشوق است عاشق مردۂ |
| چوں نباشد عشق را پروائے او | او چو مرغے ماندہ بے پروائے او |
| من چگونہ ہوش دارم پیش و پس | چوں نباشد نور یارم پیش و پس |
| نور او در یمن و یسر و تحت و فوق | بر سر و بر گردنم چوں تاج و طوق |
| عشق خواہد کیں سخن بیروں بود | آئینہ غماز نبود چوں بود |
| آئینہ جانت از آں غماز نیست | زانکہ زنگار از رخش ممتاز نیست |
| آئینہ کز زنگ و آلایش جدا است | پر شعاع از نور خورشید خدا است |
| رو تو زنگار از رخ او پاک کن | بعد از آں آں نور را ادراک کن |
| ایں حقیقت را شنو از گوش دل | تا بروں آئی بکلی ز آب و گل |

فہم گر دارید جاں را رہ دہید
بعد از آں از شوق پا در رہ نہید

| | |
|---|---|
| مدتے ایں مثنوی تاخیر شد | مہلتے بایست تا خوں شیر شد |
| تا نزاید بخت تو فرزند نو | خوں نگردد شیر شیریں خوش شنو |
| چوں ضیاء الحق حسام الدین عناں | باز گردانید ز اوج آسماں |
| چوں بمعراج حقایق رفتہ بود | بے بہارش غنچہ ہا نشگفتہ بود |
| چوں ز دریا سوے ساحل باز گشت | چنگ شعر مثنوی با ساز گشت |

| | |
|---|---|
| مثنوی کہ صیقل ارواح بود | باز گشتش روز استفتاح بود |
| مطلع تاریخ ایں سودا و سود | سال ہجرت ششصد و شصت و دو بود |
| بلبلے زیں جا برفت و باز گشت | بہر صید ایں معانی باز گشت |
| ساعد شہ مسکن ایں باز باد | تا ابد بر خلق ایں در باز باد |
| آفت ایں در ہوا و شہوتست | ورنہ اینجا شربت اندر شربت است |
| ایں دہاں بر بند تا بینی عیاں | چشم بند آنجہاں خلق و دہاں |
| اے دہاں تو خود دہانِ دوزخی | وے جہاں تو بر مثال برزخی |
| نور باقی پہلوے دنیاے دوں | شیر صافی پہلوے جوہاے خوں |
| چوں درو گامے زنی بے احتیاط | شیر تو خوں میشود از اختلاط |
| یک قدم زد آدم اندر ذوق نفس | شد فراق صدر جنت طوق نفس |
| ہمچو دیو از وے فرشتہ میگریخت | بہر نانے چند آب از چشم ریخت |
| گرچہ یکمو بد گنہ کو جستہ بود | لیک آں مو در دو دیدہ رستہ بود |
| بود آدم دیدۂ نور قدیم | موے در دیدہ بود کوہ عظیم |
| گر دراں حالت بکردے مشورت | در پشیمانی نگفتے معذرت |
| زانکہ با عقلے چو عقلے جفت شد | مانع بد فعلی و بد گفت شد |
| نفس چوں با نفس دیگر یار شد | عقل جزوی عاطل و بیکار شد |
| گر ز تنہائی تو نومیدی شوی | زیر ظل یار خورشیدی شوی |
| رو بجو یار خدائی را تو زود | چوں چناں کردی خدا یار تو بود |
| آنکہ در خلوت نظر بر دوخت است | آخر آنرا ہم زیار آموخت است |

خلوت از اغیار باید نے ز یار — پوستین بہر دے آمد نے بہار

عقل با عقلِ دگر دوتا شود — نور افزوں گشت و رہ پیدا شود

نفس با نفسِ دگر خنداں شود — ظلمت افزوں گشت و رہ پنہاں شود

یار چشمِ تست اے مردِ شکار — از خس و خاشاک او را پاک دار

ہین بجاروبِ زباں گردی مکن — چشم را از خس رہ آوردی مکن

چونکہ مومن آئینہ مومن بود — روے او ز آلودگی ایمن بود

یار آئینہ است جاں را در حزن — بر رخِ آئینہ اے جاں دم مزن

تا نپوشد روے خود را از دمت — دم فرو بردن بباید از دمت

کم ز خاکی چونکہ خاکی یار یافت — از بہار صد ہزار انوار یافت

آں درختے کو شود با یار جفت — از ہواے خوش ز سر تا پا شگفت

در خزاں چوں دید او یارِ خلاف — در کشید او رو و سر زیر لحاف

گفت یارِ بد بلا آشفتن است — چونکہ او آمد طریقم خفتن است

پس بخسپم باشم از اصحاب کہف — بہ ز دقیانوس باشد خواب کہف

یقظہ شاں مصروف دقیانوس بود — خواب شاں سرمایۂ ناموس بود

خواب بیداریست چوں با دانشست — ولے بیداری کہ با ناداں نشست

چونکہ زاغاں خیمہ بر گلشن زدند — بلبلاں پنہاں شدند و تن زدند

زانکہ بے گلزار بلبل خامش است — غیبت خورشید بیداری کش است

آفتابا ترک ایں گلشن کنی — تاکہ تحت الارض را روشن کنی

آفتاب معرفت را نقل نیست — مشرق او غیر جان و عقل نیست

خاصہ خورشید کمالے کاں سریست
روز و شب کردار او روشنگریست

مطلع شمس آ اگر اسکندری
بعد ازاں ہر جا روی نیکوفری

بعد ازاں ہر جا روی مشرق شود
شرقہا بر مغربت عاشق شود

حس خفاشت سوئے مغرب دواں
حس درپاشت سوے مغرب رواں

راہ حس راہ خرانست اے سوار
اے خراں را تو مزاحم شرم دار

پنج حسی ہست جز ایں پنج حس
آں چو زر سرخ ایں حسہا چو مس

اندراں بازار کاہل محشراند
حس مس چوں حس زر کے خرند

حس ابداں قوت ظلمت میخورد
حس جاں از آفتابے میچرد

اے ببردہ رخت حسہا سوئے غیب
دست چوں موسیٰ بروں آر ز جیب

اے صفاتت آفتاب معرفت
و آفتاب چرخ بند یک صفت

گاہ خورشید و گہے دریا شوی
گاہ کوہ قاف و گہ عنقا شوی

تو نہ ایں باشی نہ آں در ذات خویش
اے فزوں از وہمہا وز بیش بیش

روح باعلمست و باعقلست یار
روح را با تازی و ترکی چہ کار

از تو اے بے نقش باچندیں صور
ہم مشبہ ہم موحد خیرہ سر

گہ مشبہ را موحد مے کنی
گہ موحد را بصورت رہزنی

گہ ترا گوید ز مستی بوالحسن
یا صغیر السن یا رطب البدن

گاہ نقش خویش ویراں میکند
از پئے تنزیہ جاناں میکند

چشم حس را ہست مذہب اعتزال
دیدۂ عقلست سنی در وصال

سخرۂ حس اند اہل اعتزال
خویش را سنی نمایند از ضلال

ہر کہ در حس ماند او معتزلیست ۔ گرچہ گوید سنیم از جاہلیست
ہر کہ بیروں شد ز حس او سنی است ۔ اہل بینش چشم حس خویش نیست
ہر کرا از حسِ خدا دید آیتے ۔ در بر حق داشت بہتر طاعتے
گر بدیدے حسِ حیواں شاہ را ۔ پس بدیدے گاؤ و خر اللہ را
گر نبودے حسِ دیگر مر ترا ۔ جز حسِ حیواں ز بیروں ہوا
پس بنی آدم بکرم کے بُدے ۔ کے بحسِ مشترک محرم شدے
نا مصور یا مصور پیش اوست ۔ کہ ہمہ مغز است بیروں شد ز پوست
گر تو کوری نیست بر اعمٰی حرج ۔ ورنہ رو کالصبر مفتاح الفرج
پردہائے دیدہ را داروئے صبر ۔ ہم بسوزد ہم بسازد شرح صدر
آئینہ دل چوں شود صافی و پاک ۔ نقش ہا بینی بروں از آب و خاک
ہم ببینی نقش ہم نقاش را ۔ فرش دولت را و ہم فراش را
چوں خلیل آمد خیالِ یار من ۔ صورتش بت معنی او بت شکن
شکر یزداں را کہ چوں او شد پدید ۔ در خیالش جاں خیالِ خود بدید
خاک درگاہت دلم را میفریفت ۔ خاک بر وے کو ز خاکت میشکیفت
گفتم ار خوبم پذیرم ایں ازو ۔ ورنہ خود خندید بر من زشت رو
چارہ آں باشد کہ خود را بنگرم ۔ ور خورد آئینم یا نادر خورم
او جمیل است و یحب للجمال ۔ کے جوانِ نو گزیند پیرہ زال
طیبات از بہر کہ للطیبین ۔ خوب خوبی را کند جذب از یقیں
در ہر آں چیزیکہ تو ناظر شوی ۔ میکند با جنس سیرانے معنوی

نا مصور یا مصور گفتنت + باطل آمد بے ز صورت رفتنت

در جہاں ہر چیز چیزے جذب کرد / گرم گرمی را کشید و سرد سرد

قسم باطل باطلاں را میکشد / باقیاں را میکشند اہل رشد

ناریاں مر ناریاں را جاذب اند / نوریاں مر نوریاں را طالب اند

صاف را ہم صافیاں طالب شوند / دُرد را ہم تیرگاں جاذب بوند

زنگ را ہم زنگیاں باشند یار / روم را با رومیاں افتاد کار

چشم چوں بستی ترا تاسہ گرفت / نور چشم از نور روزن میشگفت

تاسہ تو جذب نور چشم بود / تا بہ پیوندد بنور روز زود

چشم باز ار تاسہ گیرد مر ترا / وانکہ چشم دل بہ بستی بر کشا

اے تقاضائے دو چشم دل شناس / کو ہمے جوید ضیائے بیقیاس

چوں فراقِ آں دو نور بے ثبات / تاسہ آوردت کشادی چشمہاست

پس فراق آں دو نور پایدار / تاسہ مے آرد مر آں را پاسدار

او چو میخواند مرا من بنگرم / لایق جذبم و یا بد پیکرم

گر لطیفے زشت را در پے کند / تسخرے باشد کہ او با وے کند

کہ بہ بینم نقش خود را اے عجب / تا چہ رنگم ہمچو روزم یا چو شب

نقش جانِ خویش مے جستم بسے / ہیچ مے ننمود نقشم از کسے

گفتم آخر آئینہ از بہر چیست / تا بہ بیند ہر کسے کو چیست کیست

آئینہ آہن برائے پوستہاست / آئینہ سیمائے جاں سنگین بہاست

آئینہ جاں نیست الا روئے یار / روئے آں یارے کہ باشد زاں دیار

گفتم اے دل آئینہ کل را بجو / رو بدریا کار بر ناید ز جو

زیں طلب بندہ بکوے تو رسید / درد مریم را بخرما بن کشید

دیدۂ تو چوں دلم را دیدہ شد / صد دل نادیدہ غرق دیدہ شد

آئینہ کلی ترا دیدم ابد / دیدم اندر چشم تو من نقش خود

گفتم آخر خویش را من یافتم / در دو چشمش راہ روشن یافتم

گفت وہمم کاں خیال تست ہاں / ذات خود را از خیالِ خود بداں

نقش من از چشم تو آواز داد / کہ منم تو تو منی در اتحاد

اندریں چشم منیر بے زوال / از حقایق راہ کے یابد خیال

در دو چشم غیر من تو نقش خود / گر ببینی آں خیال داں و رد

آنکہ سرمہ نیستی در مے کشد / بادہ از تصویر شیطاں مے چشد

چشم او خانہ خیال است و عدم / نیستہا را ہست بیند لاجرم

چشم من چوں سرمہ دید از ذوالجلال / خانۂ ہستی است نے خانہ خیال

تا یکے مو باشد از تو پیش چشم / در خیالت گوہرے باشد چو یشم

یشم را آنکہ شناسی از گہر / کز خیالِ خود کنی کلی عبر

## حکایت مفلس کہ در زنداں بود از بہر طمع لقمہ

بود شخصے مفلسے بے خان و ماں / ماندہ در زندان و بند بے اماں

لقمۂ زندانیاں خوردے گزاف / بر دل خلق از طمع چوں کوہ قاف

زہرہ نے کس را کہ لقمہ ناں خورد / زانکہ آں لقمہ ربا چابک برد

ہر کہ دور از رحمت رحماں بود / او گدا چشم است گر سلطاں بود

مر مروّت را نهاده زیر پا
گشته زندان دوزخی زان نان ربا

گر گریزی بر امید راحتے
زاں طرف ہم پیشت آید آفتے

ہیچ کنجے بے دد و بے دام نیست
جز بخلوتگاہ حق آرام نیست

کنج زندانِ جہانِ ناگزیر
نیست پامرد و بے ذوق الحصیر

واللہ ار سوراخ موشے در روی
مبتلاے گربہ چنگالے شوی

آدمی را فربہی است از خیال
گر خیالاتش بود صاحب جمال

در خیالاتش نماید ناخوشی
میگدازد ہمچو موم از آتشی

در میان مار و کژدم گر ترا
با خیالاتے خوشاں دارد خدا

مار و کژدم مر ترا مونس بود
کاں خیالت کیمیائے مس بود

صبر شیریں از خیال خوش شدہ است
کاں خیالاتِ فرج پیش آمدہ است

آں فرج آید ز ایماں در ضمیر
ضعف ایماں ناامیدی و زحیر

صبر از ایماں بیابد سر کلہ
حیث لا صبر فلا ایمان لہ

گفت پیغمبر خدایش ایماں نداد
ہر کرا صبرے نباشد در نہاد

آں یکے در چشم تو باشد چو مار
ہم وے اندر چشم آں دیگر نگار

زانکہ در چشمت خیالِ کفر اوست
واں خیالِ مومنی در چشم دوست

کاندریں یک شخص ہر دو فعل ہست
گاہ ماہی باشد او و گہ شست

نیم او مومن بود نیمیش گبر
نیم او حرص آوری نیمیش صبر

گفت یزدانت فمنکم مؤمن
باز منکم کافر گبر کہن

ہمچو گاوے نیمۂ چپش سیاہ
نیمۂ دیگر سپید ہمچو ماہ

| | |
|---|---|
| هر که این نیمه ببیند رد کند | هر که آں نیمه ببیند کد کند |
| از جمال یوسفؑ اخواں بس نفور | لیک اندر دیدهٔ یعقوب نور |
| از خیالِ بد مرا او را زشت دید | چشم فرع و چشم اصلی ناپدید |
| چشم ظاهر سایهٔ آں چشم داں | هر چه آں بیند بگردد ایں بداں |
| سایهٔ اصل ست فرع اما کجا | سایهٔ خورشید پا دارد بجا |
| تو مکانی اصل تو در لامکاں | ایں دکاں بر بند و بکشا آں دکاں |
| شش جهت مگریز زیرا در جهات | شش درست و شش دره ماتست مات |
| ایں سخن را نیست حد زندانیاں | مضطر اند از دست آں خر قلتباں |

## شکایت اهل زندان پیش وکیل قاضی از دست مفلس

| | |
|---|---|
| با وکیل قاضیٔ ادراک مند | اهل زنداں در شکایت آمدند |
| که سلام ما بقاضی بر کنوں | باز گو آزار ما زیں مرد دوں |
| کاندریں زنداں بماند او مستمر | یاوه تاز و طبل خوارست و مضر |
| مرد زندانی نیابد لقمهٔ | ور بصد حیلت کشاید طعمهٔ |
| در زماں پیش آید آں دوزخ گلو | حجتش ایں که خدا گفته کلوا |
| چوں مگس حاضر شود بر هر طعام | از وقاحت بے صلا و بے سلام |
| پیش او هیچ است قوت شصت کس | کر کند خود را اگر گوئیش بس |
| زیں چنیں قحط سه ساله داد داد | ظلّ مولانا ابد پاینده باد |
| تو ز زنداں تا رود ایں گاو میش | یا وظیفه کن ز وقف لقمه ایش |

اے ز تو خوش ہم ذکور و ہم اناث ۔۔۔ داد کن المستغاث المستغاث
سوے قاضی شد وکیل با نمک ۔۔۔ گفت با قاضی شکایت یک بیک
خواند از زنداں ورا قاضی بہ پیش ۔۔۔ پس تفحص کرد از اعیان خویش
گشت ثابت پیش قاضی آں ہمہ ۔۔۔ کہ نمودند از شکایت آں رمہ
گفت قاضی خیز زیں زنداں برو ۔۔۔ سوے خانہ مردہ ریگ خویش شو
گفت خان و مان من احسان تست ۔۔۔ ہمچو کافر جنتم زندان تست
گر ز زندانم برانی تو بہ رد ۔۔۔ خود بمیرم من ز درویشی و کد
ہمچو ابلیسے کہ میگفت اے سلام ۔۔۔ رب انظرنی الی یوم القیام
کاندریں زندان دنیا من خوشم ۔۔۔ تا کہ دشمن زادگاں را میکشم
ہر کہ او را قوت ایمانے بود ۔۔۔ وز براے زاد رہ نانے بود
مے ستانم گہ بمکر و گہ بہ ریو ۔۔۔ تا برارند از پشیمانی غریو
گہ بدرویشی کنم تہدیدشاں ۔۔۔ گہ بزلف و خال بندم دیدشاں
قوت ایمانی دریں زنداں کم است ۔۔۔ وانکہ ہست از قصد ایں سگ در خطر است
از نماز و صوم و صد بیچارگی ۔۔۔ قوت ذوق آید برد یکبارگی
استعیذ اللہ من شیطانہ ۔۔۔ قد ہلکنا آہ من طغیانہ
یک سگ است و در ہزاراں میرود ۔۔۔ ہر کہ در وے رفت او آں میشود
ہر کہ سردت کرد میداں کو دروست ۔۔۔ دیو پنہاں گشتہ اندر زیر پوست
چوں نیابد صورت آید در خیال ۔۔۔ تا کشاند آں خیالت در وبال
از خیالات توے آید بلا ۔۔۔ چوں خیالت فاسد آمد جابجا

گہ خیالِ فرجہ وگاہے دکاں / گہ خیالِ علم وگاہے خان ومان

گہ خیالِ آسیا و باغ و راغ / گہ خیالِ میغ وباغ ولیغ ولاغ

گہ خیالِ آشتی و جنگہا / گہ خیالِ نامہا و ننگہا

گہ خیالِ کسب و سوداگری / گہ خیالِ تاجری و داوری

گہ خیالِ نقرہ و فرزند و زن / گہ خیالِ بوالفضول و بوالحزن

گاہ خیالِ کالہ وگاہے قماش / گہ خیالِ مفرش و رخت و فراش

ہیں بروں کن از سراین تخییلہا / ہیں بروب از دل چنیں بد حیلہا

ہاں بگو لاحول ہا اندر زماں / از زباں تنہا نہ بلک از عین جاں

## تتمۂ قصۂ مفلس

گفت قاضی مفلسے را وانما / گفت اینک اہلِ زندانت گوا

گفت ایشاں متہم باشند چوں / میگریزند از تو میگریند خوں

واز تو مے خواہند تا ہم وارہند / زیں غرض باطل گواہی میدہند

جملہ اہلِ محکمہ گفتند ما / ہم بر ادبار و بر افلاسش گوا

ہر کرا پرسید قاضی حالِ او / گفت مولا دست ازیں مفلس بشو

گفت قاضی کش بگردانید فاش / گرد شہر ایں مفلس است و بدمعاش

کو بکو او را منادیہا کنید / طبلِ افلاسش عیاں ہر جا زنید

تا کسے نسیہ نہ بفروشد بدو / قرض ندہد ہیچکس او را تسو

ہر کہ دعوے آردش اینجا بفن / پیش زندانش نخواہم کرد من

پیش من افلاس او ظاہر شدست　　نقد و کالا نیستش چیزے بدست
آدمی در حبس دنیا زاں بود　　تا بود کافلاس او ثابت شود
مفلسئ دیو را یزدانِ ما　　ہم منادی کرد در قرآنِ ما
کو دغا و مفلس است و بدسخن　　ہیچ با او شرکت و سودا مکن
ور کنی او را بہانہ آوری　　مفلس است او صرفہ از وے کے بری
حاضر آوردند چوں فتنہ فروخت　　اشترے کردی کہ ہیزم میفروخت
کرد بے چارہ بسے فریاد کرد　　ہم موکل را بدانگے شاد کرد
اشترش بردند از ہنگام چاشت　　تا شب و افغان او سودے نداشت
بر شتر بنشست آں قحط گراں　　صاحب اشتر پئے اشتر دواں
سو بسو و کو بکو مے تاختند　　تا ہمہ شہرش عیاں بشناختند
پیش ہر حمام و ہر بازارگاہ　　کردہ مردم جملہ در شکلش نگاہ
دہ منادی گر بلند آوازیاں　　ترک و کرد و رومیان و تازیاں
جملگاں آوازہا برداشتہ　　کیں ہمہ تخم جفاہا کاشتہ
مفلس است و ایں ندارد ہیچ چیز　　قرض تا ندہد کس او را یک پشیز
ظاہر و باطن ندارد حبۂ　　مفلسے قلبے دغائے دبۂ
بینوائے بد ادائے بے وفا　　ناں ربائے تر گدائے بیحیا
ہاں و ہاں با او حریفے کم کنید　　چونکہ او آید گرہ محکم زنید
ور بحکم آرید ایں پژمردہ را　　من نخواہم کرد زنداں مردہ را
خوش دم است او و گلویش بس فراخ　　با شعار نو و نار شاخ شاخ

گر بپوشد بہر مکر آں جامہ را
عاریہ است آں تا فریبد عامہ را

حرفِ حکمت بر زبانِ ناحکیم
حلہائے عاریت داں اے سلیم

گرچہ دزدے حلۂ پوشیدہ است
دست تو چوں گیرد آں ببریدہ دست

چوں شبانہ از شتر آمد بزیر
گر و گفتش منزلم دور است و دیر

بر نشستے اُستُرم را از پگاہ
جور ہا کردم کم از اخراج کاہ

گفت تا اکنوں چہ می کردیم پس
ہوش تو کو نیست اندر خانہ کس

بچرخ افلاسم شنیدہ اے بر طمع
زنہ بشنیدی بگوش از بے لمع

طبل افلاسم بچرخ سابعہ
رفت و تو نشنیدۂ ایں واقعہ

گوش تو پر بودہ است از طمع خام
پس طمع کر میکند کورے غلام

تا کلوخ و سنگ بشنید ایں بیاں
مفلس است و مفلس است ایں قلتباں

تا بشب گفتند و صاحب شتر
بر نشد کو از طمع پر بود و پر

ہست بر سمع و بصر مہر خدا
در حجب بس صورت است و بس صدا

آنچہ او خواہد رساند او بچشم
از جمال و از کمال و از کرشم

و آنچہ او خواہد رساند او بگوش
از سماع و از بشارت و ز خروش

گرچہ تو ہستی کنوں غافل ازاں
وقت حاجت حق کند آں را عیاں

گفت پیغمبر کہ یزدان مجید
از پئے ہر درد درماں آفرید

گرچہ درماں جوئی و گوئی ہمچناں
کاے خدا درمان کارم نے رساں

لیک زاں درماں نہ بینی رنگ و بو
مہرورزے خویش ہمبر بان او

کوں پچارست و ہیچست چارہ نے
تا نگہ شایستہ خدا بیند از نے

چشم را اے چارہ جو در لامکاں — ہین بنہ چوں چشم کشتہ سوی جاں

ایں جہاں از بی جہت پیدا شدست — کز بیجائی جہاں را جا شدست

باز گرد از ہست سوئے نیستی — گر تو از جاں طالب مولیستی

جائے خل ست ایں عدم از وے مرم — جائے خرج ست ایں وجود بیش و کم

کارگاہ صنع حق چوں نیستیست — جز معطل در جہاں ہست کیست

## مطالبہ کردن موسیٰ علیہ السلام از حضرت حق جل جلالہ لِمَ خَلَقْتَ خَلْقًا وَ اَهْلَكْتَهُمْ و جواب آمدن بموسیٰ علیہ السلام

گفت موسیٰ اے خداوند حساب — نقش کردی باز چوں کردی خراب

نر و مادہ نقش کردی جانفزا — وانگہے ویراں کنی آں را چرا

گفت حق دانم کہ ایں پرسش ترا — نیست از انکار و غفلت و ہوا

ورنہ تادیب و عتابت کردمے — بہر ایں پرسش ترا آزردمے

لیک میخواہی کہ در افعال ما — باز جوئی حکمت و سرّ قضا

تا ازاں واقف کنی مر عام را — پختہ گردانی بدیں ہر خام را

قاصدا سایل شدی در کاشفی — بر عوام ارچہ کہ تو زاں واقفی

زانکہ نیم علم آمد ایں سوال — ہر برونی را نباشد ایں مجال

ہم سوال از علم خیزد ہم جواب — ہمچناں کہ خار و گل از خاک و آب

ہم ضلال از علم خیزد ہم ہدے — ہمچنانکہ تلخ و شیریں از ندے

ز آشنائے خیزد این بغض و ولا / وز غذائے خوش بود سقم و شفا

مستفید اعجمی شد آن کلیم / تا عجمیان را کند زان سر علیم

ما هم از وے اعجمی سازیم خویش / پاسخش آریم چون بیگانه پیش

خر فروشان خصم همدیگر شدند / تا کلید قفل آن در آمدند

پس بفرمودش خدا اے ذو لباب / چون بپرسیدی بیا بشنو جواب

موسیا تخمے بکار اندر زمین / تا تو خود هم وادهی انصاف این

چونکه موسے گشت شد کشتش تمام / خوشه هایش یافت خوبی و نظام

داس بگرفت و مر آنها را برید / پس ندا از غیب در گوشش رسید

که چرا کشتی کنی و پروری / چون کمالے یافت آن را میبری

گفت یارب زان کنم ویران و پست / که درینجا دانه هست و کاه هست

دانه لایق نیست در انبار کاه / کاه در انبار گندم هم تباه

نیست حکمت این دو را آمیختن / فرق واجب میکند در بیختن

گفت این دانش ز که آموختی / تو برین شمع از کجا افروختی

گفت تمییزم تو دادی اے خدا / گفت پس تمییز چون نبود مرا

در خلایق روح هائے پاک هست / روح هائے تیرهٔ گلناک هست

این صدف ها نیست در یک مرتبه / در یکے در است و در دیگر شبه

واجب است اظهار این نیک و تباه / همچنان کاظهار گندم ها ز کاه

بهر اظهار است این خلق جهان / تا نماند گنج حکمت ها نهان

کنت کنزا گفت مخفیا شنو / جوهر خود گم مکن اظهار شو

## بیان آنکه روح حیوانی و عقل جزوی و وہم و خیال بر مثال دوغ اند و روح که باقیست دریں دوغ مثل روغن پنہان است

| | |
|---|---|
| جوہرِ صدقت خفی شد در دروغ | ہمچو طعم روغن اندر طعم دوغ |
| آں دروغت ایں تنِ فانی بود | راستت آں جانِ ربانی بود |
| سالہا ایں دوغ تن پیدا و فاش | روغنِ جاں اندرو فانی و لاش |
| تا فرستد حق رسولِ بندۂ | دوغ را در خمرہ جنبانندۂ |
| تا بجنباند بہ ہنجار و بفن | تا بدانم من کہ پنہاں بود من |
| یا کلام بندۂ کاں جزو اوست | در رود در گوش آنکو وحی جوست |
| اذن مومن وحی ما را واعی است | آنچناں گوشِ قرینِ داعی است |
| آنچناں کہ گوش طفل از گفت مام | پر شود ناطق شود او در کلام |
| ور نباشد طفل را گوشِ رشد | گفت مادر نشنود گنگے شود |
| دایما ہر کر اصل گنگ بود | ناطق آں کس شد کہ از مادر شنود |
| وانکہ گوش کر و گنگ از آفتیست | زانکہ در گوشش رسیدہ علتیست |
| او پذیرائے دم و تعلیم نیست | لاجرم مر نطق را تسلیم نیست |
| آنکہ بے تعلیم بد ناطق خداست | کہ صفاتِ او ز علتہا جداست |
| یا چو آدم کردہ تعلیمش خدا | بے حجاب مادر و دایہ و ورا |
| یا مسیحے کہ بتعلیم ودود | در ولادت ناطق آمد در وجود |

از برائے دفع تہمت در ولاد | کہ نزاد است از زنا و از فساد
جنبشے بایست اندر اجتہاد | تا کہ دوغ آں روغن از دل بار داد
روغن اندر دوغ باشد چوں عدم | دوغ در ہستی بر آوردہ علم
آنکہ ہستت می نماید ہست پوست | و آنکہ فانی می نماید اصل اوست
دوغ روغن ناگرفتست و کہن | تا بگردانی بہ غربیلش مکن
ہیں بگردانش بدانش دست دست | تا نماید آنچہ پنہاں کردہ است
آنکہ ایں فانی دلیل باقی است | لا بہ مستان دلیل ساقی است

روغن اندر دوغ پنہاں می شود
ہر چہ می سازی تو اش آں می شود

# حدیقۂ حکیم سنائی

ای درون پرور برون آرای / وی خرد بخش بیخرد بخشای
خالق و رازق زمین و زمان / حافظ و ناصر مکین و مکان
همه از صنع تو مکان و مکین / همه در امر تو زمان و زمین
آتش و باد و آب و خاک سکون / همه در امر قدرتت بیچون
عرش تا فرش جزو مبدع تست / عقل با روح پیک مسرع تست
در دهان هر زبان که گردان است / از ثنای تو اندرو جان است
نامهای بزرگ و محترمت / رهبر جود و نعمت و کرمت
هر یک افزون ز عرش و فرش و ملک / زان هزار و یکیست و صد کم یک
هر یکی زان بحاجتی منسوب / لیک نامحرمان ازان محجوب
یارب از فضل و رحمت این دل و جان / محرم دید نام خود گردان
صانع و مکرم و نوانا اوست / واحد و کامران نه چون با اوست
حیّ و قیّوم عالم و قادر / رازق خلق و قاهر و غافر
فاعل جنبش است و تسکین است / وحده لاشریک له این است
عجز ما حجت تمامی اوست / قدرتش نایب اسامی اوست

لاؤ ہو ہر نوزاں سرائے بہی
باز گشتند جیب و کیسہ تہی

برتر از وہم و عقل و حس و قیاس
چیست جز خاطر خدای شناس

ہر کجا عارفیست در ہمہ فرش
ہست چوں فرش زیر نعلش عرش

ہرزہ بیند روانِ بینندہ
آفریں جز بر آفرینندہ

آنکہ داند ز خاک تن کردن
باد را دفترِ سخن کردن

واہب عقل و ملہم الباب
منشئ نفس و مبدع اسباب

ہمہ از صنع اوست کون و فساد
خلق را جملہ مبدع است و معاد

ہمہ آزاد و باز گشت بدو
خیر و شر جملہ سر گذشت بدو

اختیار آفرین نیک و بد اوست
باعث نفس و مبدع خرد اوست

ہیچ دل را بکنہ او رہ نیست
عقل و جاں از کمالش آگہ نیست

دل و عقل از جلال او خیرہ
عقل و جاں با کمال او تیرہ

عقل اول نتیجہ از صفتش
راہ دادہ ورا بمعرفتش

سست جولاں ز عز ذاتش وہم
تنگ میداں ز کنہ و صفتش فہم

نفس در موکبش کمر وزیست
عقل در مکتبش نو آموزیست

نیست از راہ عقل و وہم و حواس
جز خدا ہیچ کس خدای شناس

عز و صفتش کہ روئے بنماید
عقل را جان و عقل بر باید

کم ز کنجشکے آید از ہیبت
جبرئیلے بداں ہمہ صولت

عقل کانجا رسید سر بنہد
مرغ کانجا پرید پر بنہد

ہر چہ راہست گفتی از بن دبار
گفتی او را شریک ہش میدار

| | |
|---|---|
| جز بجسِ رکیک و نفس خبیث | نکند در قدم حدیث حدیث |
| در رہ قہر و عزت و صفتش | کنہ تو بس بود بمعرفتش |
| چند ازین عقل ترّہات انگیز | چند ازین چرخ طبع زنگ آمیز |
| عقل را خود بخود چو راہ نمود | پس بشایستگی ورا بستود |
| کاوّل آفریدہا عقل است | برتر از برگزیدہا عقل است |
| عقل کل یک سخن ز دفتر او | نفس کل یک پیادہ بر در او |
| عشق را دادہ ہم بعشق کمال | عقل را کردہ ہم بعقل عقال |
| عقل مانندہ ماست سرگرداں | در رہ کُنہ او چو ما حیراں |
| عقل عقل است و جان جان ست او | آنچہ زاں برترست آن ست او |
| بتقاضائے عقل و نفس و حواس | کے تواں بود کردگار شناس |
| گر نہ ایزد ورا نمودے راہ | از خدائی کجا شدے آگاہ |

## فی المعرفۃ

| | |
|---|---|
| بخودش کس شناخت نتوانست | ذات او ہم بدو تواں دانست |
| عقل حقش بتوخت نیک بتاخت | عجز در راہ او شناخت شناخت |
| کرمش گفت مر مرا بشناس | ورنہ کہ شناسدی بعقل حواس |
| بدلیلے حواس کے شاید | گوز بر پشت گنبدے باید |
| عقل رہبر و لیک تا در او | فضل او مر ترا برد بر او |
| بدلیلے عقل رہ نبری | خیرہ چوں دیگراں مکن توخری |

فضل او در طریق رهبر ماست — صنع او سوی او دلیل گواست
ای شده از شناخت خود عاجز — کی شناسی خدای را هرگز
چون تو در علم خود زبون باشی — عارفِ کردگار چون باشی
چون ندانی سرِ آشنا ختنش — چون توهّم کنی بساختنش
هست در وصف او بوقت دلیل — نطق تشبیه خامشی تعطیل
غایت عقل در رهش حیرت — مایۂ خلق سوی او غیرت
وهمها قاصر است از اوصافش — فهمها هرزه میزند لافش
عقل و جان را مراد و مالک اوست — منتهای مرید سالک اوست
عقل تا رهنمای هستی اوست — هستها زیر پای هستی اوست
فعل او خارج از درون و برون — ذات او برتر از چگونه و چون
انبیا زین حدیث ها حیران — اولیا زین صفات سرگردان
ذات او را نبرده راه ادراک — عقل را جان و دل درین ره چاک
عقل بی کحل آشنائی او — بی خبر بوده از خدائی او
چه کنی وهم را بجانبش حث — کی بود با قدم حدیث حدث

اوز نا چیز چیز کرد ترا
خوار بودی عزیز کرد ترا

# تحفة العراقین خاقانی

مائیم نظارگان غمناک — زین حقهٔ سبز و مهرهٔ خاک
کین حقه و مهره تا بجانید — سرکیسهٔ عمر می گشائید
وین طرف که بر بساط دوران — مهره زمن است حقه گردان
خود بو العجبان سحر کارند — گه قاقم و گاه قندز آرند
وقت است که وقت در سر آید — سیلاب عدم ز در در آید
وقت است که مرکبان انجم — هم نعل بیفگنند و هم سُم
وقت است که این چهار حمال — بنهند محفهٔ مه و سال
گردون نمط پلنگ گردد — گیتی نفس نهنگ گردد
از چرخ زدن بیفتد افلاک — در رقص آید مفاصل خاک
بگشاده شود ز پشت این کوز — سنجاب شب و حواصل روز
یکسر شود امهات حیوان — بسته رحم و فسرده پستان
در دیدهٔ ابلق جهان تاز — از ناخنه روید استخوان باز
اینک ز علامتی که پیداست — از آدمیان حفاظه برخاست
انصاف نهان شد و وفا هم — همجنس نماند و آشنا هم

آثار سلامت از جهان رفت / آئین امانت از میان رفت
پیداست بر آسمانِ دینے / دجّال هزار و مهدئی نے
هر زهر که دست عالم آمیخت / در جام جهان نمای ما ریخت
هر پردهٔ ظلم کآسمان ساخت / خاص از پئے جان خواجگان ساخت
ایں بام نگر بچشم ابدال / بازیگه صد هزار اطفال
ویں طفلاں بیں بشام و شبگیر / ابجد خوانانِ لوح تقدیر
ازاں جمله نشانهٔ خطاب است / طفلیکه خلیفهٔ کتاب است
خاقانی را بخطّهٔ خاک / نگریزد ازیں مخاطب پاک

## فصل در خطاب بآفتاب بوجه محادثت

اے مُهر دهانِ روزه داران / جاندار روئے عاشقِ بهاران
اے کعبهٔ رهرو آسمان را / وے زمزم آتشین جهان را
هنگامهٔ شب رواں دریده / پروانه بفرقت آرمیده
از سهم تو در نقاب خضرا / مستورئے صد هزار رعنا
شکلِ تو بعالمِ سپنجی / نارنج حدیقهٔ ترنجی
از فیض تو در دو گاهواره / دو هندوئے طفل شیرخواره
شش بانوئے پیر کرده هر هفت / عالم بتو دیده هفت در هفت
زنگی طرب اهلِ عالم از تست / جعد سر زنگیاں خم از تست
دارد ز تو روئے رومیاں آب / گیرد ز تو جعد زنگیاں تاب

| | | | |
|---|---|---|---|
| دیباچۂ روم راز تو رنگ | | آئینۂ زنگ راز تو زنگ | |
| کودک وشی و تراست در بر | ازز | بر لوحِ زبرجد ابجدِ زر | |
| از رفتنِ تو در آں ولایت | | ایں ہفت صحیفہ پردہ آیت | |
| زرباشی و ناکشادہ گنجے | | تب داری و ناکشیدہ رنجے | |
| گہ در خفقان چو شاخِ عرعر | | گہ در یرقاں چو چشمِ عبہر | |
| گہ کوثرِ عمر زاے باشی | | گہ آتشِ جاں گزائے باشی | |
| چوں شانِ اصل نمائی از بر | [illegible] | کوہ از نظر تو روغنی سر | |
| از ہر طرفے کہ اندر آئی | | اندازۂ آں طرف نمائی | |
| باشی بدرِ سپہار سن ساز | | ہر خار و خسے بتو رسن باز | |
| گہ در بن نرد باں کنی جاے | | گہ بر سر کوکباں نہی پاے | |
| گہ راست گہے کج اندر آئی | [illegible] | گہ تیز روی و در سرائی | |
| ہم عارضِ لشکرِ ہبارا | | ہم شاہد مجلسِ گیارا | مجلسے |
| رنگیں تو کنی کمان شیطاں | | چوں طاق مقرنسِ سلیماں | |
| روشن بتو چشمِ شاہ درویش | | جودِ تو ز فیضِ آسمان بیش | |
| در قصرِ شہاں سبے بپائی | | زی بنگۂ لولیاں گرائی | |
| نو خط ز تو شد عذارِ عالم | | واخر یرقانے از تو شد ہم | |
| ہر ماہ بہ پیک رایگانی | | خلعت تو دہی دو آستانی | |
| یا خلعہ مدہ بزیر دستاں | | یا وادۂ خویش باز ستاں | |
| آرایش تاج ہر کس از تست | | وافزایش گنج ہر خس از تست | |

جز دست سبک سران نگیری / خس پروری از گران نگیری

از نطفۂ تست نقطۂ خاک / زایندۂ زر و جوہر پاک

آنرا کہ ز بخت تیرہ روزیست / از زادۂ خاک خاک روزیست

او بار بہر کسے کہ در تاخت / اقبال بخاکش اندر انداخت

## فصل در خطاب با آفتاب نکوہش و ملامت

اے رنگ آمیز ایں گہرہا / وے از تو گدازش صورہا

اے دایۂ مہربان ہر خس / معشوقۂ رایگان ہر کس

صاحب صدری و لیک خود رائے / در صف نعال ہر خست جائے

آں نور کہ بید ریغ باری / از دیدۂ من دریغ داری

ایں شیوہ نہ شرط دوستان است / ایں سنت و قصد دشمنان است

شرواں ز تو گرم روش آفات / من در گو سرد سیر ظلمات

نے ہم نفسے نفس کشایم / نے خوش سخنے ہوس زدایم

پر خنجر ہندوے دل از غم / پر آتش پارسی لب از غم

مانندۂ حلقۂ درم بس / نالندہ ز دست کوب ہر خس

گویا د خموش بے دل و رائے / جنبان جماد بے سر و پائے

تف دیدہ و زخم چنگ خوردہ / قدِ الفے چو سیم کردہ

پس بر درِ خلق جاودانی / (ف انشاد) استاد سرائے رایگانی

حقا کہ منم چو حلقہ بر در / آہم شدہ حلقہ حلقہ در بر

| | | |
|---|---|---|
| این حلقۂ آتشین شب و روز | همه / شد | در حلق همے شدو نفس سوز |
| پس چوں بجهد شود علی الحال | ساق | در پائے بنات نعش خلخال |
| گردوں کہ قبائے شب زند نو | | بر رشتۂ جان من گره زد |
| تو گرچه در فشها نمائی | | روزے نکنی گره کشائی |
| بر روزن من نتابی از خشم | درآیی از | نے در دل من زغرفۂ چشم |
| میل تو بروزنم چرا نیست | | در روزنم آخر اژدہا نیست |
| چوں نرگس شوخ کور دیده | | سر نے و کلاه زر کشیده |
| امروز نصیبہ ناکساں راست | | بیت المال فلک خساں راست |
| شد مردمے از نهاد عالم | | از عالم چه زروشناں هم |
| حالات فلک نمود مقلوب | | خورشید بہ بخل گشت منسوب |

نے نے غلط است هر چه گفتم
راه هوس است هر چه رفتم

# غزلیات حکیم قاآنی

صد شکر گویم هر زمان هم چنگ را هم جام را
کاین هر دو بردند از میان هم ننگ را هم نام را

دل تنگم از فرزانگی دارم سر دیوانگی
کز خود دهم بیگانگی هم خاص را هم عام را

خواهم جنونی صف شکن آشوب جان مرد و زن
آرد بشورش تن به تن هم پخته را هم خام را

چون مرغ پرواز از قفس دیگر نبیند پیش و پس
بیند مبارک پیش و پس هم دانه را هم دام را

قاآنی ار همت کنی دل از دو عالم بر کنی
یکباره درهم بشکنی هم شیشه را هم جام را

رفتند دوستان و کم از بیش و کم نماند
روزم سیاه گشت و برم سایه هم نماند

چون صبح از آن سبب نفس سرد میکشم
کان صبح چهره چون نفس صبح دم نماند

با من ستم نمیکند ار یار من رواست
چندان ستم نمود که دیگر ستم نماند

گوئی چرا دلت نشد از هجر من غمین
آن قدر تنگ شد که درو جای غم نماند

چون ابر در فراق تو از بس گریستم
در چشم من چو چشمه خورشید نم نماند

می ده که وقت آمدن و رفتن از جهان
کس محتشم نیامد و کس محتشم نماند

ای خواجه عمر جام سفالین دراز باد
کو هر باده هست اگر جام جم نماند

قاآنیا دل تو حرم خانهٔ خداست
منت خدای را که بتی در حرم نماند

واقفی اے پیک چوں زحالِ دلِ زار — حالِ دلِ زار گو بیار دل آزار
یارِ دل آزارِ من وفا نشناسد — دہ کہ عجب نعمتے است یارِ وفادار
یارِ وفادار ار بچنگ من افتد — باک ندارم ز جورِ چرخِ جفا کار
چرخِ جفا کار پائے بندِ غمم کرد — کیست کہ رحمت کند بحالِ گرفتار
حالِ گرفتار خواہی از دلِ من پرس — بیمار آگہ بود ز حالتِ بیمار
حالتِ بیمار خاصہ در مرضِ دل — وآں مرضِ دل ز عشقِ دلبرِ عیّار
دلبرِ عیّار شوخ خاصہ چو محمود — کافتِ جاں ہا بود ز طرّۂ طرّار
طرّۂ طرّار او بحیلت و افسوں — بسکہ دلِ خلق بردہ گشتہ گرانبار
گشتہ گرانبار از گرانیٔ بارش — چوں قدِ عشاق گشتہ پشت نگونسار

پشت نگونسار کردہ از پئے طاعت
تا کہ نماز آورد بہ پیشِ جہاندار

این چہ حالت است کہ از سر کلہ انداختۂ — مست و بیخود شدہ از خانہ بروں تاختۂ
تیغ صیقل زدہ در مشت و سپر از پس پشت — نردِ کیں باختہ و سازِ جدل ساختۂ
ساق بالا زدہ و ساعدِ کیں برچیدہ — رُخ برافروختہ و تیغ برافروختۂ
گاہ با دوست درآویختہ گہ با دشمن — چوں حریفانِ وغا نردِ دغل باختۂ
بیم آن است کہ از پارس برآید غوغا — این چہ فتنہ است کہ در شہر درانداختۂ
ما چو پروانہ کمر بستہ بجاں بازئے تو — تو چرا شمع صفت این ہمہ بگداختۂ
ہیچکس را بجہاں مہرِ تو باقی نگذاشت — حالے از کینہ پئے قتل کہ پرداختۂ
مگرت گفت کسے ماہِ فلک ہمسرِ تست — کہ تو مریخ صفت خنجرِ کیں آختۂ

یا کسے گفت قدت سرو چمن را ماند … کہ تو در نالہ چو بر سرو چمن فاختۂ
ماہ کے جام کشد سرو کجا تیغ زند … خویش را از دگراں حیف کہ نشناختۂ

ہست مداح امیر الامرا قاآنی
نشناسی مگرش ہیچ کہ ننواختۂ

دلا بیا بشنو از حکیم قاآنی … ز مشکلات جہاں در گذر بآسانی
وگرنہ باللہ مشکل شود ہر آسانت … تو تا ز دغدغۂ نفس خود ہراسانی
ہر آنچہ جز سخن حق بگوید انستم … کہ عین معنئ دانائیست نادانی
نعیم ملک دو عالم بداں نیرزد … کہ جان سوختۂ را ز خود برنجانی

من و دل من و زلفِ بتاں بہم مائیم
بدیں دلیل کہ جمعیم در پریشانی

# مقطّعات حکیم قاآنی

ای امید ناامیدان ای پناه بیکسان — ناامید و بیکسم دست من و دامان تو

ای توآں دریاے بے پایاں کہ در ہم بشکند — نہ سفینۂ آسماں را موج یک طوفان تو

چوں شوی در حلّ اسرار دو عالم گرم سیر — خیرہ گردد طول و عرض ہستی از جولان تو

آسماں آسیمہ سر گردد بگرد خود ہنوز — غالباً روزے قفاے خوردہ از دربان تو

نوبہار رحمتی زاں رو کہ در وقت سخا — پر شود روے زمیں از نعمت الوان تو

نعمت خاص خدائی بر خلایق از خدائے — کیفر از یزداں برد ہر کو کند کفران تو

شرح حالِ بندہ را بشنو کہ باطل را ز حق — نیک یا بد در حقیقت گوش معنی دان تو

حق ہمیداند کہ تا اینم کہ میگویم سخن — بودہ ام دایم ز روے صدق مدحت خوان تو

حاسدے گر از حسد بر من گناہے بستہ است — این منُ این حاسد و این ہم صف دیوان تو

ور کسے گوید بشانت ناسزاے گفتہ ام — راست گوید مدح من نبود سزاے شان تو

گر گناہم مدح تست از آں نخواہم توبہ کرد — با گناہِ این چنیں رضواں بود زندان تو

نے گرفتم ہر چہ در گیتی گنہ من کردہ ام — یا ببخشا یا بکش این قہر و آں غفران تو

ہر چہ میخواہد دلت آں کن چرا مانی ملول — من نخواہم جان خود کآسودہ ماند جان تو

ہمچو اسمٰعیلؑ قربانم کن از قتلم مرنج — تو خلیل اللہ وقتی ما ہمہ قربان تو

گرنہ بچہ خم برفرازی یا بخاکم افگنی ... شاکرم کاں نیز ملک تست و این سامانِ تو

این ہمہ گفتم ولیکن با تو دارم یک عتاب ... زاں نے گویم کہ بس مے ترسم از طغیانِ تو

نے چرا ترسم علے اللہ باز گویم آشکار ... واثقم بر لطف عام و عفو بے پایانِ تو

بر وظیفہ من شنیدم حکم نقصاں راندۂ ... چوں پسندد این عمل رافیض بے نقصانِ تو

غیرت طبع کریمت ترسم ار آگہ شود ... ہمچو دریا در خروش آید ازیں فرمانِ تو

روزئے سی تن عیال بینوا نتواں برید ... زیں عمل گویا ندارد آگہی احسانِ تو

گو شریرم داں چو مار و گو حقیرم داں چو مور ... ہم نہ مار و مور قسمت مے برند از خوانِ تو

میزباں مہماں نواز است آخر اے نفس کریم ... میزبانِ عالم استی ما ہمہ مہمانِ تو

ہم مگر جود تو باز ایں ماجرا طے کند ... تا بشیراز آید از رے خلعت و فرمانِ تو

خود گرفتم شورہ زارم اے سحابِ مکرمت ... گو نصیب من شود ہم رشحۂ از بارانِ تو

یا گرفتم کلبۂ ویرانم اے خورشید فیض ... گو بویراں ہم بتابد چشمۂ رخشانِ تو

جان قاآنی بدورِ دولتت آسودہ باد
زانکہ آسودہ است جانِ گیتی از دورانِ تو

آنرا کہ گنج معرفت کردگار ہست ... بے اختیار ذکر خدا سر کند ہمے

و آنرا کہ نیست معرفت ذکر کردگار ... از روے اختیار مکرر کند ہمے

آں ذکر بہر حق کند ایں یک برائے خلق
کے ایں دو را خدائے برابر کند ہمے

ملکزادہ فخری مرا فخر ایں بس ... کہ گر در خم ز آب رحمت بشستی

تو آں نخل جودی کہ در باغ شوکت ... ز سر چشمۂ فضل و دانش برستی

بفرّ و جلالت سپهر آسمانی
بتدبیر و اندیشه عقل نخستی

سبق از تو گیرند در فضل و دانش
ابونصر عتبیٰ ابوالفتح بستی

نمودی رخ و رستم از تیره روزی
کشودی کف و جستم از تنگدستی

ولے ظلمها کردی از جود بر من
گرت نیست باور شمارم بچستی

گه از تیغ همت زبانم بریدی
گه از بند بخشش دو پایم به بستی

بذاتے کزو هست تا نیست گردد
بدانساں کزو نیستها یافت هستی

که چوں سیم و زر تا مرا راندی از خود
چوں دریا و کاں خاطرم را بخستی

ولے مشکلے شکوه مانند دارم
که گر حل نمودی ازاں بند جستی

درستی همے خیزد از مومیائی
تو اے مومیائی مرا چوں شکستی

گرفتم که من مست لطف تو بودم
چرا عیب بر من گرفتی که مستی

توئی چرخ بس به ترا فخر رفعت
منم خاک بس به مرا ذلّ و پستی

شکستی دلم را ولے شکر گویم
که دل از شکستن پزیرد درستی

اے وزیرے که بامر آنچه بود دلخواهت
همه از فضل خداوند میسّر گردد

گر چکد نقطهٔ از کلک تو در بحر محیط
چوں سخنهائے تو موجش همه گوهر گردد

پشّه در سایهٔ اقبال تو سیمرغ شود
باز از هیبت قهر تو کبوتر گردد

قطره از تربیت لؤلوے رخشنده شود
ذرّه از مهر تو خورشید منوّر گردد

گر ببال پشهٔ صورت خرم تو کشند
بال او سخت تر از سدّ سکندر گردد

مهر ملک جم از آنجا که ترا دارد دوست
زیبد ار قدر تو با عرش برابر گردد

چند محروم ز لطفِ تو شود قاآنی　　دل چو آئینه اش از چه مکدّر گردد

در علاجِ غمش امروز مکن تدبیرے　　کانچه تدبیر نمائی تو مقدّر گردد

حالے او تشنهٔ آبست و توئی رودِ روان　　از لبِ رودِ روان تشنه چسان برگردد

گرچه صد ره چو قلم بُرّیش بند از بند
همچناں در رهِ اخلاصِ تو با سر گردد

# انشاے قایم مقام

## ایں رقعہ معلوم نیست کہ قایم مقام بکے نوشتہ است

باد آمد و بوے عنبر آورد و بادام شگوفہ سر برآورد نامۂ نامی کہ نافۂ مشک تر و نسخۂ خط دلبر بود در بہترین وقتے و خوشترین وجہے رسید و ساحت خاطر را رشک باغ بہشت و ہم اردی بہشت ساخت مہجور مشتاق را حالتے غریب پدید آمد کہ جان در گلشن عشرت داشت و دل در آتش حسرت گاہ از دیدن خط مکتوب منتعش و گاہ از دیدن روے مطلوب مشتعل ؎

یارب ایں آتش کہ در جان من است　　سرد کن آنساں کہ کردی بر خلیل

بلے رسیدن ایں قاصد و رساندن ایں کاغذ بعد از عہد بعید و قطع امید فرجے بعد از شدت و فرجے بعد از محنت بود و خاطر پریشان را با ہمہ آشفتگی چنداں شاد و شگفتگی داد کہ نعوذ باللہ اگر شمۂ ازیں سخن با آسماں رسد و فکر انتقام کند خدا میداند از آں عہد و زماں کہ دست جفاے آسمان بقطع رشتۂ وصل پرداختہ و ما را از یکدیگر جدا ساختہ یکدم از عمر خود شمارم و نفسے بکام دل بر آرم ہرگز ندیدہ بودم مگر امروز کہ نگاشتۂ کلک سامی و سر الکتاب نصف الملاقات ظاہر شد ؎

بادہ خاک آلود آں مجنوں کند　　صاف گر باشد ندانم چوں کند

جاے کہ دیدن چند سطر و خواندن چند حرف بدینساں مایۂ حیات و پیرایۂ نشاط شود۔

نمیدانم دیدن یار مهربان و بوسیدن آں دست و بناں چه خواهد کرد ؎

وصلت صنما بهشت دلکش باشد　　　هجران تو دوزخے بر آتش باشد
ما در خور دوزخیم یارب هر کو　　　در خورد بهشت است براو خوش باشد

حاشا و کلا استغفر الله ربی و اتوب الیه هرگز خوش نباشد و تا قیامت دلکش نباشد مگر من نه آں بودم کو بر مرغ جان و تخم چشم خود رشکها داشتم که چرا آں بر لب دیوار است و ایں محرم دیدار حالا از کجا ایں قدر حوصله و طاقت بهم رسانده ؎ که مے خورند حریفان و من نظاره کنم + بخدا بعد از ایں اینطور تاب و توانائی ندارم و اینقدر صبر و شکیبائی در قدرت من نیست لا یکلف الله نفسًا الا وسعها تا قوت صبر بود کردم ـ اکنوں چکنم اگر نباشد ـ اینجا قبول جبرت است بلکه هنگام رشک و غیرت سایه خود را در کوے یار رخصت باز نتواند داد اکنوں همه را در میان مے بینم و خود را در کنار پندار که باز ملزم صبر و قرار باشم لا والله ؎

تا چشم من از روے تو مهجور بود　　　روزم همه همچوں شب دیجور بود
اکنوں که من از روے تو دورم یارب　　　هر کس که بروییت نگرد کور بود

والسلام

## وله ایضاً

مهربان من دیشب که بخانه آمدم خانه را صحن گلزار و کلبه را طبلۂ عطار دیدم ضیفی مستغنی الوصف که مایۂ ناز و محرم راز بود گفت قاصدے وقت ظهر کاغذے سر بمهر آورده که سر بسته لطایق ایران است و گلدسته باغ رضوان گفتم انی لاجد ریح یوسف لولا ان تفندون ـ نے الفور بکمال تشفف و شوق مهر از سر نامه برگرفتم گوئی که سر گلابدان بشکستم نامه خط شناس است یا نافۂ مشک ختا نگارخانه چین است یا نکارخانه عنبریں ؎

دل مے برد آں خط نگاریں　　　گوئی خط روے دلستان است

پرسشے از حالم کردہ بودی از حال مبتلاے فراق کہ جسمش اینجا و جان در اعراق است چہ می پرسی تا نہ تصور کنی کہ بے تو صبورم بخدا کہ بے آں جان عزیز شہر تبریز برلے من تپ خیز است بلکہ از ملک آذر بایجان آذر ہا بجان دارم و از جان و عمر بے آں جان عمر بیزارم ؎

گفت معشوقے بعاشق کہ اے فتےٰ　　تو بغربت دیدۂ بس شہر ہا

پس کدامیں شہر ازانہا خوشتر است　　گفت آں شہر یکہ در وے دلبر است

بلے فرقت یاراں و تفریق میان جسم و جاں بازیچہ نیست پس با بنا لب ایام ہجر است دلیلی بے فجر درد دوری ہست تاب صبوری نیست رنج حرماں موجود است راہ دراں مسدود ؎

یارب تو بفضل خویش یاری　　زیں ورطہ ہولناک برہانم

ہمیں بہتر کہ چارۂ ایں بلا از حضرت جل و علا خواہم تا بفضل خدا ے رسم جدائی از میاں رفتہ و بخت بیدار و روز دیدار یار دیگر روزی شود والسلام

## کاغذیست کہ قایم مقام بفاضل خاں گروسی نوشتہ است

ہر ملک وجودے کہ بخوبی بگرفتے　　سلطان خیالت بنشاندے بخلافت

حاشا کہ از زمان مفارقت صوری تا حال یک نفس بے یاد شما گذشتہ یا نقش خیال و آرزوے وصال از دیدہ و دل خوگشتہ باشد ؎

اُرید لانسی ذکرھا فکانما　　تمثل لی لیلی بکل سبیل

نمیقہ انیقہ کہ غایت مقصود دل و جان جامع محسنات معانی و بیان بود کالماء فی الغلیل والبرء للعلیل رسید و خاطر آرزو مند راتسلی و تسکین داد ع من ہمیدانم کہ ایں جنس سخن را نام چیست نواب نایب السلطنۃ روحی فداہ با مشاغل لاتعد و لاتحصی کہ ایں اوقات وارند اوقات

شریف را ملاحظه سطورات آں مصروف داشته همه کار را برکنار گذاشتند فی الحقیقت تفریح قلبی بعد از آں حوادث ایام و توار د اسقام فرمودند بآں قطرات ثلثه رسیده عرض کردم اول منصب وکالت است تصدیق کردند که بالارث و الاستحقاق از ایں طایفه است ثانی مقدمه مجید منفقو و فرمودند که بکیل روس حکم کرده ایم و بسردار روس نوشته امید هست که انشاء الله تعالے جواب بروفق خواهش برسد ثالث حکایت وجهے بود که بایست علی قلی خاں بشمار سانده باشد و هر چند نرسیده نفاق مابین اولاد مرحوم نجفقلی خاں واختلالی که در کار حکومت باعث شده همیں که اندک نظمے حاصل شد بفضل الله وعونه عاید و واصل خواهد شد خصوصاً حالا که موکب والا عازم دار الخلافه است و شرفیابی شما بخدمت شرف و فیض یابی من بصحبت شریف که مایه بهجت ضمیر است نزدیک میباشد یارب ایں آرزو مرا چه خوش است

## کاغذیست که قایم مقام مرحوم بمیرزا بزرگ نوری فی زبر نواب امام و یردی میرزا نوشته است

اے جفا پیشه یار دیرینه — که فزون باد با منت یاری

رقیمه بسر کار را که خواندم گویا درہاے بهشت را بر روے ایں دور افتاده مسکیں کشودند و چنداں خوش وقت و شاد کام شدیم که فلک نعوذ بالله اگر فکر انتقام کند. آنقدر از مراحم و اشفاق نواب شاهزاده نوشته بود بدکه عالمے را بنده برده کردید خصوصاً من و نواب نایب السلطنه روحی فداه را آنقدر واثق و معتقد ساختند که عالیشان محمد حسین بیگ بهتر خبر دارد ولے حق این است که همت والانهمت فرمودند و ماهمگی را از خاک برداشتند خدا عمر و توفیق به بنده و شما بدهد که خدمتے در تلافی ایں همه مرحمت توانیم کرد هر چه خواستیم وضع رضامندی خود مر از برادر گرامی

مهربانم میرزا بنی خان اظهار کنم عبارتے نیافتم که از آنچه در ضمیر دارم تعبیر ایں کنم لابد سکوت اختیار کردم اما سکوتے بیانُ عندهٔ دنکلّو

## نامهٔ ولیعهد بسرور سلطان روم مصحوب قاسم خان سرهنگ که حامل عهدنامهٔ مبارکه بود

پادشاها ملکا ملک جانها آن تست وجمله دل ها بفرمان تو

سر پادشاهان گردن فراز  بدرگاه تو بر زمین نیاز

پادشاهی ترا سزاست که شهنشاهانت بنده اند و خداوندانت پرستنده صلح و جنگ شهریاران و نام و ننگ تاجداران و قبض و بسط ممالک و امن و خوف ممالک جمله در دست قدرت تست و مسبوق مشیت تو ولک الحمد علیٰ ما اولیت من نعمک واسبغت من کرمک ونشرت من رافتک وبشرت من رحمتک و الصلوة علیٰ نبیک وولیک واصحابهٖ اعقابه والسلام اما بعد بر پیشگاه اعتاب مستطاب اعلیٰ جناب عرش مآب قدس نصاب قدرت و شوکت انتساب مالک خدای عدل فرا حکمروای ظلم زدای شهریار کشورستان شاهنشاه شاه نشان آفتاب ملک و دولت آسمان بابش صولت معز الدولة والدین محسن الاسلام والمسلمین سلطان البرین و خاقان البحرین خداوند بخت و تخت و افسر عم اعظم اکرم افخم تاجور سلطان محمود خان لازالت عماد دولته عالیه و اعلام شوکته سامیه معروض و مرفوع میدارد که دیرگاهے بود که این مخلص خالص الفواد راه دیده امید و آئل بمفاوضات آں حضرت گردون محل روشنائی نیافته و آفتاب الطاف عم تاجدار بر ساحت احوال مخالصت شعار نتافته راه آمد و شد عرایض مفاوضات بکلی مسدود بود از هیچ باب طریق نجاح و سبیل تفتحے مشهود نمیشد از ین رهگذر خاطر ارادت ذخائر زاید الوصف آشفته بود و غنچه دل عقیدت منزل بسیج باد صبا و نسیم سحر شگفته نمیگشت تا درین اوقات از احسن اتفاقات امر سلم والتیام و دولت ابد فرجام

سمت حصول انجام یافت و آنچه مکنون و مکمون ضمیر صداقت سمیر بود از پردهٔ غیب جلوهٔ ظهور نمود دو عالیجاه
رفیع جایگاه جلادت و ارادت آگاه بسالت و نبالت همراه صداقت و صرامت پناه مقرب الحضرت العلیه
قاسم خان سرهنگ پیادگان نظام از درگاه اشرف اسنی بحضرگاه امجد اعلی روانه میشد این مطلب را
احسن وسایط و اقرب وسایل دیده تحریر این ذریعه ارادت و دیعه مبادرت ورزید و ضمناً بعرض اعتاب
سلطنت مآب میرساند که مجاهد این خالص الفواد در پاس حدود دو دولت قوی بنیاد و مساعی جمیله
در اتفاق و اتحاد این دو حضرت شوکت نهاد نموده البته از خارج بعرض عاکفان اعتاب جلال رسیده
و معلوم فرموده اند که این مخلص در خدمات حضرتین بے تفاوت لازمه کوشش و اهتمام دارد و مابین عجم و بلد
در راه و رسم فرمانبری و طاعت فرق و تفاوت نمیگذارد و خود را درین سرحد که متوقف و متمکن است
گماشته حکم هر دو دولت میداند و بر داشته لطف دو حضرت میخواند و درین سال خجسته فال سعی و
تلاشی که در امر مصالحه دولتین و رفع نزاع مملکتین نمود و سبقتی که در گفتگو از این طرف و آدمی که بالابتدا از این
دولت بارزنة الروم فرستاد یقین است که تا حال معروض واقفان درگاه اقبال شده است و صدق
نیت و خلوص عقیدت و صفای قلب و صلاح جوئی اولیای این دولت از همین رسل و رسایل
که بارزنة الروم رفته و آمده و سبقتها و مجلتها و بے مضایقگیها از این طرف بعمل آمده چنان
نیست که بر رای ممالک آرای همایون ظاهر نشده باشد و اوضاع واقع بدینه ارزنة الروم
هم لاشک تا حال ضمیر منیر آفتاب تاثیر اعلی پوشیده و پنهان نخواهد بود ۵

جام جهان نماست ضمیر منیر دوست اظهار عرض حال در آنجا چه حاجت است

چشم داشت دولت ایران این بود که در ضمن این مصالحه مبارکه نوع اتحادی مابین شهریاران
تاجدار و دولتهای دایم القرار در نظر دوست و دشمن و دور و نزدیک جلوه کند که مایه مزید بیم و امید
اولیا و اعدای دولتین و کمال اطمینان و استظهار سرحد نشینان مملکتین باشد و حال از قراریکه بنظر مبارک

آن عم تاجور خواهد رسید در این قرارنامهٔ جدید مطلقاً فصلی در این باب مرقوم نشده رجال ستوده خصال
آن دولت بی‌زوال علم الله تعالی چه مصلحت دیده‌اند که در این امر اهم که مایهٔ خیر عام و صلاح کل اسلام است
بالمره ساکت شده سهل است که در بعضی از شروط و مواد از ذکر اسم ابد دولت و ملاحظهٔ شأن این
شوکت و گذارش امر این مملکت بکلی غفلت نموده هرجا بالمثل خواهش بسیار جزئی از این دولت
پذیرفته باشند بلفظی ناسزا و طرزی ناپسند اوکرده‌اند که ناپذیرفتن آن هزار بار بر این طور ذکر و بیان تفصیل
رجحان داشت و بالجمله بعدها که مضمون قرارنامهٔ ارزنة الروم در پایهٔ تخت بلند و ذروهٔ اعتاب ارجمند
سلطنت قاهرهٔ ایران بعرض رسید و از اوضاع امور و محاورات و مشاورات و سایر واقعات
آنجا استحضار ملوکانه حاصل شد از این رهگذر که هر دو دولت اسلام در حقیقت یکی است و تفاوتی
در میانه نیست و احترام آن حضرت اسعد امجد اعلی در هر حال ملحوظ و منظور است امضا نامهٔ ممهور و مفصل
مصحوب مقرب آن حضرت قاسم خان انفاذ داشته در فصول کلیه و اصول مهمه هیچ‌گونه گفتگوی
نفرمودند و تجدیدی نکردند و چون اول انعقاد عهد صلح و بدایت افتتاح راه دوستی بود و تحمل و سکوت
در امثال این امور را اولی دیدند ولیکن این خالص الوداد صافی ضمیر که خود را بملاحظهٔ فرق و توقیر
نیک‌خواه و ارادت‌کیش هر دو دولت میداند با اذن دولت ابد مدت در عالم صدق و ارادت
عرضه میدارد که اعلیحضرت شاهنشاه جم جاه ایران را از آن حضرت اسعد اعلی و شوکت اسنی چشم مهر و
برادری است و این دولت ابد توامان از آن دولت جاوید نشان توقع موافقت و یگانگی
این مخالصت گستر هم التفات عم اعظم اکرم تاجور را سرمایهٔ صلاح دنیا و آخرت خود میشمارد
و بر خدا ظاهر است که بهیچ وجه من الوجوه از طرف مطلبی و طمعی و غرضی نیست مگر همین که اولیای آن دولت
در عالم دوستی و موافقت فرقی بین الدولتین نگذارند و با خود دانند و از خود شمارند و هرجا مقابله حرف
دوگانگی میان آمده از همین رهگذر بوده که در این باب خلاف توقعی ظاهر شده بالمثل در مادهٔ اولیه

قرارنامه قیودی که درباب کردستان بسمت بغداد کرده و در ماده ثالثه قرارے که درباب سیبکی و جیدرا تلو
داده اند اگر پاک صاف و عرق عدل و انصاف عم اکرم تاجدار حکم باشد حسب الواقع معلوم و
مفهوم خواهد شد که عرایض این اخلاص مند بیجا و بے جهت نبوده بحمدالله شهریاران تاجدار دو برادر اند
و برابر دو دولتهاے دایم القرار یک جهت اند و یگانه و ممالک جانبین اسلام اند و در ذمه اسلام با وصف
این امور ملاحظه این فرق و تفاوت نها از چه راه است اگر واقعاً هر که از دولتے رو گردان شود و بدولت
دیگر متوسل شود و استرداد آن باکراه و اجبار بے رضا و اختیار موجب نقض شان و کسر شوکت تاجداران
است بایست در همین باب ملاحظه شان هر دو دولت را بالمساوات و بالمصافات نمایند و
اگر نصاحب این گونه فراری و متحیر و متوسل باعث بے نظمی ممالک و ناامنی مسالک و اختلال سرحدات و
بے اقتداری سرحدداران خواهد شد باز بایست مصلحت جانبین و رفع مفاسد مملکتین را یکسان در نظر
گرفته باشند اولیاے دولت قاهره ایران براے تسهیل عمل و تقلیل زحمات آن دربار گردون محل مقتضی
اند اینکه اینگونه اشخاص را باجبار بگیرند و بدهند یا بے اجبار نگیرند یا هر که اینجاست یا هر که آنجاست
مبادله و معادله نمایند یا بقانون مستمره ایام و اعوام ماضی و راضی شوند ندارند و هر شق ازین شقوق
که مرضی و مقبول خاطر سعادت مشمول عم اکرم افخم تاجدار است همان را عین صلاح و فلاح میدانند
و بالطاف کریمانه و انصاف ملوکانه آن حضرت موافق و مستظهر میباشند دیگر بتاج و تخت همایون
و فر و بخت دفزون آنحضرت سپهر بسطت قسم است که منظور ازین عرض ها و شرح و تفصیل داد و ستد
چند خانه ایل و رفت و آمد چند نفر کردی است و این نکته براے آفتاب ضیا روشن خواهد بود که امثال
این امور چندان قابلیت نمیباشد که از دولتے قدیم بدولتے قدیم اظهار شود بلکه مقصود بالذات و علت
آنی و ذریعه نگاری و خواستاری این خالص الفواد همین است که خواه درین باب و خواه در سایر مواد
فرق و توفیرے مابین دولتین علیتین نباشد بناے خوب با این دولت مؤبد و مشید بگذارند و با این واسطه

امرے کہ موہم برودت وکدورت باشد واقع نشود دیگر امور اختیار با عم اکرم جدار است ہموار
بعد ورمفاوضات مشفقانہ ورجوع مہمات اتفاقیہ خاطر اخلاص مفطور را خورسند ومسرور سازند"

## نامۂ خاقان مغفور بسلطان روم مصحوب قاسم خان فرہنگ

شکر وسپاس منت خدا را کہ بار دیگر باب رحمت بر روے اہل اسلام کشود ونظر رافت تا بعین
سید انام انداخت وملک اسلام را از وصمت انقلاب مصئون ساخت کار ملک ودین بکام شد تیغ
حرب وکین در نیام رفت دلہاے رم دیدہ رام گردید روزگار آشفتہ آرام پذیرفت درہاے
مرادات از دود دولت باز ومرغان مراسلات در پرواز اند فالحمد للہ علی عظیم نعمہ وعمیم
رحمتہ والصلوٰۃ علے نبیہ النبیہ ورسولہ الوجیہ الذی عرف الحق والدین واجمع کلمۃ المسلمین وعلی الہ
واصحابہ المتوسلین باعتابہ والسلام اما بعد بر راے مہر ضیاے خسرو ملک فرا کفر زداے شاہنشاہ
اسلام پناہ الغازی فی سبیل اللہ شہریار عادل دل فرخ رخ تاجدار والاکف ہویدا مہر شہر فضل کوہ
شکوہ بذل بدر قدر رو بہا اوج موج سخا سما ساحل وجود سنا سفینا وجود داناے خیر وشر دارا فخر وفر
برادر معظم مظفر سلطان البرین والبحرین خادم الحرمین الشریفین سلطان محمود خاں کہ تا جہان است
با اختر سعد قرین وبا شاہد کام ہمنشین باد مکشوف ومشہود میدارد کہ چون تربیت عالم تکوین
بتالیف وامتزاج طبایع مختلفۃ المزاج منوط ومربوط است وانتظام جہاں جز بایتلاف وارتباط
جہانیان ممکن ومقدور نیست وہرگز دعین مہر والفت از غوایل خلاف وکلفت مصئون ومامون
نمیتواں زیست حکمت جناب کردگار شوکت ملوک روزگار را مایہ ربط وایتلاف خلق ورفع
اختلاف امر کرد ومعاشر ناس را کہ ودایع خاص او بودند بدست قدرت وحکمرانی وفرط رافت
ومہربانیے ایشاں سپرد ودر ہر عہد وعصر کہ باقتضاے اختلاف طبایع تمایلہ خلافے بین الودایع ظاہر

وواقع شد بحسن تدبیر و سلوک سلاطین و ملوک دفع و رفع فرمود امادریں عہد میمون مسعود کہ بیاکران
اعتاب ایں دو دولت وحافظان اطراف ایں دو مملکت رادر بین کمال مہر و خوشی اسباب رنجش و ناخوشی
فراہم آمد و یک چند آثار آشوب و اطوار ناخوب در بعضے از ثغور و سغور بہ ظہور رسید باز بفضل جناب
باری یاری کرد و باطن پاک خواجہ انام یاوری و مددگاری نمود تا بحسن تدبیر اولیائے دولتین
رفع نزاع و خلاف بین الحضرتین بعمل آمد و سلم و السلام و امن و امان دیگر بارہ موافق و معانق شدند
نوابر جنگ و کین کہ در ممالک مسلمین مضطرم و منقد بود منطفی و منفقد گردید و کلفتہا بالفت و
کاوشہا بسازش مبدل گشت اسم تخالف از میان رفت رسم تحایف در میان آمد جنگ
و نفاق رخت سفر بست صلح و وفاق تشریف قدوم داد ادائے رسوم تہنیت از دو جانب
لازم افتاد و تجدید عہد مراسلت بر دو حضرت واجب آمد لہذا دریں عہد خجستہ و زمان فرخندہ
کہ طرح عشرت افگندہ و بیخ غمہا بر کندہ بود عالیجاہ رفیع جایگاہ جلادت و ارادت پناہ بسالت
و نبالت ہمراہ صداقت و صرامت انتباہ مقرب الحضرت العلیہ قاسم خاں سرہنگ پیادہ نظام را
کہ تربیت یافتہ ایں دولت ابد دوام و تجربت کردہ خدام بلند مقام ست از طرف دوستانہ
ایں دولت بجانب ملوکانہ آنحضرت ارسال و نظم سلک و ربط عقد ایں نامہ محبت ختامہ تجدید
عہود و مرادوات قدیمہ و تاکید رسوم معاہدات قویہ نمودہ و ضمناً نگاشتہ خامہ مسودت علامہ میسازد
کہ اگرچہ ایں چند گاہ نفاقے ظاہر در میانہ سرحدداران بہم رسید بحمد اللہ وفاقے باطن دو سنداران بود
کہ باوصف آں ایام خلاف را مجال امتدادے نبود و شعلہ مصاف را مکان اشتدادے
نے بود بل بمنزلہ شعلہ خار بود کہ بہ تندی سرکشی کند و بزودی خاموشی پذیرد و کفی باللہ شہیداً
کہ معتقد محب مہجور جز ایں نیست کہ ایں از جانب قدس عزت مبنی بر ایں نکتہ حکمت بود کہ
مستظلان ایں دو دولت بے زوال را کہ سالیان دراز در مہد امن بودہ و در ظل فضل آسودہ اند

جبان و غفلتے کہ لازم ازمان راحت و دوام فراغت است طاری نگشته نوع آگاهی و فرط انتباهی حاصل
شود که قدر امن و رفاه دانند و شکر و حمد آله کنند و جنس التیام دولتین اسلام را به نقد جان خریدار آیند و من بعد نعمت
موالات را بقلب مبالات از کف ندهند علم الله تعالی که این دوست صادق الولا بملاحظه همین دقایق
و نکات لساناً و جناناً از آنچه رفته و گذشته است بکمال تسلیم و رضا درگذشته خواست خدا را هر چه بوده
و شده عین خیر و صلاح کل میداند و خاطر خود را کیف ما کان بواقعات ایام ماضی خورسند و راضی میدارد
و حال بالفعل بقدر مثقال ذره و بمقدار خردل و قطره از آن دولت پایدار گله و شکوه در دل ندارد سهل است
که قبل ازین هم مهر و برادری آن دوست علی گهر گنجایش چیز دیگر در دل مهرمنزل محبت پرور نگذاشته
و الان کماکان مهر مهر آن برادر را از قلب مودت جلب برنداشته محبت و اخوت آنجناب اعلی
را با تمام مال و ملک دنیا برابر نشمارد و این واقعات جزئیه را در جلب آن گوهر عزیز بسیار بی وقع و ناچیز
دیده هیچ‌چه در نظر اعتنا نمی‌آرد ـــ محبت بیشتر محکم شود چون بشکند پیمان ✤ شکوفه اول افشاند
نهال انگه ثمر گیرد ✤ و امیدوار است که همین پریشانی جزئی که چندروزی در حدود مملکتین حادث شد
عاقبت باعث جمعیت کامل و امنیت کلی شود و بدین واسطه نوع تاکیدی در امور داخله بین الجانبین
بعمل آید که روز بروز مراتب اتحاد و اقتدار دو دولت پایدار بیفزاید چنانکه درباب عهود سابقه و شروط
سالفه دولتین که بمرور ایام و کرور شهور و اعوام فی الجمله اختلاف یافته بود و این ایام خجسته که عهد مصالحت
بتازگی و مبارکی بسته شد بتجدید نظری رفت و با هتمام اولیای دولتین مزید انتظام و استحکام یافته
و تنقیه امضای فصول را مفصل و ممهور مصحوب عالیجاه جلادت همراه مقرب الحضرت قاسم خان ارسال
آن حضرت مسعود نموده جزئی خواهشی که در عالم مهر و محبت و برادری بود اظهار آن را بفرزند اسعد ارشد
بیهمال نهال دوحه دولت و اقبال ولیعهد دولت ابد مدت بی زوال نائب السلطنة القاهره
الباهره عباس میرزا اید الله بعونه و وفقه لفضله و منته محول و مفوض داشت و چون فرزند معزی الیه

درحقیقت فرزند هر دو دولت و پیوند هر دو حضرت و حافظ ثغور هر دو مملکت است و در عهد صبی و سن شباب تا حال متجاوز از بیست سال است که اوقات عمر و جوانی را بجاے عشرت و کامرانی با کمال رنج و تعب صرف ثغور اسلام کرده و بکرّات و مرّات در معارک مجاهدات نقد جان را وقایهٔ دین پاک سید انام نموده در همیں اوقات مساعی جمیله و مجاهد مشکوره در انعقاد مصالحهٔ دولتین والتیام اهالی جانبین مبذول داشته هرگز در تقدیم مهام حضرتین تفاوت و توفیر نگذاشته دور نیست که در دولت اسلام شایستهٔ اعتنا و احترام باشد و مهمے که از روے صدق و خلوص عقیدت بعرض دو حضرت ابد مانوس رساند و بعز استصواب عم و پدر و شرف قبول دو داور تاجور مقرون گردد و دیگر آں برادر مهر پرور مختار است و از ایں صحبت بسر همیں قدر اظهار کافی است و زیاده حاجت تکرار نیست پیوسته حقایق نگار صور حالات و مهمات باشند۔

## کاغذیست که بفاضل خان کروسی نوشته است

تصدقت شوم رقعے که از مواقع سفر و وقایع ظفر موکب منصور شرف صدور یافته بود زیارت شد نمیدانم بکدام عبارت عرض کنم که شکرانه چه بود شادیانه چه بحمد الله که رایت نصرت بهر سمت که عزیمت کند هم غنیمت در غنیمت هم ظفر اندر ظفر خواهد بود اختر فرخنده نوئی شاهرا چوں بفریدوں علم کاویان بسے شرمنده ام که در دربار پادشاهی روسیاهی را لازم و ملزوم شده ام

هر که محروم شد ز خدمت شاه　　روزگارش چنیں کند محروم

همیشه دریں اندیشه بوده ام که خدا چناں اسباب فراهم آورد که در رکاب قبلهٔ عالم اول کسے که خود را بسپاه دشمن زند و بکشتن دهد من باشم

حاشا که ز سوختن بیندیشم　　پروانهٔ شمع انجمن باشم

# منتخبات فارسی

## از منشآت میرزا عبدالوهاب متخلص به نشاط که در دولت خاقان مبرور فتح علی شاه قاجار بلقب معتمد الدوله سرافراز بود

سواد نامه به پلیون پادشاه مملکت فرانسه

شکر و منت خداوند را که شکر نعمتش نعمتیست و اقرار به بخششش خود منتے در پیکر آدم از دمے صفت روح
نهاده و نوح را بجودی خلعت نجات داده پور آذر از گلزار خلتش گلے آتشین است و نور طور بر اطوار
نوربخش آیینے مبین عهد خضر را اگر با ابد عهد است بین یدیه و کلمه طیبه را اگر تکلم در مهد بصعد الیه
دست رسالت را خاتم از نقش محبت او در انگشت است و ختام نبوت را از مهر او مهر در پشت
درود فراوان بر ایشان و نزدیکان و خویشان باد و بعد گوهر دعائیکه پرورده دریاے ضمیرست
و اختر ثنائیکه بر منطقه مهرش مشیر لیته نثار انجمن انجم خدم شهریار کشورکشاے جهانگیر جهان آراے
فرماندہ فرمانروا عدل نگار ظلم زدا طراز تخت و گاه زیور بخت و جاه صباح بزم را مهر تابان روح
عزم را ماهی شتابان پادشاه مکرم خسرو معظم خدیو اکرم امپراطور اعظم مالک ممالک فرانسه
و ایتالیا روانش شاد و جهانش بر مراد باد ٭
شهریارا کامگارا از روزیکه این دو دولت جاوید مدت عهد یگانگی بسته و شاخها گلبن یک رنگی

بہم پیوستہ است تا اکنون بیامن بختہائے فیروز روزے نرفت کہ رشتۂ دوستی در دست الفت تابے نرسیند و گلشن یکجہتی از شرب صفوت آبے خصوصاً دریں اوان کہ عالیجاہ میرزا باقر از حضرت سپہر بسطت مرحلہ پیمائے طریق مراجعت گشتہ و از عرض مہربانیہائے کارگذاران آں درگاہ و شرح الطاف آں فروغ بخش مصابیح دولت و جاہ ضیا افزائے انجمن محبت گردید والحمد للہ از ہر دو جانب دقیقہ از رسوم یکجہتی متروک نیست و گامے جز بہ نیروے عہود یگانگی مسلوک نہ کارگذاران دولت ازیں سو اگر بر الواح ضمیر نقش بندند صفحات خاطرہا ازاں جانب مرآتے صافیست و ہواخواہان شوکت ازاں صوب اگر در بیان نہجے سخن رانند مصداق زبانہا ازیں جانب ترجمانے کافیست و ازیں رو آئینۂ اقبال دوستان پاک است و منطق آمال دشمنان برخاک بریدان و معتمدان ایں دولت دراں حضرت فسر آسا و بخت سان سایر و عاکف اند و ایلچیان و قبچالان آں حضرت دولت فلک نشان اقبال مثال وایر و واقف و در خدمات حضرتین فلک بسطت ثابت و مستقیم اند و در عین استقامت گاہ راجع و گاہ مقیم والسلام

## ایضاً

لآلی ستایش و سپاسے کہ در رشتۂ تہلیل و توحید بتالیف اذکار جنانی و تصریف اوراد لسانی منعقد و منسلک آید و جواہر حمد و ثنائیکہ در سلک تسبیح و تمجید بتدویر اطباق فلکی و تصییر اشواق ملکی مؤلف و مرتبط شاید سزاوار پیشگاہ کبریائی خداوند بندہ نواز یگانہ را است آشنا و بیگانہ موجود کعبہ و دیر موجد اقامت و سیر است مقدر یکہ دست قدرت ہمیشا لش در مواد اضداد و صوری باہمہ تباین و دوری چنداں خاصیت اتحاد نہاد کہ از آمیزش آتش و آب و امتزاج باد و خاک خلقتے لطیف چوں پیکر شریف انسانی صفت قوام پذیرد و از تفاعل کیفیات متخالفہ و تقابل انفعالات مترادفہ

باحسن الوجوه سمت التیام گیرد و تعلق نفس و بدن با غایت اختلاف از اثر ائتلاف مسجود ملک و مقصود فلک گردد مدبریکه از اثر حکمت بیهالش چنانچه در اجتماع و اتفاق اضداد و آثار نیک و نتایج نزدیک نهاده تباعد و افتراق انداو را نیز اثر حصول مقصود و مراد داده است نیرین اعظمین آفتاب و ماه رونق بخش این بلند خرگاه و ظهور نور و کمال ظهور در حالت جدائی و دوری این و آن تباعد و تقابل مقام و مکان است تعالے شانه و تبارک سلطانه و درود و سبحان افلاک بر روان پاک رسل و انبیا و خلفا و اوصیا که بتواتر ابلاغ و اخبار و توارد کتب و آثار کاشف پیوند اول و آخر و شارع مسالک باطن و ظاهر و مخبر ربط قدیم و جدید و مظهر فرق شقی و سعید اند علیهم الصلوٰة جمیعًا ما الف الانداد خالف الاضداد و بعد هدایای دعائیکه از بسیط خاک بمحل مطایای افلاک بمنزل استجابت و موقف اجابت شتابد و اذکار ثنائی که در اوراد ارانجمن سروش موقع تذکار و مورد قبول باید نثار پیشگاه حضور پادشاه فلک دستگاه انجم سپاه خورشید سایهٔ جمشید پایه دوست نواز دشمن گداز عدل انداز ظلم سوز قایمه سیف دلیری پنجه ساعد ملک گیری نظام بخش ممالک امن ساز مسالک خوف پرداز مهالک سلطان معظم برادر مکرم امپراطور اعظم که تا در دیر مسدس جهان راهبان فلک هر شام طیلسان ساز ظلام و زنار بند مجره و صلیب آویز جوزا و ناقوس نواز ثریا است معابد تخت و گاه و صوامع بخت و جاهش در اذکار زبور خلافت از نغمات داؤدی پر آواز و مرغان خوش الحان اقبالش در اوج هوای آمال با انفاس عیسوی دمساز باد ساخته مکشوف رای ملک آرا که گنجور عقود موالفت و دستور قواعد مصادقت و ترجمان سرایر دوستی و مفسر آیات یکجهتی است میدارم ❊

## سواد نامه که با پادشاه انگلستان نوشته اند

پس از ستایش پروردگار بے انبار خداوند بے نیاز پیوند ساز دلہاے بیگانه وفاق آموز جهانهاے

فرزانہ آفرینندہ کہ باہمہ جدائی وخلاف از آمیزش تیرگی شب و روشنی روز صبح صادق را جلوہ بروز
دادہ ودر امتزاج آب وخاک وازدواج آتش وباد کہ اضداد صوری اند باہمہ بیگانگی ودوری
قوت ترکیب حواس وقدرت ترتیب قیاس نہادہ است حکیمے کہ از ارسال انبیاو القائے
اوصیا وتواتر صحف واخبار وتوارد کتب وآثار با فراموشی پیشگان عہد الست پیوند تذکر بستہ
و اوراق معرفت وشناخت را از تذکار آیات وتجدید دلالات بہم پیوستہ است سبحانہ وتعالیٰ شانہٗ
وتبارک سلطانہٗ رخشندہ گوہر دعاے کہ در بساط انجمن ملک واسطۃ العقد سلک اجابت تواند بود
و فروزندہ اختر ثنائیکہ با روشنان فلک منطق فخر وتبسم طنز تواند کشود نثار محفل حضور بادشاہ
کشور کشاو شہریار ملک آرا طراز فرہنگ واورنگ برجیس خطاب بہرام جنگ فلک شتاب
زمین درنگ محسود دشمنان مقصود دوستان فرمانروائے ممالک انگریز وہندوستان ساختہ مکشوف
ضمیر مہر تخمیر میدارم کہ چوں دیرے گذشتہ ودہرے منقضی گشتہ کہ از طرف قرین الشرف آں آفتاب
سپہر سروری واسطے نامہ محبت انگیز از سحاب خامہ گوہر ریز رشحہ کہ شارح حالات دوستی آیات
باشد نضارت بخش کشت یگانگی ووداد نگردیدہ وازیں جانب سعادت جوانب نیز عندلیب
آسا سفیرے با صفیر تقریر احوال از شاخسار آمانی واشواق در گلزار وفا ووفاق بال افشان ونغمہ خوان
نرسیدہ از زبان رجوع میرزا جعفر تاکنوں نہ از آں صوب بریدے واعلامے ونہ ازیں سو سفیرے و
پیامے دریں وقت کہ محمد خاں وارد ایں حدود از گذارش احوال آں دوست بیہمال اطلاعے
حاصل وتذکار عہود سابقہ مہیج اشواق دل محبت مایل گشت نسایم غرایم محبت صنایم از مہب ضمیر
مہر تاثیر اہتزاز آمد دبیہ نیروے سرانگشت دبیر شوق در مطاوی ایں نامہ بہجتی ختامہ مفتاح خامہ
مفتح ابواب راز شد ملزم رسم یگانگی وموسوم شرط مودت آنست کہ نیز بچند از تحریر مکاتبات
دوستانہ کہ دلایل تشیید ارکان موالات است مراسم وداد را ممہد سازیم وارسال رسل پاک ضمیر

وسفرای سافر التقریر بترتیب مقدمات مصافات که نتائج آن استحکام مبانی اتحاد است پرداز یم چمن خضرای محبت را بی تواتر رشح اقلام صدق ارتسام نگذاریم و گوش و گردن شاهد مودت را عاطل از لآلی عبارات دوستی اشارات نداریم که سلوک این طریقه انیقه هواخواهان هر دو دولت را موجب آثار نیک باشد و اندوه فزای خاطر بداندیشان دور و نزدیک گردد والسلام

## درجواب ذریعه محمود شاه فرمانفرمای قندهار

چندانکه نظام دنیا و دین و قوام دولت و ملت مبین بمعاضدت سلاطین و مظاهرت خواقین و مطابقت آرای رزین و موافقت افکار متین منوط و مربوط است گوهر مسعود اختر محمود فروزان اختر برج سلطنت و شهریاری رخشان گوهر درج خلافت و تاجداری نهال سرافراز بوستان دولت اقبال زلال روح بخش چشمه سار سلطنت و جلال جمال افسر و اورنگ کمال دانش و فرهنگ پادشاه ذی جاه کامگار نامدار لا انزال مستقیماً فی مدارج الاقتدار زینت افزای افسر دولت و ضیا بخشای سپهر شوکت بوده مشهود رای مؤالفت آرای ما که در هنگامیکه بارقه عزیمت صاعقه اثر ما در رجم دشمنان دیوسار و رغم سرکشان اخطار تاثیر شهاب اثیر ورای جهان آرا بر مساحت استیفای پیمان یاران و استبقای پیوند دوستداران با تابش مهر نیر در اقطاع ساحت بوستان آغاز نوبت ربیع و ارباع خاطر دوستان با برگ و سازی بدیع کارگذاران مشغول شده را از کار دشمنان دین و دولت از هر طرف آسایشی حاصل و خاطرها از هر سو بدل آسای دوستان و هواخواهان مایل افتاده بود نوگل شاخسار وفا یعنی صداقت نامه محبت التوا از گلشن یکرنگی دمیده و به

ترشح سحاب یک جہتی پرورش دیدہ از دست بریدے رشید بہ پیشگاہ انجمن ہمایون رسید
نواساز ہزار دستان خامہ گردید بشارت ارتقای آنجناب سلطنت مآب بمدارج شوکت و اقتدار
واستقرار بر سریر فرماں روائی واختیار کہ قدیماً مراد خاطر مہر نہاد ما سرور افزائے ضمیر منیر
اشارت و استشعار او بمصالح معاضدت ومظاہرت واستظہار او بمظاہر مصادقت
وموافقت مہیج مراد مودت والتفات خاطر خطیر آمد و سطرے مصادقت نامہ دوستی ختامہ
سطر چند از مودات وفاق وموجبات اتفاق نگاشتہ منشور رائے انور وضمیر عاطفت
گستر داشتہ بود ایں خود بر کافۂ عالم ظاہر و بر آں جناب اظہر است کہ ما را با قتضائے
ملکات رائے ملک آرا کہ دستور مآثر رافت و گنجور ذخائر رحمت و قانون مکارم
الطاف ومیزان مراسم انصاف ست با ہر یک از دوستان دور و نزدیک شرائط
تلطف مبذول افتادہ بر عارض حقوق وداد ابواب اعداد کشادہ ایم استحباب
در فاتحہ کار تاسیس موالات را خود بہ نفس نفیس بے سپار طریق ملاقات و مرۃً بعد اخریٰ
خاطر مہر مظاہر ما را بدیدارہ بہجت آثار قرین انواع سرور ساختہ طلب معاضدت و مظاہرت
را با دیگر در مجالس عدیدہ بخنہا رانندہ و آیات مظاہرت را در مصحف شہود بالمشافہ
خواندہ اند واز آں زماں تا اکنوں انتزاع دولت موروث او را از دیگران جویا و
عمرے در حصول ایں مدعا منتظر و متنہز ماندہ ایم اکنوں کہ بعون اللہ المعین مدام
مرام در جام و آں جناب در صدر دست سروری سرمست صہبائے کام است
لا شک رسمے از رسوم یکجہتی و یگانگی را ازیں جانب مہمل و متروک نخواہیم گذاشت
و برعایت حقوق سابقہ و پاس مراودت لاحقہ در حال و استقبال زیادہ از اوقات
ماضی مبانی الفت و وفاق مراسم مودت و اتفاق را علیٰ حسب مقتضیات الامور

ازنزدیک و دور مشید و ممهد خواهیم داشت وانشاالله الوده داز اثر این اتفاق که مایه اتساق دولت و شوکت است دشمنان مقهور و دوستان مسرور خواهند گشت والسلام +

# اکبرنامه

## فرمان جلال الدین والدنیا اکبر پادشاه غازی

خان خانان بداند که چون او پرورده نعمت و تربیت کرده عنایت و عاطفت این دودمان عالی شان است
و حقوق خدمات شائسته او درین درگاه ثابت و حضرت پادشاه جنت دستگاه طیب الله ثراه
بواسطهٔ صدق نیت و اخلاصی که ازو مشاهده نموده بودند او را بغایتهای رعایت و تربیت
رسانیده امر عظیم القدر اتالیقی مارا باو تفویض فرموده بودند بعد از آنکه آن حضرت از تنگنای
جهان فانی بفضای عالم جاودانی رحلت فرمودند او از روی اخلاص و دولت خواهی کمر صدق
و جان سپاری در میان بسته متعهد مهمات سلطنت آن خدمات و نیک اندیشی هائی که بظهور رسانید
زمام حل و عقد و رتق و فتق امور را چنان بقبضهٔ اختیار او گذاشته بودیم که مزیدی بران متصور نبود
بود چنانچه از نیک و بد هرچه خواست و اراده کرد بعمل آورد با آنکه درین پنج سال چندین امور
ناشائسته ازو بظهور آمد که بسبب نفور خاطر جمهور بود مثل تربیت شیخ گدائی که با وجود دعوی آن
همه بزرگی و دانائی از میان آن همه مردم فاضل و قابل با حسب و نسب او را بمصاحبت و آشنائی
خود انتخاب نمود با آنکه متعهد منصب صدارت شده بود و در ظهر منابر مهر بسکر داد و از تسلیم معاف داشته
بود و بگمان جهل و نادانی در محافل خبث مماثل او را بر جمیع سادات صحیح النسب و علمای جلیل الحسب
که بنا بر ملاحظهٔ عظمت و شان و حالت مراسم احترام و تعظیم بجا می آوردیم تقدیم داده با وجود لاف
محبت و دوستداری که بخاندان طیبین و طاهرین منیر و ذلت و خواری این فرقهٔ شریفه را عمداً تجویز مینمود

وتربیت کردہ خود راکہ مردود ولہا ومطرود نظرہاست بریں طائفہ کہ تربیت الٰہی دارند ترجیح دادہ
از ارواح مقدسہ این ہمہ بزرگان ہیچ گونہ شرم وآزرم نداشت واو را بمرتبہ رسانیدہ بود کہ سوارہ
پیش آمدہ بما مصافحہ مے نمود ونوکران فرود خود را کہ حالت ولیاقت ایشاں معلوم بود بخطاب
سلطانی وخانی وعلم ونقارہ وجائیگیرہائے معمور وولایتہائے پر حاصل امتیاز دادہ خوانین
وسلاطین وامرائے معتمدان حضرت جہانبانی جنت آشیانی را کہ اصالت وحالت واستحقاق ایشاں
بہ ہمہ کس روشن است از کمال بے اعتباری بنان محتاج ساختہ بود چہ قصد خون وناموس ہمہ
آنہا داشت واز ملازمان وخدمتگاران بابری کہ سالہا بامیدواری خدمت کردہ مستعد رعایت
وعنایت شدہ بودند تجویز نمے کرد کہ اقل مرتبہ وجہ معیشتے داشتہ باشند وجمعے کہ در شکارہا وسواریہا
در ملازمت میکنند وخود را بہ ہزار محنت ومشقت قرار بخدمت دادہ بودند وہر چند روز سفیہہا ساختہ
بخون آنہا تشنہ بود وانواع بے اعتدالی وبے اندامی مے نمود واگر از نوکران او صد گونہ گناہ مثل
خون وزدی وراہ زنی وتاراج وانواع فسق وفجور بظہور مے آمد بواسطہ میل ومداہنہ
ہمہ را میگذرانید واگر از ملازمان درگاہ والا اندک چیزے واقع مے شد یا کسے بہتان میکرد
در قتل وحبس وتاراج ایشاں تاخیر نمے نمود وتا خبر شدن انواع جفا وبے آبروئی میرسانید
وبعضے از کمال وناعت وحماقت خود را بخدمت او قرار دادہ بودند وخوش آمدی میگفتند مثل
شاہ قلی نارنجی ومحمد طاہر ولنگ ساربان واز سادگی آں طائفہ را راست گو دانستہ تربیت
مے نمود وتقویت ایشاں میکرد چنانچہ شاہ قلی بے اندامیہا کردہ فرمان نشنید ومحمد طاہر آں
نوع جواب درشت داد کہ مستوجب زبان بریدن بلکہ کشتن شدہ بود واو شنیدہ تغافل نمود ولنگ ساربان
در پیش جمعے بحضور او آنچناں لفظ درشتے گفتہ کہ او نیز مستحق سیاست بود وولی بیگ اخود میداند کہ
درمیان قزلباش چہ مقدار حالت واعتبار داشتہ بے شائبہ خدمتے واصالتے وحالتے بہ ہمیں نسبت کہ

والا داوست آوردو برامراے عظام گذرانید حتے برسید قلی میرزا کہ بعلو سعادت وانتساب سلطنت
ممتاز بود تقدیم دادو حسین قلی راکہ تا غایت بر سرِ پنجہ نہ زدہ دربرابر اسکندر خاں و بہادر خاں
وعبداللہ خاں رارعایت نمود و جاگیرہاے آبادان دادو خوانین عظام را بجاگیرہائے
ویران خرسند ساخت و درین اوقات دراکثر مجالس از و چندیں امور سر برمیزد کہ باعث
رنجش و آزار خاطر فیض مآثر مے شد چوں خاطر او پیش ما عزیز بود و اورا دولت خواہ خیش ایں
دودمان مے دانستیم و برقول و فعل او اعتماد تمام داشتیم ایں ہمہ اعمال و کردار ناہموار او را عین
خیر خواہی و محض نیک اندیشی تصور نمودہ دیدہ ودانستہ بکرم عمیم در مے گذرانیدیم تا دریں اوقات
بعرض رسید کہ او بسخن ہمیں جماعت باغیہ قصد دارد کہ معدودے چند کہ با ہمراہ بودند جدا ساختہ
مارا تنہا گذارد و بملاحظہ دفع ایں شرارت از دارالخلافت آگرہ متوجہ دارالملک دہلی شدیم و با او نوشتیم کہ بعضے
امور بظہور آمدہ وسخنان بعرض اقدس رسیدہ کہ بخاطر اشرف قرارنمے یابد کہ او دریں اوقات
ملازمت تواند نمود اگر چہ از و آزار بسیار یافتہ ایم اما او را ہنوز بہماں دستور خان خاناں مید انیم و
میگوئیم و بجہت تسلی خاطر او سوگندہاے مغلظ یاد کردہ بودیم کہ قصد جان و مال و ناموس ندار یم
و چوں تمشیت مہمات جہانبانی نفس نفیس خود متوجہ شدہ ایم او بحال خود بودہ مدعیاتے کہ داشتہ
باشد عرضداشت نماید بنوعیکہ لائق دانیم حکم فرمائیم چوں دربعضے اوقات عرض مے نمود کہ وقت
شدہ است کہ بدولت وسعادت بمہمات سلطنت پردازند تصور چناں بود کہ بشنودن ایں خبر
خیر اثر مسرور گشتہ درمقام تسلیم و رضا راسخ دم و ثابت قدم باشد چناں بموقف عرض رسید کہ
ازکمال میل و توجہ کہ بریں امور داشتہ و دار د حقوق نعمت و تربیت خاندان والاے ما کہ چہل
سال است کہ درزمرۂ اوست من المہد الے العہد پرورش یافتہ بالکلیہ فراموش کردہ گوش بسخن
ایں جماعت مفسد و مفتن دارد کہ بواسطہ اغراض نفسانی میخواہند کہ اورا دہ جریدۂ اہل

بغی درآرند و دریں آخر عمر از سعادت اُخروی محروم گردانند و بشقاوت ابدی مبتلا سازند چنانچہ از کمال شیطنت و خباثت و خودپسندی کہ دارند معقول او ساختہ او را از راہ بردہ اند و بولد اسکندر پیغام کردہ کہ بمخالفت و منازعت پیش آید و تتارخاں پنج بھیہ را کہ نیز کس فرستادہ کہ او در دامن کوہ آمدہ آہنگِ خرابی و دست اندازی کردہ از آں حدود در آید و خود خیال لاہور کردہ کہ دراں حدود بنیاد فتنہ و فساد نمودہ طریق مخالفت سپرد و در اطراف ممالک محروسہ خلل انداختہ چراغ دولتِ ایں خاندان را کہ برافروختہ فروغ ازلی و برافراختہ دست قدرت است بدم سرد منطفی سازد ہمانا کہ پروردۂ غرور و پندار دیدۂ اعتبار او را کور ساختہ نمے داند **بیت**

| | |
|---|---|
| چراغے را کہ ایزد برفروزد | ہر آنکس پف کند ریشش بسوزد |

چوں نظر باں ہمہ اخلاص و اعتقادے کہ از چہرۂ احوال و جبہۂ اعمال او واضح و لائح بود ایں امور مبنی بر شر و ساز و دور مے نمود و مے نماید و باور نمے آید چرا کہ پروردۂ نعمت و تربیت یافتۂ ایں دودمان عظیم الشان است و طاعت حکم ما بر او واجب و لازم بر سبیل حجت فرمودیم کہ خود را ازیں افعال و اعمالِ قبیحہ گذرانیدہ ایں جماعت مخذول العاقبت را کہ باعثِ نقص دولت و عزت او شدہ بجہت اغراض خود در پے بغی و عدوان اند مقید ساختہ بدرگاہ معلے فرستد و چوں ما دریں پنج سال ملاحظۂ خاطر او کردہ بہیچ چیز مناقشہ نمودہ ایم و بہر چہ عرض کردہ خواہ معقول خواہ نامعقول از صوابدید او بدر نرفتہ ایم او ہم ایں حکم ما را سمعاً و طاعتاً انقیاد نمودہ تخلف نورزد کہ ہرگاہ بایں حکم عمل نماید خاطر اشرف بروصاف ساختہ جرایم و تقصیرات او را بالکلیہ عفو فرمائیم و ہر وقت کہ میل ملازمت باشد و وقت اقتضا نماید بملازمت اشرف طلبیم کہ رفع حجاب او شود و چوں ہنوز خدمات او ملحوظ و منظور است با آنکہ ہزار برابر آں خدمات رعایت یافتہ میخواہیم کہ نام او کہ سالہا باخلاص و ارادت و اعتقاد در جمیع امصار و بلاد منتشر شدہ بہ بغی و عناد و افساد مشہور نشود و در آخر عمر در زمرۂ قراجۂ برابخت محشور نگردد

بنا بر حقوق عبودیت او را آگاه ساختیم زنہار کہ خیال دیگرے نکند و بیقین خود داند کہ اگر از روے جہل و کوتہ اندیشی از راه رد و نخوت و پندار دماغ او را پریشان ساختہ در سلک اہل ادبار در آرد بہ دولت و اقبال با عساکر نصرت اعتصام بعزیمت رفع و دفع او متوجہ شده بعنایت الٰہی ما را از روزگار او بیروں خواہیم آورد امید است کہ دریں حالت کہ عنفوان اقبال خلافت ما و آغاز ادبار اوست فتح عظمٰی روے دیده او مغلوب عساکر اقبال گشتہ شرمسار و گرفتار گردد و بیدولتی را ازیں معنی استدلال نمے نماید کہ او دریں پنج سال مردم خود را چگونہ رعایتہا کرد کہ بروز واقعہ بکار آیند و از کوتہ اندیشی و نادانی نمے دانست کہ دولت وابستہ بعنایت الٰہی است ہرگاه آں عنایت نباشد نوکر بے دولت بکار نمے آید چنانچہ برأے العین دیده میشود کہ آنہا را فرزند و برادر مے گفت و ہرگز با ایشاں گمان جدائی نداشت بمجرد بوئی سعادت اکثرے از و جدا شدند و آنانکہ مانده اند یک یک جدا شده بدرگاه معلی مے آیند و رفتہ رفتہ او را تنہا خواہند گذاشت دریں مقام غیر تسلیم و رضا جوئی چیزے فائده ندارد بیت

| | |
|---|---|
| سر نیاز بباید نہاد و گردن طوع | کہ ہر چہ حاکم عادل کند ہمہ داد است |

خانخاناں کہ روز ادبار او نزدیک رسیده بود بلکہ در شب تاریک ادبار بسر مے برد ازیں کلمات موعظت کہ دستور العمل سعادت تواند بود پند پذیر نشد چوں گویم کہ باعث مزید شورش او گشت لیکن دانا داند کہ بسعی خود در مہلکہ بے ناموسی شتافت۔ و بالجملہ از پرگنہ بیکانیر متوجہ پنجاب گردید چوں دراں حدود و قلعہ بترنده کہ بجاگیر شیر محمد دیوانہ بود رسید عبدالرحیم پسر خود را با اہل و عیال و احمال و اثقال دراں قلعہ نزد شیر محمد کہ از مخصوصان او بود گذاشتہ از انجا بگذشت و شیر محمد حق ولی نعمت اصلی را بہتر دانستہ از و فرار نموده تمامہ اسباب و اشیا را کہ در بترنده گذاشتہ بود متصرف شد و اہل و عیال را بملازمت آورده و درویش محمد اوزبک مظفر علی را کہ بطلب او آمده بود مقید ساختہ بدرگاه معلی فرستاد و خود نیز کمر ہمت بدولت خواہی نفس الامری بست و بمیامن توفیق صاحب حقیقی خود را

فہمید از ولی نعمت مجازی سر باز زد و چوں نزدیک تہارہ رسید میرزا عبداللہ مغل تہارہ را مضبوط کردہ آمادہ جنگ شد ولی بیگ بہ تہارہ آمادہ شکست یافت آرے شمع افروختہ الہی را ہر کس خواہد کہ فرو نشاند خرمن دولت و کامرانی خود را آتش در زند و چوں ہنگام ادبار بیرام خاں بود در ہر چہ سود خود مے اندیشید زیان مے دید و چوں غرض پردۂ دیدۂ مصلحت بین است صلاح کار خود ندانستہ اسباب آگاہی را ابواب غفلت شمردہ بجانب پرگنہ جالندھر رواں شد شعر

چوں غرض آمد ہنر پوشیدہ شد صد حجاب از دل بسوئے دیدہ شد

## فرستادن خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکہ با عساکر دولت بدفع فتنۂ بیرام خاں و نہضت موکب مقدس شاہنشاہی بہماں سمت و اشتعال نائرہ محاربہ میان لشکر اقبال و بیرام خاں و فتح اولیائے دولت

دراں ہنگام سعادت انتظام کہ دار الملک دہلی نشیمن موکب دولت و معسکر جنود اقبال بود خبر عزیمت بیرام خاں از بیکانیر بجانب پنجاب معروض ایستادگان بساط جلال گشت عزائم پادشاہانہ کہ توام اتا قضاء و احکام قدر است براں قرار گرفت کہ لشکرے شایستہ فرستادہ سر راہ بیرام خاں را بگیرند تا در نواحی لاہور غبار فتنہ نتواند انگیخت جمعے از کوتہ اندیشاں بریں بودند کہ حضرت خود بدولت و اقبال متوجہ شدہ آمادۂ جنگ و شوند و جمعے میگفتند کہ لشکر اقبال تعین باید کرد حضرت شاہنشاہی بمقتضائے وقت قبول ہر دو رائے فرمودہ قرار براں دادند کہ افواج قاہرہ پیشتر رود و بعد ازاں حضرت نیز متوجہ شوند بعد از درازی سخن باہم آنکہ شفقت مادری منظور داشتہ ادہم خاں را نگاہداشت و شمس الدین محمد خاں اتکہ و پسرش یوسف محمد خاں کوکلتاش و مہدی قاسم خاں نیشاپوری و علی قلی خاں و بہادر خاں و لطف

وحسن خاں خویش شہاب خاں وجمعے کثیر را بجانب پنجاب نامزد فرمودند تا خان خاناں را اطلاع آمدہ نگذارند کہ بہ پنجاب درآید وشمس الدین محمد خاں با ایں امرائے عظام تکیہ بر اقبال روزافزوں شاہنشاہی نمودہ بصوب پنجاب رواں شد وبعد از رواں ساختن امرائے مملکت کشائی خود بہ نفس نفیس بجہت مزید احتیاط ساماں یورش پنجاب فرمودند چوں از کمال دوربینی واعیۂ یورش نصرت پیوند کہ مکنون ضمیر الہام اندیش بود وجہ ہمت علیا شد وبجہت انتظام مہمات ممالک خواجہ عبد المجید را کہ بشرف دیوانی سرکار اعلے سربلند بود پایۂ اعتبار فرمودہ بخطاب آصف خانی سرفراز ساختند وحکومت دار الملک دہلی را ضمیمۂ منصب گرامی وزارت فرمودہ گوش ہوش خواجہ را بہ نصایح بادشاہانہ کہ مشتمل بر صوالح حال ومصالح ملک تواند بود باز کردند وفرمودند کہ مغرور خرد وجاہ خود نشوی وپاس نعمت رسیدگی را پیوستہ داشتہ سربلندی خود را فزونی خود منحصر دانی ومزد خدمت را عنایت وتربیت مادانستہ چشم ودل ودست وزبان را از مال مردم کوتہ داری خواجہ پذیرائے نصایح ارجمند شدہ پیشانی سعادت بسجدہ آستان خود سجدہ آستان عالی نورانی ودل در خدمت بست وبآئین اخلاص وعقیدت سرگرم کار شد القصہ چوں شورش لغی بیرام خاں درمیان آمد بنا بر مصلحت واحتیاط حکم قضا امضا بگرفتن حسین قلی بیگ صادر شدہ چند روزے اورا با دہم خاں سپردند واز کمال مرحمت باطنی کہ بحال او مخصوص بود بادہم خاں فرمودند کہ اگر گزندے بحسین قلی بیگ خواہد رسید باز خواست از تو خواہد بود وبتاریخ سی ویکم امرداد الٰہی موافق سہ شنبہ بستم ذی قعدہ خاطر مقدس را از مہمات ضروری جمع فرمودہ از دار الملک دہلی متوجہ دفع ایں فتنہ شدند وچوں بہ مقتضائے نیت حق بہ مجرد توجہے کارہائے شگرف کہ در اندیشۂ روزگار نگذرد نمشیت مے یابد ہرگاہ خود بہ نفس نفیس متوجہ شوند پیداست کہ حال چوں خواہد بود مصداق ایں مقال بتازگی آنکہ فرستادہائے اخلاص مند کہ رخصت یافتہ متوجہ خدمت شدہ بودند ہیچ امر دیگر کہ لوازم واقعہ طلبان کہنہ عمل باشد نپرداختند وتا پرگنہ

وگدارا از نواحی پرگنه جالندهر که میان دریاے ستلج و بیاه است پاے همت در رکاب داشته عنان عزیمت
باز کشیدند و در ظاهر کوناچور که از متعلقات وگدار است سر راه بیرامخان بستند بیرام خان در گرفتن
جالندهر اهتمام داشت که خبر آمدن اتکه خان با عساکر اقبال شنید از غرورے که داشت اتکه خان را
در نظر نیاورده گرم پیکار شده از روے پندار و نخوت مردم خود را دو فوج ساخته ولی بیگ و شاه قلی خان
محرم و برادران ولی بیگ و اسمعیل قلیخان و حسین خان و یعقوب سلطان و سبز تلخ و گروهے از مقهوران
را مقدمه ساخته و فوجے دیگر را بسرکردگی خویش ترتیب داده قریب پنجاه فیل نامی در پیش خود داشت
و ازین جانب شمس الدین محمد خان به پشت گرمی اقبال روزافزون شاهنشاهی صفوف نبرد ابردان
کار و بهادران کارزار بیاراست و دلاوران جنگجو پردلان پرخاش جو را دلداری داده روان
شد قول با خلاص و اهتمام او رونق یافت و برانغار بشجاعت محمد قاسم خان نیشاپوری استحکام
گرفت و چون انغار بشهامت مهدی قاسم خان انتظام پذیرفت و علی قلیخان اندرابی و
وقیا خان صاحب حسن و بعضے از کارطلبان عقیدت کیش هراول بوده صف آراے این معرکه
شگرف گشتند و فرخ خان با برخے از دلاوران در التمش آماده نبرد گشت و محمد یوسف خان
کوکل تاش با جمعے از سواران میان غول و التمش ایستاد چون اتکه خان از مردم همراه خاطر
جمع نداشت سوگند و پیمان در میان آورده پیشتر از شروع پیکار نحوے دل جمعی بهم رساند بیرامخان
گرچه مردم همراه نبود اما از روے کیفیت افزونی داشت و نیز اعتماد بیشتر برین لشکر بادشاهی بود که اکثرے
از بدنهادی و بیدولی و دوزبانی نوشتهاے فرستادند و چون دو لشکر در موضع کوناچور مذکور در اواسط
شهریور ماه الهی موافق اوائل ذیحجه بهم نزدیک رسید کوششهاے دلیرانه از جانبین بتقدیم پیوست
اگرچه در اول کارزار فوجے پیش از غنیم چنان روے تهور بجنگ آورد که اکثر فوجهاے لشکر اقبال
راه فرار پیش گرفت اتکه خان با بسیارے از فوج خود و یوسف محمد خان با معدودے در میدان

نبرد ایستادہ از نفاق و بے دلی مردم حیرت افزا بودہ استمداد ہمت از باطن اقدس شاہنشاہی
مے نمودند دریں ہنگام کہ مردم بیرام خاں اکثر مردم را برداشتہ تعاقب نمودہ اند و بیرام خاں با فوج
خود بخیال نصرت بتجر کناں مے آمد فوج اتکہ خاں کہ درپناہ پشتہ استادہ بود پیدا میشود بیرام خاں
بمدافعت پیش مے آید کہ اول فیلاں را کہ سرکردۂ آں فیل تخت رواں بود میراند و خود از عقب آں
رواں مے بود ناگاہ اقبال بادشاہی و تائید آسمانی نقاب حجاب از چہرۂ مراد کشود میان ایں
فوج شالی پایۂ بود فیلاں مذکور دراں جمجمہ مے درآیند و بخود در مے مانند و مبارزاں لشکر نصرت قریں بہ
تیر زدن فیلبانان متوجہ میشوند و بہ محض امدادات غیبی تیرے بر فیلبان آں سرکردۂ فیلاں میرسد
و او از گردن فیل آویزاں مے شود بیرام خان چوں مے بیند کہ حال فیلاں کہ اعتضاد او بودند چنیں شد
ارادہ میکند کہ از عقب فیلاں برآمدہ شالی پایۂ را دست راست دادہ از جانب خشکی بیاید و
تبازد اتکہ خاں از دوربینی و پُر دلی داعیہ بیرام خاں دانستہ در مقام آں شد کہ پیشتر از ظہور عزیمت
او خود بتازد یوسف محمد خاں گفت کہ اکثر مردم خاک بے ناموسی بر فرق روزگار خود بیختہ رفتہ اند
چہ وقت تاختن است اتکہ خاں جواب داد کہ اگرچہ مردم کم اند اما اقبال روز افزوں شاہنشاہی
بجانب ماست و نیز مارا راہ گریز نیست امروز روز جاں فشانی است یا جاں ستانی و یوسف محمد خاں را
با جمعے از بہادراں یکتا دل پیش ساختہ خود با دیگر دلاوراں یک جہت آمادہ نبرد شد درزمانیکہ
بیرام خاں منحرف شدہ بود کہ آں خواہش مذکور را بعمل درآرد ایں ناموس طلباں نبرد دوست
تیغ انتقام از نیام ہمت آختہ بر فوج بیرام خاں تاختند مردمے کہ ہمراہ بیرام خاں بودند ایں
انحراف را فرار اندیشیدہ برہم خوردند بیرام خاں ناچار برگشت و خجلت زدہ ادبار شد و
بتائید ایزدی با وجود عدم اتفاق و کار شکنی مردم دو دلپائے وادن چناں بر چنیں نصرتے
کہ طرازِ فتوحات تواند شد روے داد و ہر کدام از مخالفان تیرہ بخت چہ آنانکہ بتعاقب گریختہا

شتافته بودند و چه جمعی که همراه بیرام خان قُل بر پیکار بسته بجانبی پراگنده شد و عساکر نصرت
اعتصام تعاقب لشکر ادبار نموده بسیاری را طعمهٔ تیغ خون آشام ساخت و گروهی را زخمی
و نیم کشته بخاک و خون یکسان کرد و مجاهدان اقبال تعاقب این گروه مخذول نمودند اسمعیل قلیخان را
زنده گرفته آوردند و مقارن آن خبر رسید که ولی بیگ زخمی در نیشکر زاری مختفی است او را تیزدستان
هوشمند گرفتار ساختند و حسین خان بزخم تیر کور شد و یعقوب همدانی و احمد بیگ دلیسی از اعیان مخالف
گرفتار کمند مکافات شدند و غنیمت فراوان بدست اولیای دولت قاهره افتاده و اتکه خان
فرط دوراندیشی بکار برده از پس رفتها بسیار نشتافت سعادت شاهنشاهی به محض تائیدات غیبی
این چنین فتحی که عنوان فتوحات تواند بود از کمین اقبال بظهور رسید حضرت شاهنشاهی بعزمی درست
و رای راسخ و خاطر خورسند متوسل بدرگاه ایزدی بوده بباطن با خدا و بظاهر سیر کنان و شکار افگنان
نهضت می فرمودند در نواحی سهرند منهیان اقبال بشارت ظفر و فیروزی و نوید دولت و بهروزی
بمسامع علیا رسانیدند. جهان برهم خورده بتازگی آرام یافت لوازم شکر و سپاس بوقوع رسید و
مراسم نشاط و شادمانی بتقدیم پیوست مهام سلطنت انتظام تازه یافت کوته حوصلها را فراخی مشرب
پدید آمد ساده دلان هیچمدان را سر رشتهٔ دانش بدست افتاد دولت از دست مغروران خلاص
شد پادشاه وقت از ستم شریکی ناحق نشناسان نجات یافت خردمندان را فزایش دریافت
نصیب گشت دولت روی نمود اقبال چهره گشا عالم تراوت تازه یافت زمین و زمان نضارت
نو گرفت کور باطنان حسد پیشه در مغاک خاکساری فرو رفته خاک ادبار بر فرق ایشان ریخته آمد
جهان پیر جوان شد انصاف نژاد معدلت آشکاره گشت یک پرده که اجمال جهان آرای خدیو
زمان دور انداخت دیدی ای دل که چسان شد حال بزرگان جهان و پایهٔ بزرگی در چه مرتبه
رسید ازین قیاس باید کرد که اگر پردهٔ چند لطیف تر ازین از چهرهٔ مقصد بردارد و جلوهٔ چند خاص نماید

چه کارها که نشود و چه اسرار که بظهور نیاید اما ہمانا که رخصت اظهار ندارد و یا نظارگی در نظر دوربین او در نمے آید عمرها بدولت و اقبال بماناد که جهان را چنین خدیو بس کمتر بدست افتاده است محرر این دیباچۂ اقبال ابوالفضل نقشه مصدور برآورده معروض میدارد که اگر تعلقے نبودے و الباس نوکری نداشتمے حرفے چند از دریافت خود گفتمے لیکن چون از رسمیان مخلوطم این که کور باطنان ناتوان بین این حرف را از قسم خوشامد دانند بیشتر ازین حرف سرائی نمیکنم و این اندیشه در فطرت خانهٔ من نیست چه آنجا رسمیان آلوده راهی یابند از طبیعت میگویم نه از فطرت **بیت**

| | |
|---|---|
| کے گذارد آنکه رشکِ روشنی است | تا بگویم آنکه فرض گفتنی است |

چون عرصۂ سهرند مخیم سرادقات اقبال شد منعم خان که بموجب منشور دولت از کابل متوجه آستان بوس بود با دیگر امرا مثل مقیم خان خویش تردی بیگ خان و قاسم خان میر بر و خواجگی محمد حسین برادر او و خواجه عبدالمنعم مشهور بخواجه بادشاه مریض و مولانا عبدالباقی صدر و ملا خرد زرگر و پاینده محمد شکون و فریدون طغائی میرزا محمد حکیم و ابوالفتح پسر فضیل بیگ و میر محمد نیشاپوری با جمعیت فراوان و سپاهے بسیار بتاریخ بست و هفتم شهریور ماه الهی موافق دوشنبه سیزدهم ذی الحجه بشرف بساط بوس سرافراز شد و مشمول تربیت شاهنشاهی گردید و بمنصب عالی وکالت و شرف خطاب خان خانی خلعت افتخار دربر کرد و باقی امرا و سرداران هر ایک فراخور مرتبه و مقدار خود بمراحم بیدریغ سربلند گشتند و درهمین منزل دلکشا الغ شمس الدین محمد خان اتکه و سائر مخلصان نیکو خدمت که بفتح و ظفر مراجعت نموده بودند بزمین بوس اخلاص سرفراز گشته بتفقدات شاهنشاهی شرف امتیاز یافتند و جامه واقوی و جاشهٔ قتاحی بیرام خان را به اتکه خان مرحمت فرمودند و بخطاب اعظم خانی شرف امتیاز بخشیدند و بعد و لتے چند که در عرصۂ نبرد دستگیر قهرمان اقبال شده بودند چون ولی بیگ پسرش اسمعیل قلی و حسین خان و احمد بیگ ترکمان و دیگران را زنجیر در پائے و غل در گردن با غنایم فراوان بنظر اشرف

درآورد و علمے کہ برائے روضۂ رضویہ مشہد اقدس مکلل بجواہر ترتیب دادہ توفیق بزم فرستادن نیافتہ
بود ازیں جملہ بود و رود آں علم سعادت از فواتح تفالات شاہنشاہی شمردند و محمد قاسم خاں نیشاپوری
و ابوالقاسم برادر مولانا عبدالقادر آخوند و جمعے دیگر را کہ پیشتر از خبر طغیان بیرام خاں رخصت ملتان
کردہ بودند و ملتان از محمد قلیخان برلاس تغیر یافتہ بجاگیر ایں مردم مقرر شدہ بود دریں ہنگام
کہ شمس الدین محمد خاں اتکہ متوجہ استلام عتبہ عالی شد بموجب قرارداد آں جماعت را بملتان
روانہ ساخت و از گرفتاران روز ہیجا ولی بیگ کہ زخم ہائے کاری داشت در زنداں فوت کرد
سراو را بجہت عبرت خلائق بجانب ممالک شرقیہ فرستادند و دیگراں ہمچناں در بند بودند تا
ہنگامیکہ بوسایل مقربان ببساط عزت نجات یافتہ دیگر بارہ بتقدیم مآثر عبودیت و اخلاص
بدرجات ترقی تصاعد نمودند چنانچہ خصوصیات احوال ہر یکے بجائے خود گذارش خواہد یافت
سبحان اللہ ہر کہ بدخواہ تر بود و فتنہ انگیز تر ہماں را دست قدرت چیدہ چیدہ بسیاست رسانید
علے الخصوص ولی بیگ کہ سرمایۂ فتنہ و فساد بود و چنیں سزا یافت کہ باعث افزونی عقیدۂ درست
بنیاں درست کردار شد بہادر خاں را از بخت برگشتگی آنچہ سرمایۂ ہدایت و سعادت باشد موجب
مزید غوایت و گمراہی او شد و چوں سر بے مغز ولی بیگ بہ اتواجی بہ پرگنہ را تا دو کہ جاگیر او بود رساند
فساد درونی و بیدولتی باطنی آں کافر نعمت بظاہر آمدہ آں تواجی را بشہادت رسانیدہ
ازاں بیدولت چنیں حرکت ناشایستہ بظہور آمد روزے چند ہمرہان مہر گزین او را بدیوانگی
رہنمون شدند حاشا حاشا دیوانگی اصلی آں بود کہ مصدر آں عمل شنیع گشت بس ہماناں او را از دیوانگی
بہشیاری آوردہ چارہ کار او ساختند و اولیائے دولت کہ بے شائبہ مداہنہ و مساہلہ بودند ایں چنیں
معاملہ ناحق شناسانہ را پوشانیدند اگر بعضے از تیرہ خاطران امثال ایں امور را از قسم دولتخواہی ملے اندیشند
اما در دیدۂ تحقیق ایں قسم اعمال از نادولتخواہی عظیم است چنانچہ باندک تاملے معاملہ فہمان مخلص اینکار بظہور می پیوند

# وقائع نعمت خان عالی

## وقائع تاریخ هفتدهم شهر رجب سنه ۳۵ جلوس عالمگیر بادشاه غازی

زمانے که مذهب قدرت سرلوح طلوع خورشید را بر دیباچه بیاض صبح منقوش ساخت و حاشیهٔ اوراق فلک را بخطوط شعاعی جدول کشیده نقاط کواکب را بخط بطلان از نظر انداخت اجراے حالات از مشیت خالق الکائنات بموجب جف القلم بما هو کائن بر سطر تقدیر مرتسم شد و اجزائے ساعات بمقتضاے استعداد مواد و استحقاق ماهیات بنص لها ما کسبت وعلیها ما اکتسبت منقسم گردید عالی گوهران پاک طینت بآبرو وضو ساخته گوهر اوقات عزیز را برشته سبحه کشیدند و صاحب جوهران مشتاق زینت جوهر بجوش فولاد در آمده ببارگاه خاص و عام دویدند و بعضے از کار افتادگان از بیم آسیب حربه مصاحبت ابناے روزگار چار آئینهٔ وحدت از چار دیوار خانه خود بستند و هر یک در گوشهٔ سلامت انزوا بتکرار این بیت رطب اللسان گردیدند

**بیت**

| | |
|---|---|
| بسکه از بدخوئی مردم عکس مطلب دیده ام | مے رمم از آب و از آئینه پنهان مےشوم |

برخے تجربہ کاران از خوف تاثیر سم معاشرت آشنایان نفاق شعار در دار الشفائے خلوت نشستند ہر کدام در حصار عافیت عزلت بہ تذکار ایں رباعی عذب البیان اندر

## رباعی

| | |
|---|---|
| یاران زمانہ ہمچو دنداں باشند | یک چند بہم رفیق و چسپاں باشند |
| بروند چو فیض عمر از پہلو ہم | خنداں خنداں زہم گریزاں باشند |

فرقۂ شمشیر دست ناخن پائے قلعہ شدند و جوقے کمان بر بازو بر پشت لب خندق تا حجام قضا کے رسد گرہے چوں نفس نالے در کوچہ راہ لقب در آمدند و فریقے ہمچوں صدائے مطرب بر درمہ بلند گشتند امر شہ باروت چہ کند جمعے پریشان روزگار ہر ذرہ گردسیار ہر لحظہ رشتہ وار سر از جائے بر آوردہ گوہر تماشا بر شتہ نگاہ مے کشیدند کہ شاید گرہے از دل واشود و طائفہ قطرہ زنان مانند آب ہر طرف میدویدند و چشم را آب میداوند باشد کہ گرد کلفتے از خاطر بر دو فی الواقع در ہنگام طراوت عرصہ لشکر فیروزی اثر رشک فرمائے گلزار است و رنگینی جلوہ فوج دریا موج خوں بہائے بہار پنجۂ مژگان چرا رنگ بست حنائے تماشا نگر دو و مدنگاہ از بہر روئیل تو تیائے تفرج نماید چشمہ سار ہا در نظر از حلقہ زرہ پوشان سرو ہائے رواں نمایاں از فرقہ بندوق بدوشاں نرگستاں از فوج نیزہ داران پیدا مزرع کوکنار از صف گرز برداران ہویدا برگ لالہ بروئے ہم ریختہ از سپر خون آلودہ زخمیان شگوفہ بر سر یکدیگر افتادہ یعنی چشم باز ماندہ کشتگان سوسن زارے کہ مینماید خنجر ہائے کشیدہ ہست و قطرہ ہائے شبنم کہ مے درخشند اشکہائے بر رخ دو دیدہ بلبلان ہزار داستان دم بدم در آواز توپ و تفنگ عندلیبان خوش الحان ہر سو در پرواز بانہائے سیر آہنگ پیشکاران باغ قضا ثمرہائے رسیدہ را در فکر چیدن اند یعنی سرہا دشنانہائے بے برگ را در کار بریدن یعنی دست و پا سنبلستان شملہ اندازاں را از دریائے لشکر موج و حباب ش ہمہ شمشیر

خود است با آب تیغ سیراب میسازند و صد برگ زا خلعت پوشاں را بہ نیہائے نیستان
ترکش کہ بندش سراسر گرہ ابروئے کمان است مے بندند درین چمن ہر کہ بدست انداز رفت
غنچہ سوفاری بر سر زد و نارنج گلولہ در بغل پنہاں کرد و از نیشکر زار جعبہ ہر چہ بدست آمد
صرف شربت شہادت شد مہمانان باغبان قضا جا بجا نشستہ اما در خانۂ زین و کمان
ہمہ بر خوان احسانش سیر شدہ لیکن از جان نیم سیری کہ از دولتش ماندہ نرخ غلہ
در دکان است و اگر سہ چشمی کہ باقی است عینک کفہ ہائے میزان بساط نشاط بستر
بیماران است نہ دیوار قلعہ چرا نہ افتد گل عیش شیرازہ جمعیت است نہ کنگرہ حصار چرا نریزد
نسبت اردوئی گیہاں پوے چون صحن چمن از خس و خاشاک پاک رفتہ خصوصاً آخور سپاہ
آتش فتنہ ہمہ جا خاموش شد سپاہ در مطبخ منصبداران گرسنگی درین وقت ہیچکس نمی بند خیراز
مردم موربچال و مرحلہ کسے را کسے نمیزند سوائے کہی قافلہ عمردہ در بند بلا گرفتار نیست مگر صف شکن خان
و سوختہ از دست روزگار نہ الا رئیس بلبل نثار خان ناری زخمیان را ریشی نماندہ ہمہ خشک بند
باروت با صلاح آمدہ بان خوردگان را شکستی در استخوان پیدا نیست ہمہ تختہ بند باروت
درست شد جوانان ببازی مشغول گاہے بر پنجہ اند از صد گلولہ و گاہے بر زمین مے غلطند
لیکن در حالت نزع لبہائے خنداں وافر ہمہ از زخم شمشیر یاران دلچسپ حاضر یعنی پیکانہائے
تیر صاحب طبعان از ضیافت طبیعت کردہ صحبت شعر مے دارند با بینہ سفینہ بہم وا کردہ
قصیدۂ حماسیہ مے خوانند شرطیہ اش اینکہ تا گذشتہ ادا نشود دیگر نمیدہم صراف بیاض
بیجک کشودہ مثنوی قرضنامہ مے شنوانند یعنی شاہ بیتش آنکہ بعد ازین داد و ستد نمیکنیم
نوکراں غزلے مے سرایند مستزادش بھوکوں مرتے ہیں کہاراں ترجیع بندی سر کردہ اند
سر بندش اینکہ آٹا دلو ۀ

# وقایع تاریخ بست و یکم شہر شعبان المعظم سنہ ۳۵ جلوس والا

دریں حین کہ سلطان فلک تخت بلند بخت انجم سپاہ خورشید مہر بر سمت الراس ابموجب وَهُوَ الَّذِي
جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً بفروغ عالمتابی منور ساخت و سایۂ جہان پروری ظلِ عدل
گستری بحکم اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا بر مفارق ساکنان
ممالک محروسہ جہات و رعایاے معمورہ بلاد انداخت حضرت ظل اللہ بادشاہ جم جاہ حاتم ہمت
کاؤس صولت کسرےٰ معدلت اورنگ جہانبانی را بنور قعود شوکت آمود زیب و زینت بخشیدند
وزرائے عطارد مثال و امرائے ثوابت ہمال بمشابہت جاہ و جلال و مشاکلت دولت و اقبال
تقبیل قواعد سریر خلافت مصیر رسیدند عرض مطالب انام و نجح مآرب خواص و عوام در نحو سعداً
مواد از پرتو فیض و کرم و فروغ عدل و داد رنگ حصول پذیرفت و اشجار آمال خلائق بالتمام
باندازہ استحقاق کم و زیادہ از تربیت آفتاب در معرض تمنا نشو و نما یافتہ ازہار مقصودات
در بساطین مرجوات شگفت صف شکن خان را کہ نہال احوالش بخزان دم سردے مفتریان
بد میثاق از آفت تہمت و نفاق و آسیب بہتان اتفاق با محصوران بیوفاق از برگ
و نوا عاری شدہ ریشۂ زنجیرش در زندان پژمردگی برپا داشت ثمر امید از مجلس شگوفہ انتظار
بہ نسیم مہب مرحمت سایۂ پروردگار بر آمد و آں عصا ہیبت از پیش گاہ خلافت بنوید
سنعیدہا سیرتہا الاولیٰ مستمال گشتہ اژدہا صفت بجانب قلعہ و جدید بندوبست سابق
بمنصب میر آتشی نامزد شدہ ہمچو آتش بحکم طبعی رسید الحال مواد قلعہ گیری را مانند سودا از سر گرفتہ
گاہے بتفکر سیبہ پیش بردن در قطرب اضطراب است و گاہے در اندیشہ ساختن از مانیاے

تلواسه بے خور و خواب اموال او که به ضبط سرکار فیض آثار در آمده بود مسترد گشته باز بجاے
مذکور مرحمت شد اما ایفاے نذر و کفارت یمین که بعد ازین خدمت میر آتشی بایرانی مفوض نفرمایند
هنوز به مستحقان نرسیده خدا کند که قدرے معتد به باشد تا جمعے چند روز قوت لایموت سازند
آخر این قدر اثر جود بر وجود میر آتش مرتب گردد که از طفیل خنگیهاش آتش جوع از جان سیر شدگان
فرو نشیند تا توان گفت ربنا ما خلقت هذا باطلا لطف الله خان از جناب اقدس
مسالت نموده که چون این فدوی بروز گرفتاری عزت خان تردد بسیار کرده امیدوار است
که خطاب بهادری مرحمت شود منظور نیفتاد زیرا که بر کذب محمول شد اما فی الحقیقة خان مذکور دروغ
نگفته تردد بمعنی دیگر اطلاق کرده میشود در قفایش میگویند که درآں زبان از دکر بتعمل آمد خود این
تهور نشان عزت خان و سربراه خان را که محصوران بے تصدیع جنگ بموجب خذا سلختهم بیراق
گرفته دستگیر کرده بقلعه برده بودند ابوالحسن هر دو را بمقتضاے خلوا سبیلهم آزاد نموده بهریک
خلعتے و اسپے انعام کرده عریضه مصحوب آنها بدرگاه فلک اشتباه فرستاده مشافهتاً بمضمون آنها
ابلاغ نموده چون این مقدمه بعرض اقدس معلےٰ رسید که اسارے باین طریق برگشته اند منصب عزت خان را
که هزار ذات و دو صد سوار بود تنصیف فرموده ازاله خطاب کرده متعین صوبه بنگاله نمودند.
تبادر بذهن خود این است که وجه فرستادن او به بنگاله محض غضب باشد لیکن مومی الیه میگوید
که چون امیر الامرا ناظم صوبه مسطور بسبب عدم من نعمره ننکسه فی الخلق. رسیده و خاطر ملکوت ناظر
از ضبط آں مملکت جمع نیست بهادر بنو لا که متمردان حوالی و حواشی دست انداز بهادراں ملک
مے نمایند مارا آنجا فرستاده اند متعاقب فرمان تفویض ایالت میرسد اگرچه سخنش مستبعد از عقل است
اما چون بنده مزاج دان ست محتمل که درست دیده باشد و استعجاب با هیچمدانان مناط
اعتبار نیست چه وقتیکه میگفت مارا میر آتش میکنند هم استبعاد مینمودیم آخر شد اما زود آخر شد

در باب سربراہ خاں حکم والاصادر شد کہ او غلام است وگریختن کار راو سزائے وجزائے ندارد بارے عتاب بہ لب خطاب تمام شد آرے از منصب ذات او چہ کم تواں کرد کہ بیا رصد بیست دلبسیار کم ذات بہر حال مشار الیہ کہ موسوم بجلال است عریضہ آوردہ بود بموجب اشرف پیش غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ برد چراکہ ابوالحسن ایں قدر لیاقت ندارد کہ عریضۂ او بمطالعہ خاص درآید ہر چند کہ مشتمل بر ضراعت وابتہال واظہار عجز وانکسار حال باشد فے الواقع در خور حقارت پایۂ او ایں قدر کافیست کہ شش ماہ در محاصرہ باشد و انحائے شتی در تسخیر قلعہ بجائے نرسد و بادشاہ عظیم الشان خلافت مکان بہ نفس نفیس بیکماہ در پائے حصار او نشستہ متوجہ یورش بودہ مراجعت فرماید و بےادبی کردہ بندہائے عمدہ درگاہ را بقتل واسیر مغلوب سازد لہٰذا حال از اندازۂ رتبہ سافل وہبوط پایۂ نازل خود قدم جسارت بروں گذاشتن و توقع مطالعہ نمودن عریضہ داشتن وخلال احوال خویش را بانکساری انباشتن کمال تجاوز از جادۂ ادب است و آرزوئے زیادہ از حالت اگر ایں کمتر بن خلایق را دست از تنبیہ او کوتاہ نمے بود بہ بلندی سخن سرگو کند کہ در جزائے چنیں گستاخی و سزائے بےادبی کاری بر سرش مے آورد کہ پا برہنہ از قلعہ بیروں مے آمد آخر در خور استطاعت ایں قدر کرد کہ نامش در جریدۂ سفہا نوشت اما جمعے از اعیان الصاف در دقیقہ سنجی صاحب لاف وگزاف چوں مطلع بر مطاوی عریضہ و مضامین پیغامش شدند و نزد ایشاں ببرہان انی ولمی ثبوت رسید کہ نہایت انقیاد واطاعت و غایت تذلل واستکانت بجا آوردہ اسمش را در شرح تہذیب الاخلاق وحاشیہ صحیفۃ المروت الوفاق داخل نمودہ بدل اسم او نام ایں احقر را در متن تذکرۃ البلہا ثبت کردند و بذمہ نوشتم کہ ھٰذہ بضاعتنا ردت الینا کیفیت انتباہ اینکہ جلال نمک سحلال بوساطت بساط بوسان بارگاہ مثالت نمود کہ بموجب وَمَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغ ۔ آنچہ در انجا دیدہ وشنیدہ بخدمت استادگان حضور

لامع النور معروض دارد حکم والا پر تو صدور انداخت کہ ثلثے از شب رفتہ بیاید و از پس سراپردہ خوابگاہ خاص بلا تزاید و انتقاص مسامع جاہ و جلال رساند لاجرم آں غلام درگاہ پہرے از شب گذشتہ در رنگ سیاہی چشم پس پردہ آمدہ معروض داشت کہ ابوالحسن گفتہ من خود را در سلک ملازمان حضرت میدانم و از یورشہا و جنگ بر جناب اقدس ظاہر شدہ باشد کہ بہ از نوکراں دیگرام ہر گاہ حضرت قلعہ را بہ یکے از بندہائے آستان ملائک پاسبان سپردہ بدار الخلافت تشریف شریف ارزانی خواہند فرمود ہماناآں بندہ من باشم وسوائے آنکہ ضبط مملکت نسبت بامرائے سرکار بہتر صورت و فروغ خواہد یافت و دو تنخواہی و کفایتہائے دیگر بطریق اولٰی بظہور خواہد آمد چہ ہر امیرے کہ ناظم ایں ملک شود زیادہ از محصول ایں سرزمین در وجہ منصب و جمع و خرچ سپاہ از سرکار عالی مقدار خواہد گرفت تا تواند از عہدۂ نظم و نسق برآمد خصوصاً تا دہ سال کہ ایں عرض و بوم از خرابیہائے ورود عساکر باصلاح گرآید و بندہ ہر سال خراجیکہ بوکلائے سرکار بدرگاہ سلاطین سجدہ گاہ مے رسانیدم مع شئے زیادہ خواہم کرد و عجالۃً نزلی دیگر باولیائے دولت قاہرہ میگذرانم و بایں حساب کہ دراز اء ہر گروہے کہ ہنگام معاودت تحت الاقدام حاملان اعلام ظفر ارتسام طے شود صد ہزار روپیہ نقد تسلیم خزینہ داراں مے نمایم و بشکرانہ ایں موہبت عظمٰی و عطیہ کبرٰی کہ شش ماہ کلبہ محقر فقیر بوجود فائض الجود منور و مزین بود ایضاً ایضاً ضیافت و پیش کش فرستم ہمچنیں نثار قدوم نصرت لزوم بعد دہر مرتبہ کہ جہت یورش پائے قلعہ تشریف آوردہ بودند جداگانہ ارسال میدارم و سکہ و خطبہ پیشتر از بیشتر بنام نامی و القاب سامی بزنم و بخوانم و ایں خدمات محض برائے آں بعمل مے آرم کہ مسلمانان لشکر ظفر عادت در رکاب سعادت زیادہ ازیں بے نصیب از مال و جان و محروم

از ناموس وخانمان نگردند و هیچ کار ها نمکحرام که بجرم عطالت و بطالت از نوکری بندهٔ
مردود و مطرود گشته بدرگاه آسمان جاه رفته بمنصب هفت هزاری و شش هزاری ممتاز میشوند
عبث تنخواه کرورها را ضائع نسازند چه درین اوان که محک امتحان درمیان است اگر این مردم
مصدر کاری نمایانے اثرے مے شدند این خیرخواه از پیش خود نمیراند حضرت توجهے بغور این معنی
فرموده بضمیر قدس تخمیر که ثانی عقل اول است دریابند که وجود این نفوس معطله غیر ازینکه موجب
تضیع آذوقه و تکثیف جا و مورث حدوث بلائے غلا شوند و صف آرائے معرکهٔ اُولٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ
بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَبِيْلًا و دیگر کدام امر کلی یا جزئی بر وجود نابود اینها مرتب شد از ابراهیم
مخاطب بمهابت خان که بت شکستن صورت دیوار بودن خود نتوانست سوائے حیله
و جبن کاری صورت وقوع نیافت و از نظام ملقب بمقرب خان که غیر از گریز و دروغ ثمره
بر نیخ پوسیده وجود سیمیا نمودش متفرع نشده کارے نظام نگرفت بهرحال اگر مدتے دیگر
هم تمکن و لبث درینجا تضیع اوقات خجسته صفات ملف مال و متاع سرکار عالی جهات مطمح
نظر اکسیر آیات کیمیا صفات باشد عقیدت آئین اخلاص شعار پانصد شش صد هزار من غله
انبار حصار بشکر عظمت آثار ارسال دارد که از شنیدن خبر قحط در معسکر فتح پیکر و جزع
بطون تهی جوعت از مصیبت فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوْعِ وَالْخَوْفِ چون گندم سینه چاک شده
و بصورت برنج برنج افتاده نخود سیرے خورده نه بیچه آرام دارد و جا که این معنی را حمل بر تکلف
تصلف نفرمایند بلکه جلال را العظمت و جلال ایزد بے همال قسم داده استفسار نمایند که ذخایر غله
را برائے العین مشاهده نموده میسازند که سرانجام این خدمت خیرخواه خلق الله را مقدور و میسر است
این مقدمات که جلال مذکور بالمشافه بعرض حجاب بارگاه جاه و جلال رسانیده در نامه
که بدستور الوزرائے عمدة الملکی قلمی نموده مرقوم قلم صدق رقم و مقاوم خامه صفا توام است جواب با صواب

کہ بزبان معجز بیان پیر و مرشد جہانیان کرامت جریان یافت اینکہ ابوالحسن از اطاعت بازپیرِ
نمیرود نگذارند کہ او را دست بستہ بیارند بعد ازاں ہرچہ بمقتضائے مروت ما باشد حکم فرمائیم بخشیم یا نہ بخشیم
و ہماں دم علے الرغم اوبیر لیغ قضا تبلیغ بمتصدیان اورنگ آباد و برہان پور و برار روانہ شد کہ از ہر جا پنجاہ ہزار
خریطہ کہ پاس ہر یک بطول دو ذراع و عرض یکذراع دوختہ بمستقر الخلافت ارسال دارند
تا بار دیگر خندق پر شود و یورش بعمل آید تخمیناً سہ ماہ خواہد کشید کہ آں خریطہا برسند و دو ماہ بہ پر کردن
نیز میگذرد حضرت رازق العباد حافظ مردم ایں لشکر باد کہ تا آں زمان از قحط فنائے مطلق نگردند
و تنہا پر شدن ایں کیسہ ہا بکار نمے آید تا وقتیکہ کیسہ ہائے بدن از نقد حیات خالی نگردد بعضے از
شنیدن ایں حکم میگویند وَاَعْجَبَاہ ایں معنی بتتمیہ کریمہ مروت حضرت کہ مجبول طبع مقدس است
و ابوالحسن بآں مستمال گشتہ نزدیک تر بود کہ ملتمس او درباب فرستادن غلہ درجہ پذیرائی مے یافت
و ہماں جوالہا کہ ازاں طرف مے رسید بکار پر کردن خندق مے آمد ہم یورش بزودی میسر مے شد
و ہم ما زندہ میماندیم تا وقتیکہ ابوالحسن بجہت حصول مروت و شمول عاطفت بہ بند دادہ مے آمد
سیر مے کردیم حالا مے ترسیم کہ تا رسیدن کیسہ ہا تماشا مفت از کیسہ ہائے ما نرود و طائفہ حال
لشکر ظفر اثر را با مصایب قبطیاں مے سنجند کہ از تفصیل ایں کلام وحی انتظام چہ قدر
توافق دارد فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوْفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ
اٰيٰتٍ مُّفَصَّلٰتٍ فی الواقع طوفان باد و آب اینجا ہر دو ہست و شب و روز متصل واحد
ابر بر حال ایں خانماں بسبیل فنا دادگاں بمقتضائے وَلَقَدْ اَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِيْٓ اُمْطِرَتْ
مَطَرَ السَّوْءِ بشدت تمام میگرید و باد تند کہ ریح عاصف بے فاصلہ بر جان یکنفس بخوشی
نکشیدگان نفسہا سرد مے کشید سپس از عدد موئے بدن بکمو کم نیست و خونریزی قتال از دم کرچہ
ہر دم نیست انبوہ مگس روز و شب آنچناں بئس البدل جراد شدہ کہ مزرع زندگی آب بہ بلغ اجل

اگر یکبارگی فانی گردد در جنب این مصیبت ان ملخ باشد بضیافت جنود سلیمان و اگر لشکر چون جیش ابرہہ برجم ابابیل قضا دفعتہً ہلاک شود نسبت باین کربت حیا تیست جاودان و یلاہ وکسے چہ کند صیغہ کہ نحویان جہت ندبہ و تفجع وضع کردہ اند بہ اداے این بلیہ عظمے اگر الف ہا دیگر زیادہ کنند ہنوز کم است ولعنت بکار شیطان جمعے را گوسالہ پرست وبرخے را آتش پرست وغیر ذالک کردہ چرا طائفہ را عنکبوت پرست نکرد کہ بشائبہ زوال آن بلا گنجایش داشت باقی ماند حقیقت ضفادع بگوش رسیدہ کہ کروہ تر از وجود اینہا آواز بود حاشا معاذ اللہ کہ گریہ تر از صداے گداہاے این ازدو باشد البتہ نعیق مجموع آنہا از نعرہ ہر گداے یک نادار آہستہ تر است و ہجوم آنہا در ہر محلہ محشر داری از وفور اینہا بیشتر الحاصل کجا قبطی کہ بچنین شداید مبتلا بود وچہ قوم عاد و کدام جماعت ثمود رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا ۔

# جهان کشاے نادری

## در بیان وقوع جنگ سلطانی فیما بین اعلیٰحضرت خدیو گیتی ستان و حضرت محمد شاه بادشاه هندوستان و کیفیت تسخیر شاه جهان آباد و وقائع آن ایام بهجت بنیاد

بعد از آنکه دار السلطنت لاهور بحیطۀ تسخیر در آمد بعرض ایستادگان پایۀ سریر گردون نظیر رسید که حضرت محمد شاه پادشاه والا جاه هندوستان از اطراف ممالک مشغول جمع آوری سپاه و عازم مقابلۀ موکب نصرت پناه است شرحے نگارش یافته مشتمل برایں مضمون که چوں نواب همایوں ما ترکمانیم و آں حضرت نیز از دوحۀ ترکمانیه و سلیل سلسلۀ گورگانیه و سوائے دوستی امرے مذکور خاطر نبوده بنا بر آنکه از افاغنه نسبت به هندوستان بیشتر از ایران بے اعتدالی واقع شده بود مظنون خاطر ما ایں که البته آں طایفه مرغوب طبع امنا ے آں دولت خواهد بود باایں عقیده ایلچیان فرستادیم و درباب سدراه فرار آں طائفه اظهار نمودیم متعهد گشتند بازا یلچیۓ دیگر یاد آوری کرده هماں جواب را شنیدیم و ثانی الحال که خلاف آں ظاهر شد محمد خاں را روانه کردیم یک سال اورا نگهداشته بجواب نپرداختند۔ از قرارے که معلوم میشود جمعے در سرزمین آں دولت ربقۀ تصرف فرو برده پادشاه والا جاه را برایں امور

مکلف مے ساختند والّا آں حضرت را بمقتضائے بزرگی ازیں گونہ مواد مضائقہ نخواہد بود
اعیان آں دولت در ارادۂ خود راسخ بودہ جمعیّت خود را درست نمایند و آں والا جاہ نیز از
خزانہ و لشکر تقویت و امداد ایشاں کردہ در استعداد ایشاں کوشند انشاء اللہ تعالے بعد از آنکہ
خود آزمائی کردہ خوب ضرب دست جنود مسعود را دریابند آنچہ از معرکہ راہ سلامت پیش گیرند
باز اگر عفوے دربارۂ ایشاں بعمل آید بنا بر خواہش والتماس آں حضرت خواہد بود و بعد از روانہ
کردنِ آں نوشتہ موکب جہاں کشا روز جمعہ بیست و ششم شوال از لاہور نہضت و از رودخانہائے
ژرف عبور و روز دوشنبہ ہفتم ذی القعدہ وارد سرہند شدند و در آنجا بسر حد تحقیق پیوست کہ محمد شاہ
باسی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سہ ہزار عرّادہ توپ اژدرد ہاں برق آہنگ و
اسباب و اثاثۂ رزم و آلات جنگ وارد محل موسوم بہ کرنال بیست و پنج فرسخے شاہ جہان آباد
گشتہ۔ و چوں رودخانۂ فیض کہ علی مردان خان آں را بشاہ جہان آباد جاری ساختہ و در جنب
کرنال رواں و اطراف و جوانبش بجنگل پیوستہ است دراں مکاں حصن حصین و قورخانہ متین
ترتیب دادہ توپخانہا را محیط اردوئے خود ساختہ بعزم مقابلہ توقف دارد خدیو جہاں شش ہزار
نفر از سپاہ خون آشام را بہ قراولی تعیین فرمودند کہ تا حوالے اردوے محمد شاہ دستبردے زدہ
و تحقیق احوال او نمودہ جنگونگی را بعرض رسانند و بعد از روانہ ساختن ایشاں موکب ذیشاں
روز سہ شنبہ ہشتم آں ماہ از سرہند حرکت و وارد منزل راجہ سرائے دوازدہ کروہے و چہارشنبہ
نہم وارد قصبۂ انبالہ ہشت کروہے کہ تا کرنال سی کروہ مسافت داشت گشتہ حرم محترم و بنۂ اغروق
را بسرکردگیٔ فتح علی خاں افشار جرچی باشی و جمعے از سرکردگان در آنجا گذاشتہ روز پنجشنبہ
دہم از انبالہ حرکت و پانزدہ کروہ راہ طے کردہ شاہ آباد را محل نزول اردوے ظفر بنیان
ساختند و قراولان در ہماں شب پنجشنبہ بحوالئ اردوے محمد شاہ رسیدہ موافق کیش سپاہگری

ورگوشہ کمان کین زہ کردہ بسہم دلیری در سر توپخانۂ او جمعے را قتیل و چند نفر را زندہ دستگیر کردہ
بسرائے عظیم آباد دہشت کروہے تھانیسر برگشتہ توقف و شب جمعہ یازدہم دو ساعت از شب
گزشتہ چند نفر از قراولان وارد و گرفتاران را بحضور والا آوردند کہ تحقیقات زبانی از
ایشان بعمل آید پس معتمدے را روانہ سرائے عظیم آباد و بقراولان اعلام فرمودند کہ در ہماں سرا
توقف و جمعے از یکہ تازاں جلادت نشان دراں حوالی از روئے حزم و ثبات عزم بقراولی
پردازند و چوں از سرائے مذبورہ تا کرنال شش کروہ مسافت و چہار کروہ آں تمام جنگل و مشتمل
بر یک راہ باریک و دو کروہ دیگر فی الجملہ خالی از بیشہ و راہش ہموار بود سرکردگان قزلباشان
رادود بستہ کردہ از جانب شرقی و غربی اردوئے محمد شاہ فرستادند کہ ہر یک سمت خود را ملاحظہ
و جا و مکان نزول و ہموارئے زمین و کیفیت جنگل و میدان جنگ را تشخیص دادہ در سرائے
عظیم آباد خبر بموکب والا رسانند۔ و روز دوشنبہ دوازدہم رایت جہان کشا از شاہ آباد روانہ
تھانیسروہ کروہے گشتند۔ و روز یکشنبہ سیزدہم ہنگام صبح از منزل مزبور لوائے آسمان سا
نہضت یافتہ قول ہمایوں بشاہزادہ نصر اللہ میرزا تفویض و جمعے از خوانین را سایہ گزین جناح
ہمائے لوائے ہمایوں فال شاہزادہ ساختہ خود با فوجے از دلاوران یک ساعت و نیم از روز
گذشتہ وارد سرائے عظیم آباد شدند چوں محل مزبور مشتمل بر رباط عظیمے بود کہ بسنگ و آجر آوردہ
بودند حاکم انبالہ و اہالئے آں مکان باستحکام قلعہ در رباط مغرور گشتہ بسرکشی پرداختند
بحکم والا توپ بحصن آں جماعت بستہ ہنگی ایشاں از بیم جان طالبان امان گشتہ بپابوس
ہمایوں سر بلند شدند و در آں جا سرکردگان قراول با دو نفر قزلباشان بر وفق فرمان
حاضر گشتہ مجدداً ہر یک سر و زندہ کہ از اردوئے محمد شاہ بدست آوردہ بودند بہ نظر اقدس رسانیدند
و از گرفتاران بزبانی لوازم استخبار بعمل آمدہ بوضوح پیوست کہ محمد شاہ از دست برد قراولان

پابدامن حصن کرنال کشیده ہماں مکان را که جائے محکمے است مائن عافیت ساخته شہر باشرانہا نیز کملاحظه سمت شرقی و غربئے اردوے او کرده بودند بعرض رسانیدند که ہر دو طرف بیشه است و زمین مسطح که شائسته نزول کوکبهٔ نصرت آہنگ و قابل میدان جنگ باشد نیست چوں راہ یکے باردوے محمد شاه میرفت منتہی بجنگل صعب میشد و مرضئے طبع اقدس نبود آں حضرت اراده کردند که بسمت شرقئے اردوے او متوجه گشته در طرف پانی پت که مابین کرنال و شاه جہان آباد واقع است در میدان وسیع عرصه ہموارے دو سه روز نصب کوکبهٔ فیروز و رفع رایات عالم افروز نموده اگر محمد شاه بمقابله آید بجنگ پردازد و الا از ہماں راه رایات توجه بسمت شاہجہان آباد افرازد موکب ہمایوں در روز دو شنبه چہاردہم قبل از طلوع فجر از منزل مزبور حرکت و از رودخانهٔ فیض گذشته در دو فرسنگے اردوے محمد شاه مکان ہموار سطحے دیده خیام فلک احتشام را دراں مکان افراشته خود با چند نفر از ولاوران ظفر فرجام تا نزدیکے معسکر محمد شاه جائیکه علمہا و بیرقہا و توپ خانه ایشاں نمودار بود بادپیمائے جہاں نورد را صبا رفتار ساخته و به لشکر و لشکرگاه ایشاں نظر تحقیق انداخته بمقر دولت باز گشتند۔ ہنگام شام بعرض رسید که برہان الملک سعادت خان که صوبه دار چند ممالک و معظم امرائے ہندوستان بود با سی ہزار نفر قشون و توپ خانه و استعداد تمام بعزم امداد محمد شاه وارد پانی پت شده فی الفور جمعے از سپاه بمقابلهٔ او مامور شدند۔ اگرچه ہمه جا بفاصلهٔ نیم فرسخ کما بیش اطراف اردوے محمد شاه جولانگاه سپاه نصرت کیش بود که از گوشه و کنار سر زنده گرفته مے آوردند اما باز فوجے را ہماں شب بر سر معسکر او فرستادند۔ صبح روز سه شنبه پانزدہم از آں منزل حرکت و چوں رودخانهٔ فیض بشاہجہان آباد جاریست نادر پائے جمن یک فرسخ و نیم فاصله دارد کوکبهٔ جہانگیری آغاز نہضت کرده قشون نصرت نمون را سه قول قرار داده شاہزاده نصر الله

میرزا را تعین فرمودند که از جانب شمالی دریاے جمن تا حوالئ کرنال آمده رایت قرار افرازد شهریار کشورگیر ما بین رودخانهٔ فیض و جمن را مسیر بیکران گردون نظیر ساخته با جمعے برائے ملاحظه جائے یورت و موضوع جنگ عازم اردوئے محمد شاه شدند۔ در عرض راه قراولانے که شب برسر راه برهان الملک سعادت خان مامور شده بودند و از دو خبر آوردند که سعادت خان در نیم شب از بیراهه خود را باردوے محمد شاه رسانید و قراولان لعقب او رسیده بسیارے از کسان و اسباب او را اسیر و غارت نموده اند پس آں حضرت نیز از محاذات معسکر محمد شاه گذشته سمت شرقئ اردوئے او را بفاصلهٔ یک فرسخ که میدان مسطح بود برائے نزول اختیار و بر وفق امر اقدس نصر الله میرزا با قول همایوں ملحق و درآں موضع نصب لوائے قرار کردند در اثنائے آں حال سعادت خاں آگاه میشود که پیش تازاں جنود منصوریه او را تاراج کرده اند حوصله غیرتش این معنی را برنتافته از راه غرور آمادهٔ جنگ گشته خان دوران و سپه سالار هندوستان با واصلی خان سردار قشون خاص پادشاهی و جمعے از خوانین عمده باعانت او از جا برآمده قشون هاے خود را سه دسته کرده با توپ خانهائے سنگین و احتشام رنگین آهنگ میدان جنگ نمودند۔ این معنی محرک عرق حمیت محمد شاه گشته او نیز با نظام الملک که صاحب هفت صوبه ممالک دکن و امرائے اعظم آں دولت بود و قمرالدین خان وزیر الممالک و بقیه خوانین و صوبه داران و جمعیت از حد افزوں و فیلان مست و بانس و توپخانه و اسباب آتش خانه به نیم فرسخے میدان جنگ بیروں آمده تا بقور خانهٔ خود پشت به پشت تسویهٔ صفوف و ترتیب ارباب سیوف کردند۔ ازدحام و جمعیت ایشاں بمرتبهٔ بود که از نیم فرسخے که میدان جنگ بود تا معسکر ایشاں پشت به پشت صف بسته بهمچنیں طول سپاه آں گروه نیز نیم فرسخ به نظر مے آمد خدیو کشور فیروزی که آرزومند چنیں روزے بودند فی الفور جمعے را بصیانت اردوے همایوں مقرر و سرو برآرند درع و مغفر ساخته بر شهب دو دل

خرام سوار و قول ہمایوں مستقر صولت نصر اللہ میرزا و جمعے از خوانین نامدار گشتہ توپہائے کوہ توپ را کہ میدان جنگ متحمل آں ثعابین برق آہنگ نمیشد در تحت لوائے شاہزادہ والا تبار گزاشتند و رایت آیت یومئذ یفرح المومنون بنصر اللہ در عرصۂ رزمگاہ افراشتند و خود با افواج نصرت قرین و مبارزاں عرصۂ کین و توپخانۂ جلو متوجہ میدان نبرد و عازم معرکۂ رزم و آورد گشتند

| | |
|---|---|
| ز بس تعداد لشکر بیکراں بود | سر انگشت کوکب خوں چکاں بود |
| بروں رفت از ہجوم صف کشیدہ | مژہ برہم زدن از جنگ دیدہ |
| شد از آمد شد مرد سپاہی | غبار خرمن مہ گاؤ ماہی |
| فلک چندانکہ دامن برکشیدے | سر انجم بنوک نیزہ دیدے |

غریو خم روئین و لوا بر چرخ ہشتمین انداخت و پرچم رایات گلگون پرند ساحت سپہر را شفق گون ساخت نخست چرخچیاں طرفین مانند چرخ فتنہ جو بشور انگیزی پرداختہ مبارزان جرار و بہادران خونخوار دست باستعمال آلات حرب کشودند سرہائے دلیران مانند گوئے در خم چوگان قوایم اسپان غلطاں شد و رؤس سرکشان مانند حباب در دریائے خون سرگردان ہر فتیلہ کہ سوار ماشۂ تفنگ میشد چابک سوارے را از مرکب ہستی پیادہ مے ساخت و ہر اژدہا توپیکہ دہان آتش فشاں مے کشاد بزبانۂ شرر برق ہستی خشک و تر میگردید القصہ از ابتدائے ظہر تا انقضائے چہار پنج ساعت نائرۂ حرب و آتش طعن و ضرب اشتعال و سیف و سنان دلیران بسر افشانی و خصم افگنی اشتغال داشت و از زبانۂ نائرۂ حلمیہ و صف جدال میکرد و زمین از کثرت سوارہ و پیادہ تفسیر اذا زلزلت الارض زلزالہا میگفت صفیر تیر صدائے فاتبعہ شہاب ثاقب در گوش جان مے انداخت و برق سنان جاں ستاں صورت یکاد البرق

یخطف ابصارھم در دیدہ و دل جلوہ میداد و گلولہ تفنگ مرگ آہنگ تفسیر و جعلنٰھا رجوما للشیاطین بزبانِ حال ادا مے نمود و زبان تیغ مسحا بالسوق والاعناق برہانِ قاطع باد امیر سانید لمراقمہٖ

شد افروختہ آتشِ رزم و کیں　　زخوں گشت گلگوں سرائے زمیں
گرفتہ زگرد سپہ مہر و ماہ　　فضائے جہاں گشتہ چوں شب سیاہ
زلوکِ سناں ہائے خارا گذر　　شدہ چشمہ چشمہ زدہ سر بسر
زغلطیدنِ کشتگاں در مصاف　　شدہ پشتہ بر پشتہ چوں کوہ قاف
زبسیارئ کشتہ و خستہا　　دراں عرصہ خالی نہ بُد جائے پا

تا اینکہ سعادت از لشکر ہندویاں روئے برتافتہ یکبارہ بجانب انہزام شتافتند۔ برہان الملک و نثار محمد خاں برادر زادۂ او کہ در ہودج فیل قرار داشتند بہماں نحو باقر با و اتباع خود زندہ گرفتار و خان دوران کہ سپہ سالار و مدار الیہ سلطنت ہندوستان بود زخم دار گشتہ پسر او با مظفر خاں برادرش مقتول و میاں عاشور خاں ولد دیگرش بقیہ اسار در آمدہ خودش نیز روز دیگر بعلت آں زخم کہ کارگر افتادہ بود در گذشت و صلی خاں سردار قشون خاص پادشاہی با شہداد خاں افغان و یادگار خاں و میر حسن خاں کوکہ و اشرف خاں و اعتبار خاں و عاقل بیگ خاں و علی احمد خاں کہ از امرائے معتبر بودند با قریب صد نفر از خوانین و عظمائے دیگر و سی ہزار تن از لشکریان ایشاں عرصۂ شمشیر زہر آگون گشتند و جمعے کثیر زندہ بسلسلۂ گرفتاری پیوستند و محمد شاہ با نظام الملک و قمر الدین خاں وزیر اعظم چوں قریب باردوئے خود تسویۂ صفوف و حملۂ علام صولت نمودہ بودند بمعسکر خویش بازگشتہ دست بر ذیل تحصن زدند و خزائن جبہ و مہ و فیلان کوہ پیکر و توپخانہائے پادشاہی و امرائے کہ بعرصۂ جنگ آمدہ بودند با غنائم بسیار و اسباب نا شدہ و پشت

از شمار بحیطۂ تصرف درآمده وتا عصر تنگ عرصه میدان از وجود سپاه هند خالی و با جساد کشتگان مشحون گردید۔ بعد از وقوع این فتح نمایاں چوں محمد شاه اطراف محور خاں خود را بمورچل و خندق و توپخانه استحکام داده بود خسرو گردوں شکوه سپاه انجم گروه را اذن یورش نداده از چهار طرف بمحاصرهٔ اردوے او مامور ساخته بتسدید راه فرار هندیه پرداختند۔ چوں کار محمد شاه باضطرار انجامید نوشته که از لاهور بآں پادشاه ذی جاه نگارش یافته بود که چوں فیمابین حضرتین نسبت ترکمانی اتحاد و سلسلۂ جنسیت تحقق دارد و بعد از جنگ و خود آزمائی هر گاه عفوے در بارهٔ اعیان آں دولت بعمل آید باز بالتماس آں جناب خواهد بود همان نوشته را وثیقۂ تشفع و وسیلۂ اعتذار ساخته روز سوم خلع سلطنت از خود کرده و افسر سروری از سر برگرفته با خوانین و امرا باستظهار تمام وارد درگاه سپهر احتشام گردید و در حینے که پادشاه ذی جاه عازم دار الامان حضور اقدس بود براعات نسبت ایلی که فیمابین حضرتین تحقق داشت از جانب ظل الٰهی شاهزاده نصر اللہ میرزا تا خارج اردوے همایوں باستقبال آں پادشاه فرخنده خصال شتافته هنگام ورود به پیشگاه مسعود آں حضرت نیز تا بیروں خیمۂ مبارک راه و رسم اعزاز پیموده۔ از انجا که دستگیری در چنیں مقامے شائسته آئین سروریست دست آں حضرت را از روے تلطف گرفته در مسند همایوں همنشین خویش ساختند و در حقیقت کلید فتح کل ممالک هندوستان بدست تصرف دولت نادر به در آمد۔ و محمد شاه چاشت آں روز در خیمۂ مقدس مهمان آں حضرت بوده اکرامے که از جانب چناں میزبان درخور چنیں مهمان بوده بعمل آمده باز محمد شاه بعد از ظهر بمعسکر خود مراجعت کرد اما افواج منصوره بهمان نهج دست از ضابطۂ محاصره باز نداشتند۔ محمد شاه روز ثانی با امرائے که داشت از اردوے خود کوچ کرده عازم اردوے ظفر شعار و بملاحظه پاسداری حرمت آں خاندان والا تبار خیمه نشین پادشاه والا جاه و سراپردهٔ

حرم محترم او در حوالۂ معسکر نصرت اثر قرار یافته عبدالباقی خاں که از اعاظم امرا بود باجمعے مامور گردید که همه جا همراهِ ہئے رکاب آں پادشاہ والاجاہ نمودہ باشد و بلوازم مہمانداری و شرائط خدمتگزاری پردازد۔ واز انجا روز پنجشنبه غرّہ ذی الحجہ رایت جہانگیری بجانب دہلی که بشاہ جہان آباد اشتہار دارد نہضت کردہ روز چہارشنبہ ہفتم ماہ باغ شعلہ ماہ مقر کوکبۂ عز وجاہ گشتہ۔ روز دیگر در انجا توقف و حضرت محمد شاہ برائے تدارک لوازم مہمانی مرخص شدہ پیشتر روانۂ شہر گردید۔ و روز جمعه نہم از باغ مزبور سوارہ و تمازیان از ابتدائے باغ تا درب دولتسرائے خاص پادشاہی بیسال بستہ پا انداز ہائے قیمتی از زربفتہائے گراں بہا و اقمشۂ نفیسہ از سرکار پادشاہی انداختند و قلعہ را کہ از مستحدثات طبع پادشاہ معدلت بنیان شاہجہان دار الخلافہ سلاطین و اوائین ہندوستان بود مقر کوکبۂ دولت ساختہ محمد شاہ را نیز درمیان ہماں قلعہ جائے دادہ و در روز ورود موکب اقدس جناب محمد شاہ مفرد افتادگی در بزم ضیافت گستردہ خدیو جہاندار بعد از انقضائے مجلس بدلجوئے آں حضرت پرداختہ فرمودند کہ موافق عہدیکہ روز اول قرار یافتہ سلطنت ہندوستان باز بجناب پادشاہ تعلق دارد و آنچہ شرط امداد و رسم وداد است بہ مقتضائے ربط ترکمانی دربارۂ دولتِ گورگانی بعمل خواہد آمد۔ محمد شاہ مراسم تکریم و تعظیم و تسلیم بتقدیم رسانیدہ بشکرانۂ ایں عاطفت کہ تاج بخشی را علاوہ جان بخشی یافت تمامی جواہر و خزائن و اثاثۂ پادشاہی و ذخائر سلاطین سلف را کہ در دستگاہ سلطنت موجود بود مفصل بمعرض عرض در آوردہ برسم نیاز نثار و ایثار کرد۔ ہر چند کہ ہمت کان خاصیت بحر نوال خدیو جہاں نظر اعتنا براں کنوز و خزائن کہ جمیع مخازن روئے زمین با عشرے از اعشار آں برابری نمیکرد نیفگندہ داماں نیازمندی از آنہا درچید۔ اما بنا بر مبالغۂ پادشاہ والاجاہ آئینۂ ایں مسئول نقش پذیر قبول گشتہ خدمان امین بضبط خزائن و بیوتات تعیین فرمودند

# در ذکر وقائع قوی ئیل مطابق سال فرخندہ مآل ۱۱۵۱ھ

چوں افواج خنک روئے شتا وسپاہ سرد مہر زمستاں ساکہ با پیمایان عرصۂ جہان اند وبہ ہوا داری اسفندیار اسفند آر بر سہی قدان ریاحین کہ در دار الخلافۂ گلزار بر طرف جوئبار بار نزول کشودہ بودند دست یافتۂ شاخ وشانۂ اشجار را بمشاجرہ درہم شکستند در لودہ واوباش بہمن از محلات خیابان چمن دست تطاول افراختہ سینۂ گل را بہ زخمہاے کاری چاک چاک وگلگون قبایان چمن را از لباس بار وبرگ عریاں وہلاک ساختہ از جیب غنچہ ہمیاں زر در آوردند شب شنبہ دہم ذی الحجہ کہ عید نوروز واضحیٰ مقارن افتادہ بود خسرو زریں افسر مہر بقصد دفع فتنۂ شتا از خلوت سراے حوت بسرائے خاص حمل خرامیدہ نوخواستگان قوی بازوئے قواے ربیعی لیغمان کران صبا وشمال را بنہب آں شہر غارت گر یعنی دی ماہ فرمان دادہ ثابت قدمان اشجار بہاری را از غنچہ وسہ برگ عمود برگرفتند وصاحب کلاہان لالہ وگل از تاب غیرت چہرہ برافروختہ از جاے جستند وتیغ بندان درختان از شاخہاے تیز نیزہ وسنان برداشتہ میان ستیز چست بستند قوی دستان چنار بگو شمال فوج پرخاش جوے زمستان ساز وبرگ خویش کردند ویلان صاحب شوکت گلستان ودلاوران صنوبر لوائے گلگون پہ بند در عرصۂ گلشن پرداختہ بجائے سوئے بازار فصول روئے آوردند۔ وخار وگیاہ کہ جنود سلطان وے بودند از غلبہ وہجوم لشکر بہار حیرت زدہ بر جائے خویش خشک ماندند۔ حریف زمستان چنار آسا با آتشے کہ خود افروختہ در گرفت یعنی گل ہائے آتشیں دود از نہاد سرد روے زمانہ

درآورد۔ و روز سه شنبه طرف عصر خدیو عصر منزل محمد شاه را بالقدوم میمنت انتساب رشک بیت الشرف آفتاب ساختند و شام آن روز دهر دو رنگ فتنهٔ عجب ریخت و نقش طرفه برانگیخت تفصیل این اجمال آنکه در شب یکشنبه یازدهم بدون این که از جانب محمد شاه اشارهٔ یا از طرف معارف تحریکے واقع شود ولولهٔ فتنه و غلغلهٔ آشوب بلند گشته جمعے از عوام و اوباش درمیان شهر با اهل اردو پرخاش کرده به بعضے از جند منصور که در اصل شهر نزول نموده بودند درآویخته در مراسم دست درازی کوتاهی نکردند۔ و چند نفر از لشکر ایرانی را به تیغ نافرمانی و خنجر نادانی ذبیحهٔ قربانی ساخته خون ایشان را حنائے شب عید و خضاب دست امید نموده سر پنجهٔ دلیری را بمهمان کشی رنگین کردند۔ و از آنجا بپاے تهور بر سر فیل خانهٔ شاهی رفته فیلان را متصرف گشتند۔ حکم والا صادر شد که جمعے از دلیران در سر و روے محلات مانند خیل نجوم که پاسبان محلات امارات فلک اند تا صبح گاهان دیده از خواب بسته بپا روے ثابت قدم باشند و نگذارند که احدے از غازیان پا از منهج خودداری بیرون گذارد تا فردا بدانچه مقرر گردد عمل نمایند۔ هنگام طلوع آفتاب که قهرمان قهرآلود صبح مهر از دل بدر کرده بقصد انتقام تیغ از نیام برکشید و خدیو خورشید از سرکین سرو بر را بلباس سرخ شفق آراسته با چهرهٔ برافروخته و عارض تابناک بر پشت خنگ برآمد خسرو بیهمال با هیئات خشمگین و صورت سهگین سواره گران جهان پیما و خنجرگذاران نیزه دار و بهرام صولتان کیوان آثار هالهٔ بدر رکاب هلال آسا گشته مسجد میان بازار را بقدوم اقدس مسجود خاص و عام ساختند و دران مکان بعد از تحقیق اینکه حرکات دو شینا از کدام محله و چه جماعت صادر شده دلیران را فوج فوج بتنبیه آن گروه تعیین و امر بقتل عام آن محلات فرمودند شور محشر و آشوب فزع اکبر درمیان شهر پیدا آمده فی الفور در و دیوار عمارات زیب نقش

عالیها سافلها گرفت و مساکن اصحاب شان صفت خانهٔ زنبور پذیرفت۔ بناهای دلکش
بزور نشاءِ شراب نادانیِ عوام مست خراب افتاده ذکور و اناث سلسلها مانند نر و مادهٔ زنجیر
شیون در گرفتند۔ سراهائے که طعنه بر قصور جنت میزد بصدمهٔ کنج کاوی بیلان قصور یافت
حوضهائے که از چشمه سار لطافت کوثر آب میخورد فوارهٔ جوش خون شد۔ و بازار جوهریان و
صرّافان و دراسته بازار رود که کابین تجار و ارباب مکنت و تمامی اسواق شهر بحیطهٔ یغما در آمد۔
عاقبت آں گروه باغی چنار آسا بآتش خود سوختند و ازیں دیوانگی مانند شاخ بید مجنون آویختهٔ
سیاست گشتند۔ و لبشرارهٔ ایں شرارت دود از دودمانها برآمد۔ و سوز و آه دلهائے افروخته
چوں شعلهٔ وجود خشک و تر سر بر فلک کشید الحاصل از دروازهٔ اجمیری الی در مسجد جامع و چند
محلهٔ دیگر صغیراً و کبیراً عرضهٔ شمشیر شدند از هنگام طلوع نیر اعظم تا زمان غروب زبانهٔ ایں شعلهٔ
پرشور و شر بزبانا میرسید و در کند و کوب و رفت و روب و قتل و نهب و اسر و سبی تقصیرے
نشد هنگام شام که نصف آں معموره لگدکوب جنود قهر و آتش جهل عوام برق خرمن زندگانی
سی هزار تن از خورد و بزرگ شهر شده بود اهالی آنجا در مقام استیمان و پادشاه والاجاه بوساطت
نظام الملک و قمرالدین خاں در صدد شفاعت برآمده التهاب آتش جهاں سوز غضب پادشاهی
بزلال عفو و بخشش فرو نشست و فرمان دارائے فتوت راه بر یغمائے گراں لشکر شور و
شر بست و اسیرانے که در تصرف لشکریاں بود تمامی استرداد باولیائے ایشاں تسلیم شد گویا
زمانه بدفع گزند چشم بد از سرا و مساکنِ آں طایفه سپند سوخت و چوں در شب شورش سید
نیاز خاں داماد قمرالدین خاں و شاه نواز خاں که از اعاظم هند بودند بر سر فیل خانه
رفته مرتکب قتل فیلبانان باشی و بردن فیلان شده در خارج حصار شهر در جائے متحصن
گشته بودند عظیم الله خاں و فولاد خاں که از اعیان دولت گورگانیه بودند بحکم والا مامور گرفتن

ایشان گشته موسی الیهما را با چهارصد و هفتاد نفر گرفته بدربار دولت حاضر کردند که همگی عرضهٔ
تیغ یاسا شدند و از وقایع بهجت افزا اینکه مخدّرهٔ سراپردهٔ گورگانیه را بجهت شاهزاده
نصرالله میرزا خطبه کرده بتهیهٔ اسباب سور و آرایش بزم سرور پرداخته کنار رود جمن محاذی
ایوان دیوان خاص را هر شب چراغان مطلع صد هزار بدر و تا یک هفته ایام و لیالی عشرت را
رشک روز نوروز و غیرت شب قدر ساخته هر روز فیلان کوه پیکر و گاوهای فیل منظر و شیران
اژدر مهابت در نبردهای صاحب صلابت بجنگ انداختند روز یکشنبه بیست و پنجم ماه
مزبور شاهزاده بدیدن شاه والاجاه رفته بعد از انقضای مجلس موافق آداب آیین
آن سلسلهٔ علیه خفتان مروارید دوز مزین بجواهر شاهوار زیور قامت شاهزاده والاتبار
ساخته چند قطعه الماس نیز تکلف و سه زنجیر فیل و پنج راس اسب با ساخت مرصع همراه
سواری شاهزاده به پیشگاه جلوه کشیدند و شب دوشنبه بیست و ششم ماه مزبور عقد
سعیدین واقع الحاصل در عرض چند روز که ضابطان خزاین و بیوتات از انجام شغل مقرر
فارغ شدند حاصل بحر و کان و ظروف زرین و سیمین و اوانی و اسباب مرصع بجواهر ثمین و
اجناس نفیسه چندان بقلم ضبط درآمد که محاسبان اوهام و دفتر نویسان افهام از حصر و احصای
آن عاجز آمدند. از انجمله تخت طاوسی بود که کنوز کیکاوسی و خزاین دقیانوسی رونمای
جواهر شاهوار آن را نشایستی و در ایام سلاطین سابقهٔ هندوستان دو کروڑ جواهر
که باصطلاح اهل هند هر کروڑی صد هزار لک و هر لک عبارت از صد هزار روپیه است
صرف ترصیع آن شده بود و همچنین لآلی غلطان و الماسهای رخشان که نظیر آن در خزانهٔ
هیچ یک از ملوک سلف و سلاطین عهد وجود نداشته بخزانهٔ دولت نادریه منتقل شد و امرا و
خوانین دولت و اعیان دارالخلافه هدایای خود را و صوبه داران ممالک آن را نیز

کرورها و لکها از نقود و جواهر و مرصع آلات و نفائس اسباب برسم پیشکش هدیهٔ بارگاه حضور ساختند
بعد از فوت سعادت خان محصل بجمعیهٔ اوده و لکهنو فرستاده یک کرور زر که باصطلاح
ایران پانصد هزار تومان باشد با فیلان کوه توان و اسباب بیکران از صوبهٔ مزبوره که
متعلق به سعادت خان بود بخزانهٔ عامره رسانیده و در ایام توقف از خزائن سلطنت و
پیشکش امرا و صوبه داران دور و نزدیک مساوی پانزده کرور بسرکار همایون انتقال یافت
و از جواهر و خزائن و اسباب کارخانجات و اثاثهٔ سلطنت مقدارے خطیر که فزون از
حوصلهٔ تحریر و شائستهٔ سرکار جهانبان بادشاه بے نظیر گردون سریر باشد بسرکار پادشاه
والا جاه گذاشته بآن وسیله ابواب منت بر روئے بیوتات عامرهٔ گورگانیه گشودند
و لعظما و رؤسائے لشکر که مصدر خدمت شده بودند انعامات شایان عنایت و بعموم
غازیان و ملازمان ظفر قرین مساوی مواجب که از دیوان داشتند و بخدمتگاران اردوی
همایون نیز بقرار نفرے شصت روپیه صد پیه برسم انعام مرحمت گردید۔ از خواص و عوام
اردوئے سپهر احتشام و خرد و بزرگ موکب نصرت فرجام هر کس فراخور رتبه و حال از خزینهٔ
جود و گنجینهٔ احسان خدیو بیهمال ادراک حظے جزیل و دریافت نصیبے نموده جیب و دامان
آمال را از حصول زر و سیم مالامال ساخت و ارقام مرحمت انجام بهمگی ولایات ایران
عز صدور یافته و مال و جوهات سه سالهٔ ایران عموماً به تخفیف مقرر گشت و در روز سه شنبه
ماه صفر بهمگی امرا و خوانین دولت گورگانیه خلاع فاخره و شمشیر نگار مرصع و اسپان تازی نژاد
عنایت و مجلس خسروانی آراسته محمد شاه را ملقب و بدست مبارک تارک او را بافسر سلطنت
سربلند و بتفضلات خاص بهره مند ساخته شمشیر مرصع زیب میان او فرموده بر دوش او را
بجواهر گران بها چنانچه پیشتر دستار سلاطین بدست خاص زینت دادند تاج و نگین پادشاهی

ہندوستان را کماکان بحضرتش تشریف کردند۔ محمد شاہ بعد از آنکہ سر با فسر سروری آراستہ
استدعا کرد کہ چوں بالطاف جناب نادری دوبارہ صاحب تاج و تخت و در میان سلاطین
جہاں فیروز بخت شدہ ام ممالک آں طرف آب اٹک از دریائے سندھ از حد تبت و کشمیر تا جائیکہ
آب دریائے مذکور بدریائے محیط اتصال مے یابد بعلاوہ ولایت تتہ و بنادر و قلعجات تابع بہ رسم
پیشکش ضبط و بممالک محروسہ شاہی انضمام یابد۔ چوں اکثر ممالک سمت شمالی و غربی آب
اٹک از قبیل غزنین و کابل ہمیشہ داخل ممالک خراسان شمردہ میشود آں حضرت نیز
قبول و ضمیمہ قلمرو قدرت فرمودند و در ہماں مجلس ہمگی امراء و اعیان گورگانیہ اینجہت سگذاری
و رضا جوئے خاطر مقدس والا جاہ ترغیب و آلائے شاہوار نصائح مشفقانہ کہ بکار ملک و دولت
آید و رسم سلطنت را شایدآویزہ گوش ہوش پادشاہ و اعیان دولت ساختہ مقرر فرمودند
کہ در سرابوستان ہندوستان بتازگی گلہائے محمدی فرامین محمد شاہ را گل دستار اطاعت
نمودہ سکہ و خطبہ را کہ تا آں زمان در ممالک ہند بنام نامئے شاہنشاہی جاری بود باز باسم
سامئے محمد شاہ رائج سازند و احکام مطاعہ مشعر بر خدمت و انقیاد آں حضرت بصوبہ داران
اطراف و راجہائے اکناف از موقف اعلاء عز صدور و ارسال یافتہ محمد شاہ را براورنگ
دارائی تمکین دادہ و جمعے از ہنروران و ارباب صنعت ہندوستان را بملازمت رکاب
ہمایوں مقرر ساختند و در روز سہ شنبہ ہفتم ماہ صفر با فتح و ظفر از شاہ جہان آباد رایت
مراجعت افراختہ باغ شعلہ ماہ را مقر نزول... سریر عز و جاہ فرمودند و بجہت پنجاہ و ہفت روز
توقف رایات جہاں کشا در شاہجہان آباد اتفاق افتاد و بعد از وصول کوکبۂ ہمایوں
بسرہند راہ را منحرف ساختہ ہمہ جا رود خانہائے پنجاب را گذرانیدہ و راجہ رایستا از دامنۂ
کوہستان کہ نسبت بسایر اکنہ ییلاقیت داشت متوجہ مقصد و در بیست و ہفتم ماہ صفر

کنار رود خانهٔ چناب مشهور بوزیر آباد مضرب خیام سپهر بنیاد گشتند بعد از آنکه نصفت سپاه
از آب گذشت چون موسم برسات و شدت طغیان آب بود حوصلهٔ جسر لطمات آن بحر زخار
را بر نتافته گسیخت و بحکم والا کشتیها از اطراف جمع و افواج قاهره با کشتی و کمی بمرور آغاز
عبور کرده چهل روز موکب فیروزی در آن طرف آب رود بانتظار گذشتن جنود مسعود لنگر توقف
انداخته و در هفتم ماه ربیع الثانی بتائید لطف خدائی خود نیز بکشتی نشسته از آب گذشتند
با وصف اینکه همه جا عبور موکب انجم شکوه از دامنهٔ کوه واقع می شد باز گرمی هوا بحدی
اشتداد داشت که از شدت آن مرغ نفس از طیران باز میماند و جوشن آهن در بر دلیران تنور
تفسیده میشد۔ زکریا خان صوبه دار لاهور و ملتان تا سر رود چناب در رکاب فیروزی انتساب
بلوازم خدمت پرداخته از آنجا رخصت انصراف یافت و چون پیش نهاد خاطر اقدس
آن بود که بعد از فتح و تسخیر هندوستان بانجام کار ترکستان و خوارزم که منبع فتنه و آشوب خراسان
بود بپردازند لهذا از شاه جهان آباد نجارهای ماهر و کشتی سازهای صاحب وقوف
روانهٔ بلخ و مقرر فرمودند که کشتیهای فلک منظر در ساحل رود آمویه مرتب و مهیا سازند
تا رایت جهان کشا وارد آن حدود شود۔ ابوالفیض خان پادشاه بخارا از شنیدن این خبر
در بحر تحیر غوطه ور گشته بتقریب استخبار حالات موکب همایون حاجی بوقاشی نام معتمد خود را
برسم سفارت با عریضهٔ اخلاص نشان بدربار عرش نشان روان ساخت و فرستادهٔ او در بیستم
جمادی الاخری وارد پیشگاه سپهر نمون و فرمان همایون در جواب او بنفاذ مقرون گشته احدی
از ملازمان دربار را با او رفیق ساخته نزد پادشاه مزبور روانه و اعلام فرمودند که چون آن سلطنت
مآب از خانوادهٔ قاآنی و نقاوهٔ دودمان چنگیزخانی است تمکن او و خیریت مملکت منظور نظر
اقدس و توجه جانب ترکستان مقصود ضمیر مقدس نمی باشد هرگاه با اعاظم توران بقدم

فرمان بری پیش آیند فیها والا آنچه مشیت الٰهی گذشته باشد از قوة بفعل خواهد آمد و بعد از ورود بمنزل حسن ابدال من اعمال اٹک مکنون خاطر دریا ذخائر آن بود که برای ایصال خبر فتح هندوستان و انصراف موکب گیتی ستان ایلچی روانهٔ ممالک روم و روس نموده در عالم قرب جوار از جواهر نفیسهٔ آن ولایت رصد بجهت پادشاهان ذی شان فرستند مقارن آن چاپار و عریضهٔ اخلاص آثار از جانب احمد پاشای والئ بغداد (مشعر بر وفات علی مردان خان فیلی ایلچئ روم در سیواس و توقف رفقای او در صدور حکم مجدد) بنظر واقفان درگاه فلک مماس رسید لهذا حاجی خان چمشگزک جرچی باشی را بسفارت روم و سردار بیگ قرقلو توپچی باشی جلو نصرت بشیر را بممالک روس تعیین و مساوی دوازده هزار تومان که بحساب این زمان دو الف و چهل هزار نادری باشد جواهر و مرصع آلات با چهارده زنجیر فیل برسم تحفه و ارمغان بجهت اعلی حضرت پادشاه سکندر جاه روم و معادل آن برای پادشاه خورشید کلاه روس ارسال و در بیستم رجب ایلچیان عازم گشتند۔ و نیز از اخبار بهجت آثار اینکه در اواخر همان ماه عریضهٔ شاهزاده رضا قلی میرزا بنظر انور پیوست که ایلبارس خان والئ خوارزم از حرکت موکب والا بجانب هندوستان آگاهی یافته و میدان را خالی تصور کرده جمعیت موفور از اوزبکیه و ترکمانیهٔ خوارزم فراهم آورده بعزم تاخت سرحدات خراسان وارد طرزان و در حینیکه شاهزاده از خدمت اقدس مرخص گشته عازم مشهد مقدس بود در هرات این خبر را شنیده با فوجے از غازیان بعزم مقابله او وارد سرخس و ایلبارس نیز از طرزان به پنج فرسخی سرخس آمده بود۔ قراولان طرفین بیکدیگر برخورده دو تن از لشکریان این طرف دستگیر اوزبکیه شده۔ از قرار تقریر گرفتاران ورود موکب شاهزاده بسرخس علوم ایلبارس گشته دیگر پای جرأت پیش نگذاشته بسمت ابیورد روانه و قلعهٔ موسومه قاخلان را که مابین نسا و ابیورد

واقع است محصور و بطرح یورش و افگندن شورش اساس آں قلعه محکم بنا را گرفتار لجّه شر و شور ساختند۔ اگر اہالئے آنجا در قلعه داری میکوشیدند آنا ہماں وقت داروغۂ آں محل دَر شہر ابیورد بوده برائے خبر گیری حال قلعه گیان با جمعے عزیمت قلع نموده۔ از اتفاقات در اثنائے گیر و دار جمعیت داروغه بنظر ایلبارس در آمده بتصورِ اینکه گردِ موکب شاہزادہ است که بسرِ وقتِ او رسیده برفرقِ دولتش غُبار ادبارے افشاند سراسیمه ترک قلعه گیری کرده مانندِ بخت خود برگشته بخوارزم رفت و جمعے کثیر از از بکیه که بآں نواحی دستِ تطاول کشوده فرصت نیافته بودند که بجمعیت خود ملحق شوند در گوشه و کنار عرضۂ شمشیر آبدار گشته پس رایات جہاں کشا بجانب مقصد اعتلا یافته بحکم ہمایوں رود اٹک را نیز جسر بسته جنود مسعود ظفر نمود فوج فوج آغاز عبور و مرور کردند و چوں کوہستانات آں ناحیه بسکنائے افاغنۂ یوسف زئی اختصاص داشت و آں طایفه جمعیت موفور و عدت غیر محصور و در عہود سابقه ہمیشه مصدر انواع فتن و شرور پادشاہان سلف از تنبیه ایشاں معترف بقصور بودند برائے جہاں آرا بنا د بر آں جمع دیو سرشت وحشئے خصال که در حوزۂ ممالک محروسه مسکن داشتند تعلق یافته افواج قاہره را گروه گروه بمساکن ایشاں و جبال آسمان سان تعیین فرموده اکثر آں طائفه پابست سلسلۂ پاداش عمل و گردن عمر آں سرکشاں ہم آغوش تیغ اجل گشته بقیه روساء و سرخیلاں ایشاں پا براه انقیاد گذاشتند و فوجے عظیم از آں طائفه بملازمت رکاب ظفر انتساب امتیاز یافته موکبِ ہمایوں از راه پیشاور و خیبر و جلال آباد در غرّه ماه مبارک رمضان وارد دار الملک کابل و در انجا تمامی سرکردگان و سرخیلان افاغنۂ آں ولایت شرف اندوز جبهه سائے آستان و مورد عنایت بیکران گشتند و بهمه جهت از ولایت سمتِ غربئے اٹک که بدولت علیّه نادریّه اختصاص داشت چہل ہزار از طوایف افغان

پشاور و کابل و جماعت ہزارہ و باقی ایلات کوہ نشین در سلک ملازمت انعقاد دادہ روانۂ ہرات و کس تعیین فرمودند کہ در آنجا مشغول سرانجام ضروریات و مایحتاج و استعداد آں جماعت باشند تا رایات نصرت آیات وارد ہرات شود و شش روز کابل مضرب سرادقات خلافت گشتہ بانتظام امور آں نواحی پرداختند و جواہر خانہ و خزاین و زوائد اسباب سرکار خاصہ و احمال اردوئے ہمایوں با فیلخانہ و توپخانہاے بزرگ روانہ ہرات ساختند۔ صوبہ دارئے کابل و پشاور کماکان دربارۂ ناصر خاں برقرار و اورا با جمعے از خوانین نامدار و عساکر ظفر شعار ماموربانتظام و انتساق مہام آں دیار ساختہ عازم سمت سندھ شدند۔

# تاریخ معجم

## ذکر پادشاهی لهراسپ و شرح احوال او

| | |
|---|---|
| چو لهراسپ شد در جهان پادشاه | ز نیروی یزدان و فرّ اله |
| جهان آفرین را ستود از نخست | بدرگاه او بست عهد درست |
| که جز راهِ دین و خرد نسپرد | ز فرمانِ کیخسروی نگذرد |
| وفا کرد بر عهد یزدان پار | بیاراست گیتی چو باغ بهار |

لهراسپ نبیرهٔ کیکاوس است و از نژاد کیان پادشاهی بتهور و تنمر و مردانگی و فرزانگی و بلاغت بیان و سماعت بنان و رزانت وقار و طلاقت گفتار او برخاست لیکن با چندین خصایص و مناقب که داشت درشت خوئی و کینه جوئی بودی و بر مجرم ابقا نکردی و از اراقت دماء و افاتت رمابک نداشتی و تادیب و تعزیب او جز بحد حسام قاطع و نوک سنان ساطع نبودی چون از منزل فرمان بری بر منزلِ فرمان دهی رسید و از ادانی رواتب طاعت داری با علی مراتب شهریاری ترقی کرد حضرتش کعبهٔ ارسطاف اشرافِ اکناف شد و درگاهش قبله‌سان قبله‌گاه ملوک آفاق وَانت لعزتنا القُرُوم وَاستکانت لهیبتهِ التُّرکِ وَالرُّوم و پسر وی گشتاسپ پسری بود چون سرو در کنار جویبار دولت بالا کشیده و ماهی از افق آسمان سلطنت بحد کمال رسیده فر الهی و شکوه پادشاهی از طلعت منیرش لائح و نور اسم مهتری و روائح سروری از ناصیهٔ مبینش واضح نظم

| | | | |
|---|---|---|---|
| | چو گیتی بحشمت چو گردون بکوشش | چو کیوان برفعت چو دریا به بخشش | |
| | همه عز و تمکین همه جاه و رفعت | همه جود و مردی همه دین و دانش | |

ازانجا که غفلت کودکی و غرور جوانیست اندیشه بران عزم مقرر داشت که در امور مملکت مدخل سازد و آن شغل را بمساعدت گروهیکه با او متفق بودند باتمام رساند و لهراسپ ازآن سگالش آگاه شد و گشتاسپ را حال خشونت طبع و حدت نفس پدر معلوم بود از خانه بیرون آمده با رفقهٔ از خدم قدم در راه نهاده و غربت را بر وطن اختیار کرد و چون باد که محیط مرکز غبرا پیماید مراحل و منازل به پیمود و چند سال منقطع الخبر شد و لهراسپ را حفاوت پدرانه در جنبش افتاد از تقصیر در بذل ملتمس او نادم گشت و چون بغیر از وے قایم مقام و ولیعهدیکه خاندان مملکت بدو تفویض کند نداشت متأسف و متلهف بماند و از هر طرف منهیان برگماشت و بهر جانب قصاد بفرستاد تا متفحص حال او شوند و از مکان و مستقر او اعلام دهند پس از مدتے خبر آوردند که در منتزهے از بلاد روم که چون روضهٔ ارم دلکشا است و چون بهشت روح افزا ترابها اطیب من نسیم و ماءها الطف من تسنیم مدام بمعاقرت مدام و بمعاشرت باسقات گل اندام مشغول است و را از ملک و بادشاهی استیفائے حظ ملاهی و مناهی مامول لهراسپ را ازین بشارت سکونے و سکوتے حاصل آمد و سینه او که سفینهٔ دریائے اندیشه بود منشرح گشت و همدران وقت رسولان فرستاد با اسپ و خلعت خاص و پیغام داد که هرچند قرة العین از منهاج متابعت ابوین انحراف نماید و حقوق والدین که حکم ولی الدین دارد بعقوق مجازات کند و وفا را بجفا و ترک ادب مقرون دارد مقتضائے اولاد نا اکباد نا مهر ذاتی و شفقت جبلی و حضانت غریزی مقتضی عفو و اغماض گردد و پردهٔ عفو و مغفرت بر کرده او بپوشد اکنون مهمات و مصالح بپایهٔ بفرط کفایت او منوط است و اهمال غیبت او اهمال آن مهام را مستدعی دل فارغ و خاطر آسوده دارد که بعد ازین ملتمسات او باجابت مقرون میگردد و آنچه مامول و مسئول میباشد مبذول [illegible] مرحمت

بامضاے آں عزیمت مقرر کردہ ام کہ از اعتناق شواغل استعفا جویم و از اعمال و اشغال دنیوی دامن فراہم گیرم و طریقے کہ بصلاح و فلاح اُخروی نزدیک باشد سلوک دارم و ایں چند روز دیگر کہ در خانہ شش جہت ترکیب بشری بر چہار بالش امتزاج عناصر مجال تکیہ و استناد است بستہ شرک شیطاں شدہ و خستہ چنگل باز آز نگردم **نظم**

روزے سہ چار و پنج کہ در ششدر جہات — از ہفت عضو بستۂ ایں ہشت منظرم
جہدے کنم مگر دل گمراہ خویش را — در حلقۂ ارادت اہل دل آورم

چون رسول شرائط رسالت بگذارد گشتاسپ ادائے حقوق پدر محرک ضمیر و مہیج خاطر شد از کردہ پشیمان گردید و زبان بہ تمہید معذرت بکشاد و روئے خدمت بر زمین نہاد و گفت غرور شباب کہ شعبۂ ایست از جنون مرا بر بارۂ خذلان و طغیان سوار ساختہ تا سر از ربقۂ مطاوعت و گردن از طوق متابعت بپیچیدم و پائے از حد بندگی و دائرہ فرمانبرداری بیرون نہادم اما بر صبی مرفوع القلم رقم تکالیف عقلی نکشند اسلامش فی ما یصلح اولا یصلح در محل خلافت ہیچ بر نگیرند خردہ بر بروے نگیرند و اگر در سخنم قراضہ حرفے از کفۂ میزان دہان بیروں افتاد چوں نذر در اخلاص جزائے فعل خود دیدم و تاب آتش غربت کشیدم و چوں رسول بازگشت لہراسپ را از کیفیت حال گشتاسپ خبر کرد و قصۂ تضرع و تمہید معذرت کہ از سر عجز گفتہ بود مشروحاً باز گفت خوش دل شد و نیت با او صافی کرد و گشتاسپ عنقریب شرف دست بوس پدر دریافت و صورت خمار حوادث را بکاس استیناس حضرت و تسکین داد و کمر خدمت و ملازمت او بر وجہے بر میان بست کہ آثار نیک خدمتی او بلواحظ ارتضا مرموق گشت و از حضیض ذلت باوج عزت رسید لہراسپ ہمدراں سال مجمعے ساخت و بحضور اعیان دولت و ارکان مملکت او را ولیعہد و قایم مقام خود گردانید و در حل و عقد امور و رتق و فتق مصالح جمہور دست او را مطلق داشت و خویشتن در کنج انزوا و مطمورہ اختفا بہ تکمیل فضایل نفس و تحصیل مآثر ذات و اقتناے ذخایر خیرات

وار تقاے معارج درجات نجات اشتغال نمود و معنی این دو بیت بر لوح خاطر ثبت کرد نظم

| | |
|---|---|
| عقل جہاں طلب بہ آلودگی زند | عقل خدا پرست زند در گہ صفا |
| در دل مدار نقش اماے کہ شرط نیست | بتخانہ ساختن ز نظر گاہ بادشاہ |

و مآل حال او بداں انجامید کہ مؤلف این کتاب و محرر این مقالات گوید نظم

| | |
|---|---|
| چو پیری اثر کرد لہراسپ را | ولیعہد خود کرد گشتاسپ را |
| باندرز گفت اے سرافراز مرد | ز راہ و ز رسم نیا بر مگرد |
| چناں زندگانی کن اندر جہاں | کہ گردند پیش از تو فرماں دہاں |
| مرا بود شاہی و گنج و سپاہ | با ایران و توراں بدم بادشاہ |
| بفرمان من بود گرداں سپہر | ز ایوان من تافتے ماہ و مہر |
| کنوں مرغ عیشم فرو ریخت بال | فتاد اختر دولتم در وبال |
| جوانی و گوپال نیرو نماند | ز من ہیچ جز نام نیکو نماند |
| تو نیز ار کنی نام نیکو ہوس | رہ نیکمردی ہمین است و بس |

گویند عزیر و دانیال معاصر او و معاضد دولت او بودند و او دعوت ایشاں قبول کرد و در دین و ملت و مذہب و شریعت مرتبہ بزرگ و درجہ بلند یافت علم نجوم و تسخیر جن و ہیأت افلاک بواسطۂ ریاضت و فکرت ملکہ او شد و از مخترعات ضمیر روشن و مستنبطات قریحہ طبع صافی معانی روحانی اظہار میکرد و سخنان دلاویز و کلمات حکمت انگیز میگفت بیت

| | |
|---|---|
| این نہال بلند از اں چمن است | وین عقیق نگین از اں یمن است |

العفو عند الاقتدار من علو الاقدار و من کلامه المودة افضل من القرابة والجود اعز من الذخر والقناعة احسن من الغنى زمان دولت داوان بادشاہی او یکصد و بست سال بود واللہ اعلم بالصواب

# ذکر پادشاهی دارای اکبر و شرح احوال او

| | |
|---|---|
| جهاندار دارای اکبر که بخت | بدو بود نازنده و تاج و تخت |
| بلند اختری بود و فیروز روز | کمند افگنی بود و بدخواه سوز |
| چو بر هفت اقلیم شد پادشاه | بیاراست گیتی به گنج و سپاه |
| همان رسم و آئین بهمن گرفت | ستم راه بیداد دشمن گرفت |
| پر آوازهٔ عدل او شد جهان | نهادند سر بر خطش خسروان |

دارای بن بهمن پادشاهی بود صاحب عزم و کشورکشای صاحب حشم و در مدت اندک سپاهی بسیار گرد کرده بنیروی صرامت و بازوی شجاعت و شهامت ملک عالم و ملوک آفاق را در تحت تصرف خویش آورد و او را پسری بود صاحب جمال چنانکه در حسن و خوبی بی‌مثال و در لطف و زیبائی بیهمال بود و از غایت محبتی که با وی داشت او را هم دارا نام نهاد و ولیعهدی خویش بدو ارزانی داشت و از آنجا عزیمت فارس کرد و دارابجرد که از عظمات اتیج و شبانگاه است بنیاد نهاد و مدت ملکش دوازده سال بود و از کبار حکما که بعهد او بودند افلاطون که تلمیذ سقراط عابد بود شعر

| | |
|---|---|
| در ایام دارای شوریده حال | برون شد ز دنیا جهاندیده زال |

و دارا که صغر سن با اختر بد سیرت و بیرحم و از منهاج خرد و جادهٔ عقل دور بود چون بر تخت سلطنت نشست و قائم مقام دارای اکبر شد زمام خویش بدست شیطان نفس داد و عنان طبع در کف دیو جهل نهاد بحکم اذا لم یکن لک واعظ من نفسک فلا ینفعک الوعظ مواعظ ارباب تجربت و خبر و نصیحت اصحاب بصیرت و ابصر بر وی اثر نمیکرد و خلائق از خشونت طبع و زشت خوئی او

شنوده شد نخست وزیری که مشیر ملک بود بروے متغیر شد و باتفاق سران سپاه و وجوه لشکر رسولے
نامزد کرد و با تحف و هدایاے فراوان بحضرت سکندر فرستاد و از صادرات افعال و شطط و اقتحام
او در اغلب احوال نموده باز گفت و او را بر قمع و استیصال دارا تحریص داد سکندر بطمع ملک با لشکرے
نامعدود قصد دارا کرد و چون باد عرصه خاک را در نوشت و در حدود خزر به دارا پیوست و در میان
ایشان محاربه عظیم رفت و مدتے رایت حرب منصوب بود و هر روز از جانبین بهم مے تاختند و خلقے را
در دم نهنگ تیغ و دهان ثعبان رمح مے انداختند و بعضے گویند فیلقوس پدر اسکندر هر سال خراجے
معین بدارا مے فرستاد و تمهید معذرتے میکرد و دارا از وے بدان مقدار خوشنود مے بود چون فیلقوس
در گذشت و ملک از راه وراثت بر سکندر مقرر شد و دران سال در ارسال خراج تقصیرے نمود و
جانب دارا را مهمل گذاشت دارا بروے خشم گرفت و خواست که او را مالش دهد نخست رسولے
فرستاده با چوگان و گوے و قدرے کنجد که سکندر هنوز کودک است و مجال او همان لائق ترکه در میدان
گوے بازد و با مردان پنجه نیندازد و این مقدار کنجد نمونه ایست از عدد لشکر بیشمار حشم ما که بهر دانه
ازان هزار مرد تیغ زن و هزار سوار شیر افگن داریم اگر باعث کلی در تاخیر خراج که تاکید عداوة است
وانگیختن فتنه و طمع در مملکت ازین اندیشه دامن خاطر فراهم گیرد و ازین خصومت سپر بیفگند
که با سر پنجه دولت و زور بازوے اقبال چنانکه گوئی در خم چوگان عاجز است و سرگردان
او را ذلیل و حیران و مضطرب و بے سامان کنیم اسکندر در جواب نامه نوشت که ما را از صورت
این حال فال نیک و بشارتے خوب است چنانکه دایره صولجان حاوی کره گوئیست حکم ما محیط مرکز او
خواهد بود و در مقابل این قدر کنجد تو بره حنظل فرستاد یعنے زود باشد که مذاق ترا از چاشنی حنظل قهر ما تلخی تمام
بکام رسد و زمین بارگاه تو از مصادمه سنابک خیول ما با سر و توتیا برابری کند القصه چون روزگار
نخواست که سلک ملک دارا برقرار ماند و قضاے مبرم و اجل مقدر همت بران داشتند که وعده او

منقضی و دولت او منتہی گردد تا گاہ روزے دارا خفتہ بود و حوالی درگاہ او از حشم و خدم و سپاہ خالی ماندہ دو مرد ہمدانی ہم از لشکر او در خیمہ دویدند و اندام نازپروردہ او را بزخم ہائے پیاپے پارہ پارہ کردند و در میان لشکر اسکندر گریختند و چوں خبر با سکندر رسید کہ چنیں حالے واقع شد بتعجیل تشافت و او و دراں حال دریافت و چوں ہنوز رمقے باقی بود و صورت شماتت دشمن بمصداق **بیت**

وَاِنَّ حَیٰوۃَ المَرْئِ بَعْدَ عَدُوِّہٖ — وَاِن کَانَ یَوْمًا وَاحِدًا الکَثِیْر
**بیت** دم آب خوردن پس بدسگال — بہ از عمر ہفتاد و ہشتاد سال

بر صفحہ احوال خود مشاہدہ کرد آہے سرد بر کشید و اسکندر سر او را بر کنار گرفت دارا و دراں حال تصور کرد کہ مگر کسے طمع در افسر او کردہ سرش را بر میدارد چشم باز کرد و گفت **نظم**

اگر تاج خواہی ربودن از سرم — یکے لحظہ بگذار تا بگذرم
چو من زیں ولایت سر بستم کمر — تو خواہ افسر از من ستاں خواہ سر

چنداں مہلت دہ کہ تن از رواں پرواز دہ پس ازاں ہر چہ خواہی بعمل آر چہ ایں سر ہرگز بے افسر نبودہ سکندر بہایہائے گریست و خویش را برادر او ظاہر کرد و سر و روئیش ببوسید و پوزش خواست و بایمان مغلظ سوگند خورد کہ من ازیں حال بیگمان بودم و بدیں قصد رخصت ندادم دارا چوں زخم سخت خوردہ بود طمع از خود منقطع کردہ و آثار ضعف و علامات موت مشاہدہ مے نمود التماس کرد کہ دختر او را بحبالہ خویش در آورد و کشندگان او را باز کشد و بیگانہ را بحکم ایالت بر ملوک فارس نگمارد سکندر وصایائے او را متکفل شد و باصغائے آنچہ ملتمسات او بود متقبل گشت دارا نفسے چند بشمرد و گفت **نظم**

پذیر فتنہ کارے کنوں میکنی — کہ از ملک خویشم بروں میکنی
گر از گو ہرم بر سر افسر نہی — کہ این ست آئین فرماندہی

مرا دست قدرت بر ایام بود
چنینم ز گیتی سرانجام بود
نکن شادمانی که دارا گذشت
ازیں دخمہ دارا تنہا گذشت
پدر چوں ہمیکرد زیں در گذر
مرا گفت اے نور چشم پدر

ترا مردن من نصیحت بس است
جہاں یادگاری فراواں کس است

## ذکر پادشاہی نوشیرواں ابن قباد و صفت عدل او

چو نوشیرواں رایت عدل و داد
بگیتی برافراشت بعد از قباد
ہمہ نامداران فرماندہاں
بہ بستند فرمان اورا میاں
در معدلت آں چناں باز شد
کہ گنجشک ہمخوابۂ باز شد
بپا و بخت زنجیر عدل اندرش
گذشت از فلک گوشۂ افسرش

چوں دست اجل قبائے قباد را چاک زدہ و خلعت حیاتش خلع گردانید افسر شاہی و سریر خسروی بفر و شکوہ نوشیرواں زینت گرفت و عرصہ عالم و فضائے آفاق از شمول عدل و وفور احسان او روشن گشت بوزرجمہر حکیم را کہ سر جریدہ حکمائے عصر بود و بیت القصیدہ وزرائے دہر حکم وزارت فرمود و حفظ قوانین ملک و آئین آں منصب اعتماد کلی بوفور دانش و حصافت رائے و صفائی ذہن او کرد و چنانکہ از وفور خرد و متانت حزم خویش معاونت نمود شناخت و بنظم آں مصالح اور دوحہ بس و فراستے کرداں باب کمال شائستگی داشت ظاہر گردانید **قطعہ**

رائے او سکۂ اصابت زد
گشت نقد جہاں تمام عیار
حزم او خطبۂ عدالت خواند
شد ترا زوے ملک ازو نیار

آیمۂ تاریخ آوردہ اند کہ ولادت کسرے در کورۂ اسفراین از اعمال نیشاپور بود و چوں خاتم خسروی بہ نگین تمکین کسرے مزین گشت و گوشۂ شادروان اجلال نوشیروان از قمۂ سماک و قبۂ افلاک بگذشت ہمگی ہمت بر قمع قواعد ظلم و قلع شجرہ بدعت و ہدم بنیان بغی مصروف داشت و کلی نہمت در آنچہ سبب تکمیل فضائل نفس و تحصیل مآثر ذات و اقتناے ذخائر خیرات و ارتقاے درجات نجات است مقصور گردانید و فرماندا تا ہر صنف از اصناف رعایا در آں شغل کہ بایشاں موسوم است شروع نمایند و محترفہ و صناع و ارباب حرب از شرایط مَنْ اَرَادَ خَیْرَ الدَّارَیْن فلیلتزم حرفتہ تجاوز نجویند چوں خاطر از توفر بر محافظت ملک و ترفیہ حال لشکر و تطییب قلب رعایا بپرداخت با بوزرجمہر حکیم کہ تدبیر امور مملکت راے او منوط بود و تیسیر مہام بحصافت عقل او مربوط بود خلوت ساخت و شطری از جرات بسالت و اقدام بر وقاحت و خذلان مزوک و جسارت او بر بیباکی و خسارت و ناپاکی تقریر کردہ و گفت مدتے تمام است قومے بہ سبب نفس بدفرماے و اندیشۂ نابرجاے او در مرتبۂ ضلالت سرگرداند و در بحر گمراہی غرق و از تلاطم امواج فتن مبہوت و از تراکم افواج نقم حیران اگر نہ مواد فساد او منحسم گردانیم و خلق را بر نہج مستقیم ترغیب کنیم و گروہے مفسد و جاہل را کہ بیرو ضلالت اند باشراق مصباح ہدی تحریص نمائیم از عادتے کہ طبائع ایشاں مجبول است چوں اعتیاد و امتداد یابد چنانکہ تب ربع حریفے از پیران زایل مستحیل الکون باشد منع آں در قوت بشری متعذر نماید و دفع آں در خیال متصور نشود قطعہ

اندکی در بایۂ کہ دراو شعلہ درگرفت — آساں بود دو قطرہ بر او برفشاندن
لیکن میان بیشہ چو آتش زبانہ زد — آں را بآب دجلہ نشاید نشاندن

بوزرجمہر گفت کفایت مہمات و تحقیق مبہمات و حل مشکلات و دفع معضلات باندیشۂ مبارک د

فکر صواب اندیش پادشاه متعلق است تا بر عادت معتاد بندگان کمر انقیاد بسته ایم و بر آستان
امتثال فرمان نشسته و دفع این حادثه بنوعی از خداع اختراع باید کرد و بشعبده و افسون
تدبیری اندیشید که بجمع کردن لشکر محتاج نباشیم و او را با اتباع و اشیاع به آسانی در عقابین
عقاب کشیم پس رای مشیر و مشاوران جمله قرار گرفت که در فضای عریض و صحرای
فسیح چاهها چون حفرهای جهنم پر دود بر مثال لحود اهل کفور و جحود ظلمت اندود فرو بردند
و روزی فرصتی جستند و او را با قوم و تبع باسم دعوت بر سماطی حاضر کردند و در اثنای تناول
طعام در آن مغاکها انباشتند و نوشیروان مزدک را بدست خود بشمشیر زد و چون دل از انتقام او
فارغ گردانید از پردهٔ غیب لطیفهٔ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِیْزِ الْحَکِیْمِ روی نمود و تالی
تفصیل مجاز ذیل فجعلناها حصیدا کان لم تغن بالامس گرفت عنان بجانب روم و استخلاص
آن نواحی منصرف گردانید و با لشکری که در ظلال رایات فتح پیکر جمع بودند روان شد و
سپاه روم را منهزم گردانید قیصر را بگرفت و خزینه با خواستهٔ فراوان و مال و زر که محاسبت
از ضبط حساب آن قاصر بوده در حوزهٔ دیوان او آمد و قیصر بعد از شفاعت شفعاء وثیقت نامه
که هر سال مبلغ سه هزار بار هزار دینار زر خالص و دو هزار درهم نقرهٔ شاهی و پانصد زر جامه
رومی بحضرت فرستد و خود در زمرهٔ حشم منتظم باشد و چون این شرائط نامه باشهاد امجاد و
حکمای و موابده و رهابین و اعاظم امرا و سپاه موشح شد خویشتن بسبب انقطاع صواعق
روی که اول فصل زمستان بود عزم مراجعت کرد و زمام ناقهٔ سفر بدست صبا و دبور
لشکری را که در اهتمام داشت بحاربهٔ هیاطله موسوم گردانید و در اثنای این حال خبر متعاقب
شد که لشکر قبچاق بر دربند استیلا یافته اند و آن ولایت را بکلی فرو گرفته اند و رای شاهانه
چنان صواب دید که نخست ثغر دربند را از آن گروه حمایت کند پس جمعی را که بحرب هیاطله

مستوفر بودند و مسافتے را قطع کرده باز خواندند و بہ تعجیل آہنگ دربند ساخت و قبچاق را براند و اتباع او را استاصل کرد و یکے را از وجوه سپاه با خلقے انبوه بر آں ولایت بہ حمایت نصب کرد و دراں چند روز کہ مجال اقامت یافت حصنہا ساخت و قنطره ہا بست و بہر راہے جمعے از رصد و نگہبانے بگماشت و ہمدراں حدود سیف بن ذوالیزن کہ از ابنائے ملوک حمیرست بحضرت آمد و شرف تقبیل بارگاه یافت و جبیں را در مقام خضوع زمیں فرسائے کرد و در دفع ابراہیم بن مسروق از اثبات ابرہہ کہ باصحاب الفیل منسوب است استعانت کرد و شمہ لشکر نمود و گفت اسباب و املاک در دست اعدا و خزاین و دفاین من در معرض تاراج یغما افتاد و عنان طاقت از دست تحمل رفت مصرعہ فان کنت ماکولا فکن خیر آکل ع

در باب مرا کہ آہم از سر بگذشت          نوشیروان ملتمس او را باجابت مقرون

داشت و سپاه بعید و بمدد او روانہ کرد تا ملک یمن مستخلص گردانید و یکے از آثار او طاق ایوان مداین است کہ نطاق نطق مهندسان آفاق از اعتناق وصف آں بہ تنگ آمده گویند کہ چوں بر تخت نشستے و تاج مرصع بانواع جواہر ثمین از لآلی آبدار و یواقیت شہوار کہ چشم بیننده از فروغ و تلألؤ آں خیره شدے بر سر نہادے از نہایت مہابت کہ داشت مجال نظر در جمال او نبودے و میلاد ہمیون رسول صلے اللہ علیہ وسلم در زمان او بود چنانکہ فرمود ولدت فی زمن الملک العادل نوشیروان و در روز ولادت سعادت بخش او آتش خانہائے مغاں کہ کما بیش شش ہزار سال بود کہ بیفاصلہ مے افروخت بیکبارہ فرونشست و دوازده کنگره از ایوان مداین درافتاد و یکے از شعراء در نعت ذاتِ مبارک او ایں معنی را نظم کرده است نظم

| | |
|---|---|
| آں شب کہ رسید سوئے دنیا | از بیم شکست طاق کسرے |
| ہم آتشِ تیز پارسی نشست | ہم آب بہ بحر ساوه شد پست |

وانکسار بروج ایوان عالیشان وسقوط شرفات کسرے عظیم کسری یافت وسطیح کاهن را که دراں عصر مقتدائے کہنہ بود حاضر فرمود و حال باز نمود سطیح گفت وقوع ایں حادثہ دال است بر ولادت رسول عربی از صمیم قبیله قریش واستیلاے او بر آتش خانها وغلبه امت او بر سایر امم ونفاذ احکام او بر اقالیم جهان وبعدد هر کنگره که افتاده یکے از ملوک فرس پادشاهی کند وبآخر ملک از ایشان منقطع شود آورده اند که در عهد او توانگرے بر روئے درویشے طپانچه زد و مسکینے از دکانی طمع لقمه کرده بفرمود تا هر دو را سیاست کردند بوزرجمهر در خفیه گفت عجب از عدل پادشاه که بهائے لقمه جانی وقصاص لطمه انسانی فرمود گفت من دو شیطان را بیجان کردم نه دو انسان را و ایں حقیقت مستند با صلے است که معنی آدمیت مقرر است بر خیرات و غریزت سباع آزردن حیوانات پس هر کس را که افاضت خیر غالب است انسان است و آنکه بر اشاعت شر توفر نماید شیطان و ملعون را دریں معنی دو بیت است۔ **ابیات**

| | |
|---|---|
| ملکی گر دلے بدست آری | دیوی ار خاطرے بیازاری |
| نے سبب آنکه مردم آزارد | بیے سخن سگ بره شرف دارد |

واغلب عهود و وصایائے او مطابق و موافق سخنان اردشیر بابکان است که همواره عهدنامها ومقالات او مطالعه نمودے وآں را دستور خود ساختے وبدائع نکات وغرائب امثال او مطالعه نمودے گاه گاه بداں کلمات تلفظ کرده است و در کتاب سیر الملوک مکتوب است **بیت**

| | |
|---|---|
| ایں در شاهوار از آں بحر زاخر است | وایں نقد با عیار از آں گنج فاخر است |

چوں پیری در وی اثر کرد و اجل نزدیک آمد ولی عهدی را بهرمز داد و مملکت بوے سپرد **نظم**

| | |
|---|---|
| شنیدم که در وقت نزع روان | بهرمز چنیں گفت نوشیروان |
| که زنهار در دانش و داد کوش | بجاں ایں سخن را بمیدار گوش |

که دانش ترا قوت جان دهد — ترا معدلت ره به یزدان دهد
مراد دگر گوهر نیک داد — که مر گوهر نیک را نیک باد
ز نیکی بدی تا بدانسته ام — نه کردم بدی تا توانسته ام
ترا نام باید برو داد کن — جهان را بانصاف آباد کن

و بعد از و مملکت بهرمز که ولیعهد بود مقرر شد والله اعلم بالصواب و چون اکثر این اوراق منطوی نسبت بر شرح مکارم اخلاق سلاطین و محتوی بر نشر محامد صفات ملوک صواب چنان نمود که بر ذکر کسرے نوشیروان که باتفاق اعدل ملوک آفاق است بساط کلمات را که چون حوادث ایام آغاز و انجام ندارد طے کند بنابران مقدمه بحکم او جزت ذکری وفی الایجاز فایدة للکرام من التطویل تصدیع در وقتیکه کفهٔ میزان طیار شد و حریف خریف خزان مطلع سهیل میل انحراف از جادهٔ اعتدال هویدا کرد

**بیت**

استاد زرگر مهر بکشاد دست و بازو — افگند خردهٔ زر در کفهٔ ترازو

بیان از تلفیق فراغت یافت اگر کسے این مختصر را بنظر انصاف ملحوظ دارد هر آئینه مکشوف گردد که تخائیل ابداع بر صفحات آں لائح و نسایم اعجاز از نفحات آں فائح است

**شعر**

گرانبده است کتاب جهان را — بآب زر نبشت این داستان را
که خود قوے که بر گردوں نپسند — بزر بر لوح گردوں مے نویسند

والاستعانة من الله تعالی ان یثبت اقدامنا باصابة الآراء و یعصم نفوسنا عن تفرق الاهواء والله المستعان فی المشهد و المغیب و علیه توکلت و الیه انیب*

# ناسخ التواریخ

## ظهور لقمان حکیم چهار هزار و سه صد و هفتاد و سه سال بعد از هبوط آدم علیه السلام بود

لقمان بن عنقی بن مزید بن صارون از مردم ارض نوبه بود لبهائے سطبر و قدمهائے کشاده داشت۔ بعضے از مورخین که وے را پسر خواهر یا خاله زاده ایوب دانند و نسبش را بنا حور بن تارخ رسانند و عمرش را هزار سال نویسند همانا جنابش را از لقمان الاکبر که شرح حالش مرقوم شد باز نشناخته اند۔ و شطرے از شمایل و آثار او را در حق وے ایراد کرده اند۔ علے الجمله لقمان حکیم در قید رقیت قین بن خسر که تنے از آل اسرائیل است مربوط بود و او را رعایت اغنام میفرمود۔ روزے با وے گفت گوسفندے ذبح کن و بهتر عضوش که نیکوتر دانی کباب ساخته نزدیک من حاضر ساز لقمان برفت و گوسفندے را از پوست بیرون کرده دل و زبانش را کباب ساخت و به نزد قین آورد۔ این خورش پسند خاطر خواجه افتاد۔ با دیگر روز با لقمان حکم داد که هم اکنون گوسفندے را ذبح کرده ناخوب تر عضوے از آن را بنزد من آور۔ لقمان نیز گوسفندے را بکشت و هم دل و زبانش را بریان کرده بنزد خواجه گزاشت و عرض کرد که اگر دل با زبان موافق باشد

بهترین اعضا است واگر باهم مخالف باشد بدترین اعضا خواهد بود۔ ازین سخن حصافت رائے
رزانت عقل لقمان در نزد قین استوار گشت واز اں پس جنابش را بچشم عظمت مے نگریست تا
روزے کہ قین برائے تفرج از بیت المقدس بیروں شده در کنار رودے فرود شد و با حریفے همی قمار باخت
و مقرر بود کہ هر کہ مغلوب گردد یا تمامت آب رود را بیاشامد یا نیمه از مال خویش را با مدعی گذارد
از قضا قین مقهور گشت و بر خوردن آب یا سپردن مال مجبور بود۔ پس از مدعی یک روز مهلت خواسته
بخانۂ خویش آمد واز پئے چاره با لقمان مشورت کرد۔ آں حضرت فرمود کہ فردا پگاه مے آیم
و ترا از شر خصم نگاه میدارم۔ و بامداد با خواجۂ خویش بکنار رود شتافت و حریف را در انجا یافت
باوے گفت اے مرد مقامر خواجہ من با تو آں شرط بسته کہ هر آب کہ از نخست روز از چشمه جوشیده
تا آں روز کہ باز ایستد نوشیده باشد و چوں ازیں سخن بگذریم ایں کار زیاده از سه وجه
نتواند داشت یا مقصود آبے است کہ دیروز هنگام باختن قمار دریں رود جاری بود یا آبے
کہ هم اکنوں در جوئی میرود یا آبے کہ بیروں ازیں موضع است هر کدام مختار تست معین کن
و بر جائے بدار کہ بجز و دیگر نیامیزد۔ چوں چنیں کنی خواجہ من پاک بنوشد و شرط مقامری بگذارد
خصم از شنیدن ایں سخن در کار فرو ماند و ناچار دست از ایشاں بداشت پس قین بپاداش
ایں عمل لقمان را کہ بسی مثقال زر خریده بود آزاد ساخت و ایں نخست حکمتے بود کہ از اں
حضرت گوش زد مردم شد منطوقه و لقد آتینا لقمن الحکمة با دید آمد۔ و همچناں روزے
هنگام خواب قیلوله چند تن از فرشتگان بخانه آں حضرت در شده سلام دادند و لقمان اگر چه ایشاں را
ندید بجواب سلام اقدام فرمود۔ پس فرشتگان عرض کردند کہ خداوند میفرماید اگر خواهی ترا رتبت پیغمبری
بخشم و خلافت فرمایم تا در میاں مردم بعدل و نصفت حاکم باشی۔ لقمان گفت اگر ایں کار بر من
ختم باشد گردن نهم و اطاعت کنم اما اگر مخیر باشم عافیت اختیار خواهم کرد۔ و نزدیک ابتلا و امتحان

نخواهم گذشت پس خدائے حکم از و بگردانید و حکمت بدو اضافه فرمود چنانکه روزے در انجمن
صنادید بنی اسرائیل نشسته بود و لب بابلاغ مواعظ و انشائے حکم گشاده داشت یکے از بزرگان
قوم گفت اے لقمان تو آں بندهٔ سیاهی که بشبانی تیس روزے گذاشتی از کجا بدیں مقام شتافتی
واین بزرگواری یافتی ۔ لقمان فرموده از سه چیز سخن همه راست گفتم و امانت همه براستی گذاشتم و
گرد هزل و کار بیهوده نگشتم ۔ مقرر است که هرگز در اقبال دنیا مسرور نگردید و از بارش رنج نبرده از
خوف خدا هیچ نه خندیده و با هیچکس مزاح نه فرموده و از بهر خود با کسے غضب روا نداشته و چنان
میرفته است که هرگز کسے او را در حالت بول کردن و بغایط رفتن و غسل گذاشتن ندید ۔ چه همیشه درین
احوال خویشتن را پنهاں مے داشت ۔ با سلاطین و قضات گاه گاه معاشر بود و برایشاں ترحم میفرمود
که چند با دنیا مطمئن خاطرند و با کار دنیا ناظر و خدمت داؤد علیه السلام را چندانکه ممکن بود دریافت
مے فرمود و کسب دانش و حکمت مے نمود ۔ روزے از فواید سکوت این دقیقه عاید لقمان گشت
که دید داؤد آهنین سر ورا حلقه مے کند و با هم بپیوندد اگرچه لقمان ندانست مقصود آں حضرت
ازیں کار چیست لاکن خاموش بود تا آں مهم بانجام پیوست ۔ آنگاه داؤد فرمود نیکو زره ایست
که مرداں را در جنگ ... بکار آید پس لقمان بے ذلت سوال آں معنی را دریافت مقرر است که
لقمان را مال فراواں بدست افتاد که بداں مایه تجارت مے کرد و با مردم بے آنکه سودے گیرد یا سودے طمع کند
بقرض مے داد و آں حضرت را زنے چند از بنی اسرائیل در حبالهٔ نکاح بود و از ایشاں فرزنداں داشت
اما باراں ... فرزنداں مے بود لقمان او را طلب داشت و فرمود اے فرزند مرا نقدے در ذمهٔ
کسے بوجه دین ثابت است که در کنار دریائے شام ساکن است و اکنوں زمان آنست که ادا
دین کند برخیز و بسوئے او شده آں نقد را بگیر و باز آر ۔ اما از آنچه با تو باید گویم فراموش مکن نخست
در طے مراحل بدرختے و چشمهٔ آبے خواهی رسید و در سایهٔ آں درخت میاسائے و چوں آنجا بگذری

بقریہ خواہی فرود شود رئیس بلدہ دختر خویش را با مال فراواں با تو عرض خواہد کرد از تزویج آں دختر کنارہ گیر۔ و چوں ببلدہ شخص مدیون رسی تو را بخوان خویش دعوت خواہد کرد شب در خانہ وے محتجب لیکن اگر مصاحبے راست کیش با تو دوچار شود و بہ سن از تو مہتر باشد ہر چہ فرمان دہد بپذیر کہ عین صواب خواہد بود۔ ایں پند بپایاں آورد و پسر را دعائے خیر بگفت چوں باران از بیت المقدس بیروں شد و اندک مسافت بہ پیمود پیرے باوے دوچار شد و گفت اے جوان اگر از مصاحبت من رنجہ نباشی دریں سفر با تو ہمراہی کنم۔ باران گفت نیکو باشد چہ دیدار پیران مبارک و میمون است پس باہم براہ درآمدند و چاشتگاہے بداں درخت و چشمہ رسیدند۔ پیر گفت ساعتے در سایۂ ایں درخت بیاسائیم و چوں حدت و سوزت آفتاب شکستہ شود رہسپار شویم۔ باران گفت کہ از پدر اجازت ندارم کہ در ظل ایں درخت فرود شوم۔ پیر گفت آیا پدر با تو فرمود کہ سخن بزرگتر از خود را بپذیر۔ عرض کرد بلے۔ و در سایۂ آں درخت درآمدہ بخفت اما پیر بحراست وے مشغول بود ناگاہ مارے از درخت بزیر آمدہ قصد باران کرد و آں پیر بعصائے کہ در دست داشت آں مار را کشتہ بینداخت چوں باران بیدار شد حکمت نہی پدر را از وقوف در انجا بدانست و معلوم کرد کہ ہر کس در ظل آں درخت خفتے بزخم مار ہلاک شدے پس پیر سر آں مار را از تن جدا کردہ با کرباسے درپیچید و باخود برداشت و از انجا رواں شدہ بقریہ رسیدند و در خانۂ رئیس آں آبادانی فرود شدند۔ رئیس وہ دخترے صاحب جمال داشت او را با اموال فراواں بخدمت باران آورد تا بزنے با او سپارد۔ و باران بر حسب فرمودہ پدر ابا نمود و پیر او را امر کرد کہ ایں دختر را تزویج کن۔ پس باران او را بحبالۂ نکاح درآورد آنگاہ پیر سر آں مار را باوے داد و گفت قبل از آنکہ باوے ہم بستر شوی بفرمائی سر مار را بر آتش گذارند و دختر دامن خود را بر سر آتش فراگیرد تا بخور آں در اسافل اعضائے وے صعود نماید۔ چوں باران بگفتہ پیر عمل کرد آں بخار بدرون اعضائے دختر در رفت ناگاہ فریادے برآورد و مدہوش گشت و

کرمے مردہ از قبل او بیفتاد پس از زمانے دختر بہوش آمدہ در کنار باران بیاسود و پیر صبحگاہ با وے گفت ہر کس با ایں دختر ہم بستر میشد بسبب ایں جانور کہ در رحم داشت کارش بہلاکت منجر میگشت واکنوں آں مانع از پیش برخاست۔ پس روزے چند در خانہ رئیس بسر بردہ وقصد خانہ شخص مدیون کردند۔ وچوں بنزد وے آمدند ایشاں را بضیافت دعوت کرد و بغایت تکریم فرمود و گفت یک امشب را بباش واز رنج راہ آسودہ شو چوں فردا شود نقد دین را گرفتہ مراجعت فرمائی باران خواست کہ مسئلت وے را مقرون باجابت ندارد و پیر امر فرمود کہ بے ہراس در خانہ وے بیاساید باتفاق پیر در خانہ شخص مدیون بماند وچوں شباہنگام کار اکل وشرب بہ نہایت شد و وقت غنودن رسید تختے برائے باران در کنار دریا نہادند وجامہ خواب براں گستردند۔ در جائے کہ قریب بہ خوابگاہ پسر شخص مدیون بود ورسم آں شخص ایں بود کہ چوں قرضخواہ را بضیافت طلب کردے ورسم مہمان نوازی بگذاشتے نیم شب بربالین او شتافتہ مہمان را باسریر بدریا انداختے۔ علی الجملہ چوں باران بخفت و پسر میزبان نیز بخواب شد پیر بیدار دل برخاستہ ببالین باران آمد و او را از خواب برانگیخت و باتفاق سریر باران را بجائے تخت پسر میزبان برد و تخت او را بجائے باران آورد۔ بعد از ساعتے شخص مدیون با یکے از محرمان خود ببالین پسر آمد و باندیشہ آں کہ وے باران است سریر او را برگرفتہ بدریا در انداخت صبحگاہ باران برخاستہ بنزد مدیون رفت و او از کار خود آگاہ شدہ دنیا در چشمش تیرہ گشت۔ ناچار نقد دین را ادا نمود وبسوگواری پسر نشست۔ پس باران با نقد مدیون و دختر رئیس واموال فراواں مراجعت کردہ بحضرت پدر آمد و در خدمت او می زیست۔ وقتے برائے نصیحت وموعظت باران را مخاطب ساخت یا بنی لا تشرک باللہ ان الشرک لظلم عظیم اے پسرک من شرک با خدا میاور کہ بزرگتر ستمے است مر نفس خود را ودیگر فرمود یا بنی انہا ان تک مثقال حبۃ من خردل فتکن فی صخرۃ او فی السمٰوٰت او فی الارض یأت بہا اللہ اے پسرک من کردار تو اگر ہمہ بمقدار دانہ سپندانے باشد و در زیر صخرہ صمّا یا در طبقات

سماً مضبوط است و خدائے در قیامت آں را حاضر ساختہ از تو حساب جوید۔ و فرمود یا بنی اقم الصلوٰۃ وامر بالمعروف وانہ عن المنکر واصبر علے ما اصابک اے پسرک من بپائے دار نماز را و امر کن بہ نیکوئی و نہی کن از بدی و صبور باش بدانچہ سے رسد با تو از محن و شدائد۔ ہم فرمود اے یاران لا تصعر خدک للناس ولا تمش فی الارض مرحًا روئے خود را بہ عتاب از مردم برائے کبر و عجب و بر زمین گذر مکن از روئے فرح و خود کامی کہ خدائے دوست نمیدارد آں را کہ از در کبر و خیلا بر زمین بگذرد۔ واقصد فی مشیک واغضض من صوتک ان انکر الاصوات لصوت الحمیر بلکہ نہ چنداں بشتاب گذر کن کہ سبکبار و خفیف مغز باشی و نہ چنداں دیر سیر باش کہ اظہار تجرد و بزرگواری فرمائی چہ رفتار ستودہ وسط ایں ہر دو خواہد بود و در گفتار بانگ خود را پست دار کہ بدترین آوازہا بانگِ خران است۔ و دیگر فرمود اے یاران تو از آں روز کہ بدنیا در شدی پشت بدنیا کردی و رو بسرائے دیگر آوردی پس آں سرا با تو نزدیک تر باشد کہ روئے بداں داری ہم اکنوں آں را آباد کن۔ اے فرزند چنداں از دنیا کنارہ مباش کہ عیال دیگراں باشی و آں قدر مکوش کہ زیادہ از کفایت بدست آری۔ چنداں روزہ بدار کہ شہوت بریزاند نہ آں قدر کہ نیروئے نماز گذاشتن نماند۔ اے فرزند دنیا دریائے عمیقے ست کہ کشتیٔ آں ایمان ست و توکلش بادبان و پرہیزگاری زاد و توشۂ آں باشد۔ اے فرزند در خورد سالی قبول ادب کن تا چوں سالخوردہ باشی بہرۂ آں بری و چوں با آدابِ پسندیدہ قرین باشی خلف نیکان گذشتہ خواہی بود۔ اے فرزند اگر در کار دنیا بر تو ظفر جویند اندوہ مدار جہد کن کہ در کار آں جہانے مقہور نباشی۔ اے فرزند علم خود را پوشیدہ دار چنانکہ زر خود را پنہاں داری و در حضرت خداوند با خوف و رجا باش زیرا کہ اگر دلِ مومن را بشگافند دو نور یابند کہ ہیچ یک از دیگرے فزونی ندارد ہمانا نیمے از خوف و نیمے از رجا باشد۔ اے فرزند ہیچ آفریدہ در نزد خدا دون تر از دنیا نباشد آں نہ بینی کہ نعیم آں را

روزیء مطیعاں نفرموده و بلائے آں را عقوبت عاصیاں نه گردانیده - اے فرزند با دشمن بمدارا باش تا آنچه در خاطر دارد ظاہر نه کند ہزار دوست بگیر و کم است و یک دشمن مگیر که بسیار است اے فرزند عبرت گیر از آنکه با خدائے در وصول رزق خاطرش استوار نباشد و حال آنکه از آنگاه که کسوت وجود پوشید نخست در رحم مادر روزی یافت و چوں متولد شد از پستان مادر روزی گرفت و چوں از شیرش باز کردند مہر پدر و مادر سرمایۂ روزیئے او بود که رنج کسب معیشت وے را گسترده داشتند و شک نیست که دراں سه حال کس را نیروئے طلب و قوت حیله نباشد عجب آنکه در حال چہارم که دانا و با نیرو شد گمان کرد که خدائے او را فرو گذارد و پس ہر روز کار بر خود و عیال خود تنگ تر ساخت - اے فرزند طلب کن امرے را که بر تو پشت کرده و اسباب حصول آں را آماده نداری و بر متاب از کارے که با تو روئے دارد و ادوات حصولش مہیا بود - اے فرزند راز خود را پنہاں دار و پنہاں خود را نیکو فرما - رنج بسیار را در طلب آنچه سود بخشد اندک شمار و زحمت اندک را در حصول آنچه زیاں کند بسیار دان - اے فرزند با مصاحبان بخوئے ایشاں زیست کن و کار دشوار مفرمائے و اگر نه تنہا مانی و چوں آں قدر مال نداشته باشی که با دوستاں بذل کنی از خوش روئی و خوش خوئی با ایشاں تقصیر مکن که ہم بداں صفت ترا دوست خواہند داشت - اے فرزند اگر عزت خواہی قطع طمع کن از آنچه در دست مردم است و بدانچه خدا یت داده راضی باش - اے فرزند پُر حذر باش از حسد و اجتناب کن از بدی با خلق که ایں ہر دو صفت زیاں بنفس تو رساند پس تو دشمن خویش خواہی بود و خصمیئے تو مر نفس خود را زیاده زیاں رساند که دشمن بیگانه - اے فرزند نه چنداں احسان کن که خود معیشت نه توانی کرد و نه امساک فرمائے بداں اندیشه که اندوخته خواہی آورد اے فرزند بدترین پریشانی پریشانیِ عقل است و عظیم ترین مصائب مصیبت دین - اے فرزند ہرگز نادانے را رسالت مفرمائے و اگر دانائے

نیابی خود رسول خویش باش - اے فرزند از بدی دوری کن تا از تو دوری کنند و چوں سفر کنی با آں جماعت کہ ہمراہ تو باشند بسیار در کار خود مشورت کن و با ایشاں از آنچہ از زاد و راحلہ داری کریم باش و ارتکاب کارے مکن کہ خدائے برائے تو متکفل آن است و کارے را ضائع مکن کہ خدائے بعہدۂ تو گذاشتہ اے فرزند بندۂ نیکاں باش و فرزند بداں مشو و علم میاموز تا مجادلہ کنی با سفیہان یا مباہات فرمائی با دانایان اے فرزند اگر در مرگ شک داری ترک خواب بگوے و نمیتوانی و اگر در حشر شک داری بیدار مشو و نمیتوانی - اے فرزند ہر کہ مجادلہ دوست دارد دشنام شنود و ہر کہ بمجلس ناشایستہ در شود متہم گردد و ہر کرا زبان با اختیار نباشد پشیمانی برد و آں کس کہ با بداں نشیند از سلامت دور افتد - اے فرزند توبہ را بتاخیر میندار کہ مرگ بے خبر میرسد و شماتت بر مرگ کسے مکن کہ ہم عاید تو خواہد شد - از مردم پند بگیر پیش از آنکہ از تو پند گیرند - اے فرزند با پیراں مشورت کن و از مشورت با خرد سالاں نیز شرم مدار و تا شیطان در دنیا است از گناہ ایمن مباش - اے فرزند گزندہ مباش مردم را کہ ترا دشمن دارند و زبونی مکن کہ خوارت شمارند - نہ چنداں شیریں باش کہ تورا بخورند - و نہ چنداں تلخ کہ دور افگنند - اے عزیز فخر مکن در دنیا و چگونہ کسے فخر کند کہ دو کرت از مجرائے بول بدر شدہ باشد و راز خود با زن مگوے و در خانۂ خود محل نشستن قرار مدہ - زن از استخوان دندہ کج خلق شدہ است چوں خواہی آں را راست کنی بشکند و چوں بحال خود گذاری کج ماند - ایں جماعت را گذار از خانہ بدر شوند و ہر گاہ نیکی کنند بپذیرد چوں بدی کنند ہم صبر فرمائی کہ جز ایں چارہ نخواہد بود - اے فرزند ہیچ بار گراں تر از ہمسایہ نباشد و ہیچ تلخی چوں احتیاج با خلق نیست - مال تو آنست کہ ذخیرۂ آں جہاں شود نہ آنکہ از تو بمیراث ماند - اے فرزند چوں دوستے اختیار کنی در حال غضب وے را

امتحان کن اگر بانصاف باشد دوستی را شاید۔ وگرنہ از وے پُر حذر باش۔ اے عزیز از طعام گرسنہ و از حکمت سیر باش و چوں مردمت ستایش کنند بدآنچہ داراے آں نیستی فریفتہ مشو۔ و با زیردستاں منازعت مکن و ایشاں را نیز حقیر مشمار و با سوءِ ظن مباش کہ با ہیچ کس جائے صلح نماند۔ اے فرزند عزیز از ہمہ کلمات حکمت چہار سخن اختیار کردہ ام و آں اینست کہ دو چیز را پیوستہ بیاد داری و دو چیز را فراموش فرمائی۔ نخست یزدان پاک را ہموارہ بیاد بایدداشت و از مرگ نیز غافل نباید شد اما چوں احسان باکس کنی بانسیان محو سازی و چوں کسے باتو بدکند آں را فراموش فرمائی۔ علے الجملہ کلمات حکمت آیات لقمان بسیار است و بدآنچہ مرقوم افتاد اختصار رفت۔ و آں حضرت در اواخر عمر عزلت گزید و از میان مردم بیرون شد و ہرگز بر فوت وے ہیچک از فرزندانش زاری نمود تا در زمان یونس نبی علیہ السلام پدرود جہانِ فانی فرمود و جسد مبارکش را در رایلہ کہ از اعمال فلسطین است مدفون ساختند و مدت زندگانیش و لبست سال بود۔

## ظہور فیثاغورس حکیم چہار ہزار و نہصد و دہ سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

فیثاغورس بن مینارسوس از مشاہیر حکما است و مسقط الراس وے بلدۂ صور است و آں شہرے است کہ در ساحل دریائے شام بود دریں وقت بواسطہ استیلائے احشو۔ وش کہ ذکرش ازیں پیش گزشت حدود و ثغور ملوکے کہ در اطراف اراضئ مقدسہ سلطنت داشتند آشفتہ بود لاجرم قبیلہ لیموں و طائفہ متعروں و اقوام سقوروں کہ از صحرا نشیناں مملکت شام اند عزم نہب و غارت بلدۂ صور برخاستند و بداں شہر غلبہ جستہ دست بقتل و غارت برآوردند لاجرم مردم آں بلدہ جلاءِ وطن

اختیار کردہ ہر کس بطرفے گریخت از جملہ پدر فیثاغورس بود کہ سہ پسر داشت نخستین یوسوطوس نام داشت و آں دیگر طو رسوس و فیثاغورس از ہمہ کوچکتر بود۔ با فرزندان خود از بلدۂ صور کوچ دادہ بارض بحیرہ آمد و از انجا بشہر ساموس شد و یک چند مدت در انجا بزیست و مردم ساموس ایشاں را عظیم محترم داشتند و از آنجا عزیمت انطاکیہ فرمود چہ از لطافت ہوا و غدوبت میاہ آں اراضی سخنان فراواں اصغا نمودہ بود۔ پس روزے چند در انطاکیہ بزیست و در آنجا نیز فتنہ حادث شد کہ سکونت متعذر بینمود۔ لاجرم دیگر بارہ بہ ساموس آمد و فیثاغورس را کہ از میان فرزندان با فطانت جبلی و حصافت فطری بود بہ حضرت اندروماوس حکیم آورد و اندروماوس چوں صورت ذکاء فیثاغورس را مشاہدہ کرد او را فرزند خویش نامید و علوم ادبیہ و موسیقی نیک بدو بیاموخت و آنگاہ کہ ازیں علوم بہرہ تمام گرفت و ملتجی شد او را بمدینۂ سلیطون فرستاد تا در خدمت ایسماندروس حکیم علم ہندسہ و نجوم آموخت و دریں وقت ہوائے طلب علوم حکمت در دل فیثاغورس راہ کرد و از شہر سلیطون کوچ دادہ بہ مملکت بابل شد و در خدمت اریا طائے بابلی آمد و تحصیل حکمت الٰہی نمود و روساء طنبدانبون کہ دریں وقت از جانب اخشوروش حکومت بابل داشت کمال ملاطفت درحق فیثاغورس مرعی فرمود و او از بابل کامروادان شدہ بشہر ویلون آمد و در خدمت افارا خودیس حکیم سریانی استفاضہ حقائق حکمت مے فرمود و چوں افارا خودیس از جہان بگذشت دیگر بارہ بہ جزیرہ ساموس آمد و در خدمت از مواد قطیس و آزمودا مانیس برائے استفادہ حکم میان بست و در جمیع فنون کمال دانش و بینش حاصل فرمود و شرح حال ایں حکما کہ معلم فیثاغورس بودند ہریک در جائے خود مذکور شد۔ علی الجملہ چوں ایں کار ہا بکام کرد بداں شد کہ علوم کاہنانِ مصر را نیز فراگیرد و چوں کاہنان مصر علم خویش بہ بیگانہ نمے آموختند التجا بہ فولوافراطیس برد کہ دریں وقت حکومت ساموس داشت و او را اہالئے فرنگستان پلیکسں رتیز خوانند۔ علی الجملہ وے شرحے بہ امیس کہ دریں وقت فرعون

مصر بود مرقوم داشت و درخواست نمود که در حق فیثاغورس کمال رعایت و اعانت مرعی دارد و کاہنان مصر را بفرماید که در تعلیم علوم خود بادے ضنت روا ندارند۔ چوں ایں مکتوب را فیثاغورس بمصر برده در پیشگاه امسس گذاشت ملک مصر جانب او را منظور بداشت و مکاتیب مشفقانہ بنزدیک کاہنان مصر نگاشت که از تعلیم او خود دریغ ندارند و فیثاغورس منشور پادشاه را گرفته به مدینة الشمس آمد و آنجا کاہنان ازاں حکم اعلام داشت ایشاں چوں نتوانستند خلاف پادشاه جست بکراہت تمام او را نزد خود جائے دادند مدتے او را بتکالیف شاقہ امتحان کردند و او از غایت شوق جمیعًا را فضیلت داد تا ایشاں را جائے سخن نماند مع ذالک او را چیزے تعلیم نکرده بنزد کاہنان منفق فرستادند و آں جماعت نیز وے را بتکالیف شاقہ امتحان نمودند بے آنکه چیزے بیاموزند بنزد کاہنان مدینہ دیوسپولس فرستادند و ایشاں نیز او را بکارہائے صعب ممتحن داشتند و چوں دیگر عذر برائے ایشاں باقی نماند۔ با فیثاغورس گفتند که ایں دین و آئین که ترا است با مذہب ما بینونت تمام دارد و اگر خواہی از ما چیزے فرا گیری بکیش ما باش و از عقاید یونانیون کناره جوے فیثاغورس بے توقف قبول ایں معنی فرمود و فرائض و سنن دین خویش را فروگذاشت با ایں که در کمال زہد و تقوے بود دیگر جائے سخن برائے کاہنان نماند و بالضرورت او را از علوم خویش آگاہی دادند روزگارے بر نیامد که چناں در علوم ایشاں ماہر شد که ہمگی در اعلمیت او ہم داستان گشتند چوں ایں خبر به امسس ملک مصر رسید او را طلب داشته مہمات معابد و کنایس آں دیار را که ہرگز با بیگانه تفویض نمے نمودند برأی و رویت او گذاشت پس کار فیثاغورس نیکو شد چنانکه محسود جمیع کاہنان مصر گشت و چوں امسس در گذشت و گشتاسپ از جانب لہراسپ لشکر کشیده مملکت مصر را مسخر ساخت و اختلال بداں ملک روئے نمود فیثاغورس از مصر بیروں شده بمدینہ ساموس آمد و مردم ساموس به استقبال او بیروں شده وے را تمجید فراواں نمودند و در بیروں شہر برائے تدریس او

مدرسۂ بس رفیع بنیان فرمودند۔ پس فیثاغورس درانجا نشستہ بتدریس علوم مشغول گشت و از اطراف وجوانب خلائق بخدمت او مے شتافتند و اظہار عقیدت میکردند و پلیکراتز حاکم موس یکبارہ مہمات خویش را برائے ورویت او گذاشت و فیثاغورس شصت سال دراں بلدہ بماند آنگاہ از مہمات والیئے ساموس استعفا جستہ بجانب انطاکیہ شد و از انجا بہ بلدۂ فروطولیا آمد و مردم آں بلدہ وے را استقبال کردند و در مقام طاعت و انقیاد درآمدند ہشت سال نیز در انجا بود و آنگاہ کوچ دادہ بہ بلدۂ ماطرنوطیون شد و صیت فضایل او بہمہ یونان رسید و در کاہش مطالب اعیان و اشراف گشت چنانکہ جمعے از مردم بر برکہ ہرگز طالب علم نہ بودند بحضرت او پیوستند وچناں شد کہ سیما خوش اطرون والیئے مدینہ فانطورتیا ترک حکومت گفتہ درسلک شاگردان وے درآمد و ہمچنیں جمعے کثیر از اغنیائے یونان وحکام جزائر آں مملکت ترک امور خود گفتہ ملازم خدمت او شدند و بہ تحصیل علوم پرداختند و ریاضت نفس واکتساب اخلاق حمیدہ وسلوک در طریق تقوےٰ را نیز برخود لازم ساختند۔ علے الجملہ روزے فیثاغورس در خانۂ یکے از دوستان خود کہ سلون نام داشت بہ انتشار علوم مشغول بود ناگاہ یکے از جہال مدینۂ فروطولیا کہ نام اوقلون بود از در درآمد واو بکثرت مال و رفعت جاہ از ابنائے روزگار خود فزونی داشت و در آزار و اضرار خلائق مجبول بود بہ یک ناگاہ در مجلس حکیم شروع در مفاخرت ومباہات نمود و کلمات لاطائل گفت فیثاغورس فرمود اے عزیز آدمی باید در اکتساب فضائل نفس خود کہ کوشش نماید افتخار بامور فانیہ مانند جاہ وحشم وخدم و شرافت اباؤ اجداد و ستودۂ عقل نیست۔ نصیحت حکیم بر جاہل صعب افتاد و بر آشفت و شروع در سفاہت کردہ فیثاغورس را دشنام گفت و اورا بزندقہ والحاد نسبت داد۔ شاگردان او در مقام خلاف برآمدند و اوراشفاعت کردند تا کار بمنازعت کشید وقلون مردم خود را از در مقاتلہ و مقابلہ بیروں شدند و درآں جنگ چہل تن از شاگردان حکیم کشتہ شدند و بقیۃ السیف باتفاق او روئے

بگریز نهادند و محقق شد که قلون در قتل حکیم و پیدا کردنش جدّے تمام داشت لاجرم فیثاغورس
بنهانی از آں شهر بیروں شده بمدینه لوقاردس رفت ـ اهالئ آں بلده چوں قوت مقاومت
با قلون نداشتند از حکیم التماس نمودند که دراں بلده نماند وے ناچار به بلده فاروطونیا گریخت
و از آں بلده جمعے که از متابعان قلون بودند بعزم هلاک او برخاستند بالضرورت از انجا
بیروں شده بشهر اطرلوطیون رفت و اعداے او از اطراف و جوانب برسیدند حکیم با اصحاب
خویش بمدینه موسین گریخت و در آنجا محصور گشت و مدت چهل روز دراں هیکل بحفظ و حراست
خویش مشغول بود بالآخرة مردم قلون حطب فراواں در اطراف آں هیکل بر زبر هم گذاشته
آتش در زدند چنانکه از حرارت آتش جمیع اصحاب وے تفته شدند و جان سپردند و فیثاغورس
نیز از سورت حرارت مدهوش گشت و همچناں جان بعالم دیگر برد ـ علی الجمله نقش خاتم او این بود
شرٌ لا یدوم خیرٌ من خیرٍ لا یدوم ای شرٌ ینتظر زواله الذ من خیرٍ ینتظر زواله و بر منطقه او
نوشته بودند که الصمت سلامة من الندامة و از سخنان او ست که بالاے عالم طبیعت عالم نورانی
است که عقل از ادراک حسن و بهاے آں قاصر هست و نفوس زکیه از ادناس تعلقات این نشاۂ
دنیا مشتاق آں عالم مے باشند ـ و گوید هر طبقه از عالم جسمانی نسبت با فوق خود در زندان خذلان است
و هر که نفس خود را باخلاق حمیده محلّٰے گرداند و از مشتهیات حسیّه جسمانی برکراں ماند و شایستهٔ عالم
علوی گردد و بر حقایق علوم مجردات و دقایق حکم الٰهیه واقف شود و هر کس که ادراک این درجه
کرد بسرور جاودانی و عزت حقانی واصل گشت و هر نفسے که خود را از اخلاق ذمیمه پاک نداشت
در عین دنایت و دناست گرفتار خواهد ماند بخلاف نفوس زکیه که آسمان بمنزلهٔ ارض ایشاں خواهد بود
و آسمان ایشاں آسمانے نورانی است که این آسمان در جنب شرافت و لطافت آں حکم کثافت
زمین خواهد داشت و آں نفوس در آں آسمانها پیوسته قرین لذت و بهجت خواهند بود ـ و گوید

چوں مبداء وجود ما از حق است ناچار بازگشت ما بدو خواہد بود و گوید ہر کہ خواہد حق را بشناسد باید ہمیشہ جد خود را صرف معرفت او نماید گاہ باشد بنا بر نفاست وقت باندک توجہ معرفت حق حاصل کند پس طالب جمیع ہمت خود را باید صرف کند تا آں وقت نفیس را دریابد و گوید گفتار حکیم را نزد خداوند اعتبارے نیست تا کردار خود را مطابق گفتار نہ کند و گفتار بر خلاف کردار سبب سخط الٰہی شود و گوید ہر خدائے را دوست دار و بداں عمل کند کہ محبوب اوست چہ ہر کس عملش مرضی خداوند است مقبول درگاہ و مقرب حضرت الٰہ است و گوید مرد حکیم معروف است در نزد خالق و ہرگز پشیمان نشود کہ چرا خلقش نشناسند و گوید آدمی باید وقتے تکلم کند کہ سبب ہدایت مردم شود و اگر نہ مستمع باید بود۔ و گوید مرتکب امر قبیح مشو خواہ تنہا باشی خواہ دیگرے نزد تو باشد و باید کہ تو حیا از خود بیشتر کنی تا از غیر خود چہ نزد عقلا شرمندگی از خود بدتر است از شرمندگی در نزد غیر خود۔ زیرا کہ غیر ہموارہ با تو نہ خواہد بود و خود ہمیشہ با خود است و گوید چیزے کہ سزاوار نیست فعل آں از تو صادر شود از خطور ببال آں نیز حذر کن۔ و گوید مباش بسیار تلف کنندہ و مباش بخیل بلکہ اقتصاد را اختیار کن و از افراط و تفریط بپرہیز و گوید ہشیار باش در آداب مہمات خود زیرا کہ خوابیدہ رائے مشارک موت است و گوید از شریر طمع نیکوئی مدار زیرا کہ عطیہ ہر کس بمقداریست کہ ضمیر وے براں مقصور است و چوں ضمیر شریر ہمیشہ مقصور بر اضرار بنی نوع خود است طمع نیکوئی از وے داشتن طمع آب از سراب است و گوید محاسن کسے کہ از کسوت معرفت عاریست عیب و عار است چہ جائے معایب او۔ و گوید باید اعتقاد تو در حق کسے کہ معاون تست در تحصیل حکمت آں باشد کہ برادر نیک اندیش تست۔ و گوید حاکمے کہ شیوہ عدالت مرعی ندارد سزاوار ادبار دولت است و گوید مرد حکیم چوں کارہائے ناشایستہ کند منشاء جمیع شرور خلایق خواہد بود و گوید کسے را کہ بتجربت لایق دوستی نیافتی لایق عداوت نیز مداں چہ عدم صلاحیت او در دوستی بنا بر قلت عقل است و چنانکہ قلیل العقل شریر الناس

سزاوار دوستی نیست سزاوار عداوت نہ خواہد بود۔ وگوید آدمی را بکردار امتحان باید کرد نہ به گفتار چہ اکثر مردم زشت کردار خوب گفتار اند۔ وگوید شریف النفس کسے است کہ از ورود مستلذات و مکروہات انشراح و انقباض حاصل نہ کند وگوید صدیق تو کسے است کہ ہرگاہ کلمۂ حق از تو بشنود خشمناک نہ گردد۔ وگوید کسے کہ جمع مال از براے غیرے کند شقی ترین خلایق است وگوید مطالب دنیوی را مانند مقاصد اُخروی از آفرینندۂ خود طلب نمائید چہ نسبت دعا بمطالب مانند نسبت فکر است بہ نتائج ہمچنانکہ درعقب فکر صواب نتیجہ حقہ لازم است درعقب دعاے مقرون بشرایط استجابت حصول مقصود لازم است وگوید ہمہ اوقات قولاً و فعلاً شکر یزدان واجب است و بمقتضاے ازلی راضی باید بود و ہر بامداد و شبانگاہ محاسبۂ نفس خود باید کرد و در مقام آں بود کہ ہر روز بہ از روز ماضی شود اگر نہ از جملہ زیاں کاراں شوی وگوید شداید را برخود آساں دار و مانند زناں بہ راحت بدن جستن عادت مکن ہمانا آسایش مرداں منحصر است در ترک اموری کہ ارتکاب آں مودی بزیاں باشد۔ وگوید در محافظت امور شریعت مبالغہ کن تا آں ترا نیز نگاہ دارد و کار امروز بفردا میفگن چہ فردا کار خود ہمراہ دارد۔ گوید اجتناب از فکرے کہ نفس را بعالم اجسام کشد لازم داں و راست گفتن را ملکۂ خود ساز تا نفس بہ دروغ آلودہ نشود کہ خواب و الہام آں اعتبار را نشاید و احتراز از ظلم واجب داں تا خداوند در صدد انتقام و طبیعت در صدد مکافات برنیاید۔ وگوید باید طالب کمال در ہمہ امور جانب حق را مرعی دارد و باوے چناں معاملہ کند کہ ہیچ کس را براں اطلاع نیفتد و از نفرین ایتام و عجائز پرہیز و الا عادل حقیقی تلافی کند وگوید طالب کمال باید از ارتکاب صغائر احتراز واجب داند تا نفس او را بر ارتکاب کبائر کہ موجب سخط الٰہی است دلیر نگرداند و باید ہمہ شب یکساعت یا بیشتر بجناب حق باز دارد کہ ثمرۂ آں خلاصی از تنگناے طبیعت است مع القصہ ہرگز جنابش از شادے فراواں

واندوہ شدید اظہار انقباض وانبساط نفرمودے وکس او را گریاں وخنداں ندیدے وپیوستہ مردم را باکثار صوم وصلوٰۃ ومواظبت درعدل وجہاد ترغیب نمودے۔ وقتے شخصے را کہ جامہائے زرتار وگفتار ناہنجار داشت فرمود کہ یا جامہ را موافق سخن کن یا سخن را درخور جامہ بگوے۔ بایکے از مردم کہ طالب العلم بود وزبان شنیخوخت از تحصیل حکمت شرم مینمود فرمود کہ شرم میداری در پایان عمر دانا تر از اول باشی۔ گویند وقتے دریکے از اسفار صحیح او نیجو گشت وہم دراں ناتوانی درگذشت شاگردان وے برغربت وہلاکت آں تن اظہار اندوہ و حزن کردند فیثاغورس فرمود مرگ باحاضر وبادی یکساں است ودرمیان غریب وشہری فرقے نباشد چہ طریق آخرت بسوے ہر دو متساویست علے الجملہ چوں مصنفات فیثاغورس درمیان اہل یونان بہ نہایت معتبر بود جمعے از حکما مانند اسطیلوس محدث وقونیوس افریطی و فاغیانوس وبرخے دیگر از فیلسوفان کتب مصنفات خود را بنام آں حکیم کردند واسامے بعضے ازاں کتب کہ بنام وے شہرت دادند چنین است کتاب المناجات کتاب علم التجاریق۔ کتاب تصویر مجالس الخمور۔ کتاب تہیتہ الطول۔ کتاب بزرع الزروع۔ کتاب الآلات۔ کتاب التقاید۔ کتاب تکوین العالم۔ کتاب الایادی وبسیاری از کتب منسوبہ باو در ہماں زماں سوختند واز کتبیکہ بے شک از مصنفات فیثاغورس است وجمعے از حکما مانند خوذتاس ودیگراں کہ وارث زبان او بودند تدوین نمودند دویست وہشتاد کتاب بود واز انجملہ ایں چند کتاب متداول است کتاب ارسماطیقی۔ کتاب الالواح۔ کتاب فے النوم والیقظتہ۔ کتاب فی کیفیت تعلق النفس بالجسد الرسالۃ الذہبیہ۔ ووجہ تسمیہ ایں رسالہ بذہبیہ آنست کہ جالینوس حکیم ایں رسالہ را باآب زر نوشتہ ہر روز بتلاوت آں مداومت مے فرمود ودیگر رسالۃ الے متجر دسقلیت ورسالہ الے سقانی فی استخراج المعانی ورسالہ فی البیانات العقلیتہ ورسالۃ الے سمید یسیوس +

وفیثاغورس اوّل کس است کہ ردّ بر اقوال دہریون و طبیعیون نوشت۔ و گویند خیالش بداں بود کہ آفتاب ساکن و زمین متحرک است و حکماے فرنگستان دریں سخن خود را پیرو وے دانند و قوپر النقوش کہ از حکماے مملکت یوروپ است چنانکہ انشا اللہ ذکر حالش در جاے خود مسطور خواہد گشت در تاریخ نہ صد و چہل و ہفت سال ہجریہ ایں سخن را درمیان اہالئے فرنگستان مشتہر ساخت و اکنوں بیشتر مردم آں ممالک شمس را ساکن و زمیں را متحرک مے دانند +

## ظہور جاماسب حکیم چہار ہزار و نہصد و نود و چہار سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

جاماسب برادر گشتاسب بن لہراسپ است و از جملۂ اجلہ حکماے عجم است یک چند مدت کسب معارف حکم در خدمت زردشت نمود و روزگارے شاگردی جنگرنگھاچہ ہندی کہ ہم قصد او در جاے خود مرقوم مے افتد کردہ تا در فنون حکمت مقرون بدانش و بینش آمدہ او را کتابے است کہ نام آں فرہنگ ملوک و امراے عجم است و اینکہ درمیان مردم بجاماسب نامہ مشہور باشد بہ نام گشتاسب عنوان فرمودہ و نظرات کواکب را برمز بیان نمودہ مقارنات اختران را طالع وقت نہادہ بر آں زایچہ کردہ و حکم راندہ و مدت پنجہزار سال از روزگار آیندہ را بدیں گونہ باز نمودہ و معظم امور را ظاہر ساختہ و از انبیا و سلاطین خبر دادہ بدانساں کہ چوں زمان ایشاں در رسد معلوم شود کہ بعضے با سخن جاماسب مطابق افتد و از ظہور و نبوت محمد بن عبد اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ دراں کتاب شرحے مبین مسطور است۔ علے الجملہ جاماسب سخنان پیغمبران و حکماے عجم را در آفرینش

عالم واحکام دینیہ در آنچہ باعقل راست نیاید تاویل فرمودہ چنانکہ گفتہ اند گیتی را دو
صانع است یزدان و آہرمن و نخست یزدان یگانہ بود پس اندیشہ کرد کہ مبادا مرا ضدے
پدید شود ازایں اندیشۂ ناخوش آہرمن پدید شد و بعضے گفتند نخست ایزد یگانہ بود و از تنہائی
وحشتے آورد وایں فکر بد آہرمن گشت وطائفہ گفتند آہرمن از بیرون گیتی بود و از روزنے
بدرون نگریستہ یزدان را بدید و بر جاہ وجلالت او حسد برد پس شر وفساد انگیخت و یزدان ملائکہ را
بیافرید تا لشکر او باشند و با آہرمن مصاف دہند وازیں روے کہ دفع آہرمن را توانا نگشت
قرار با صلح افتاد و شرط شد کہ آہرمن مدتے معین دریں جہاں باشد و چوں آں مدت سپری شود
وآہرمن از جہاں گام بیروں نہد عالم خیر محض خواہد بود۔ جاماسب گوید ایں سخنان رمز است ہما نا
دانایان از گیتی ایں بدن عنصری خواستہ اند وہمچناں یزدان گفتہ اند و مقصود ایشاں روح
بودہ واز آہرمن طبیعت را قصد کردہ اند و آنچہ گفتہ اند آہرمن شر وفساد انگیخت کنایہ از تسلط
طبیعت ست مر روح را چہ آں را بعالم سفلی کشیدہ و ملائکہ اشارت است بصفات حمیدۂ انسانی
و صلح عبارت ست ازینکہ بیکبار صفات ذمیمہ را کہ لشکر ابلیس اند نتواں دور کرد بلکہ زمانے میخواہد
وگویند اینکہ گفتہ اند مار و کژدم وحیوانات تند بار را وہمچناں ہر صفت وہر چیز بد را آہرمن آفرید و
نیکوئی ہا را یزدان کنایہ از آنست کہ صفاتِ ذمیمہ کلّاً از طبیعتِ عنصری ست و نیکوئیہا از
روح مع القصہ بیشتر از سخنان ایشاں را بدیں گونہ تاویل نمودہ کہ ذکر آں جملہ موجب تطویل است
وجاماسب در روزگار زندگانی خویش وزارت گشتاسب داشت و پادشاہ فیصل امورِ مملکت را برائے ورویت
او میگزاشت چنانکہ بعضے از سیر او در ذیل قصہ گشتاسب و اسفندیار مرقوم گشت از سخنان اوست کہ بدترین
خصایل کریم ترک کرم است و نیکوترین کار لئیم ترک دنایت وخساست و ہم او گوید کہ عظیم ترعناد
عذاب آن است کہ کریمے از لئیم حاجت خواہد ور دا نگردد و نیز از اوست کہ گوید گناہ دردے

است کہ دوالے آں تو بت وانا بت است و مدفن او در خضرک فارس باشد۔

## ظہور سقراط حکیم بہ پنجہزار و نود و ہفت سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

سقراط بن سقر سیقوس از بزرگان حکمائے یونان است و مسقط الراس او شہر اسن باشد کہ
ہم آں راثینہ گویند تحصیل فنون حکمت از کتب فیثاغورس حکیم مے فرمود و کار ہمہ بر بدل
میگذاشت و ہم لفظ سقراط بلغت یونان بمعنی المعتصم بالعمل است و بیشتر اوقات سقراط
در تشریح حکمت الٰہی مقصور و مصروف بود و شاگرداں را از تدوین علوم حکمت بہ بطون دفاتر
منع میفرمود و میگفت حکمت چوں پاکیزہ و مقدس است آں را جز در نفوس مقدسہ ودیعت نتواں نہاد
و بر جلود میتہ و قلوب مُتمردہ نقش نتواں بست و ہم اگر از کس سوالے رود و او جواب را موقوف
بمطالعہ کتاب دارد چنداں فضیلتے نباشد بلکہ باید خاطر را حاوی جمیع کتب داشت۔ و جناب
او مآب طالبان علم گشت چندانکہ او را دوازدہ ہزار شاگرد بود و در روزگار او در یونان پادشاہے
نافذ فرمان نبود بلکہ کار بر ملوک طوائف میرفت و مردم اسن نیز بر قانون سلن کہ بداں شہر آوردہ
بود مے زیستند چنانکہ مذکور شد و حکومت ایشاں بر روش جمہور و صوابدید اہالے مشورت خانہ
بود و سقراط را نیز از اہل مشورت خانہ مے شمرد چنانکہ وقتے در یکے از انہا کہ جمعے از اہل مشورت خانہ
باتفاق سقراط رہ سپار بودند۔ جنابش ہیچ در حلقۂ ایشاں راہ سپار نمیشد و از ملابس و مطاعم
و مناکح بہرہ نمیگرفت و چوں شب در مے آمد در خم شکستہ مے نشست و چاشتگاہ از خم برآمدہ
در ظل آفتاب مے زیست و از یں روے بسقراط الحب مشہور بود۔ از قضا صبحگاہے سر کنسل

بروئے عبور کردو او را دید کہ در خم شکستہ نشستہ گفت اے سقراط ترا چہ افتادہ کہ در مجلس ما حاضر نمیشوی و از ما کنارہ میجوئی۔ سقراط گفت شغل بدانچہ مقدم و محصل حیواۃ است مرا از انجمن شما دور مے دارد و سرکنسل را بخاطر رسید کہ سقراط را تحصیل اسباب معاش مجال صحبت اصحاب نمیدہد فرمود اے حکیم آنچہ ترا باید طلب فرمائے تا آمادہ داریم۔ سقراط گفت آنچہ مرا باید اگر ترا بدان دست بودے ہرگز بر صحبت تو حرماں اختیار نمے کردم سرکنسل گفت اے سقراط مسموع افتادہ مردم را از عبادت اصنام و ستایش ستارہ منع میفرمائی و ایں کار در انتظام مملکت زیان افگند سقراط گفت من چنیں حکم ندادم بلکہ گفتہ ام عبادت اصنام و روش صائبین برائے سقراط زیان کند چہ او ہمے داند کہ ایں جمادات را سودے نہ باشد اما دور نیست کہ برائے سرکنسلان و دولت جمہور نافع باشد چہ ایشاں چوں از دیں بگردند مے تواند شد کہ مردم از آں جماعت برومند و خلل در کار ملک اندازند۔ در ایں وقت سرکنسل گفت اے سقراط اکنوں ار حاجتے با من باشد بیاں فرمائے کہ امضائے فرمان ترا میمون مے دانم۔ سقراط گفت مرا خلعت دیبا و بدرۂ زر و تحفۂ گوہر حاجت نیفتد چہ از حجارۂ ارض و لعاب کرماں و ہشیم نبات روئے برتافتہ ام۔ حاجت من آنست کہ عنان مرکب خود را از من بگردانی کہ جیش تو تابش خورشید را از من برتافتہ علے الجملہ چوں نام سقراط در یونان بلند شد و مردم از عبادت اصنام منع کردن گرفت قضات شہراسن و کشیشہائے معابد بروے حسد بردند و سجلے نوشتند کہ سقراط واجب القتل باشد و آنرا بنزد ہالئے مشورتخانہ فرستادند و ایشاں یازدہ تن از قاضیان بزرگ بودند کہ ایں صورت نگاشتند و ہفتاد کس نیز از خدام معابد بروجوب صدور احکام ایشاں شہادت کردند چوں ایں سجل را بزرگان مشورتخانہ بدیدند سقراط را در انجمنے خالی از بیگانہ حاضر ساختند و سرکنسل با او گفت اے سقراط تو یکے از اہل مائی و ایں روش پیش گرفتۂ ما را از قتل تو ناچار دارد ولا جرم دست از ایں معنی باز دار و مردم را

بحال خود گذار واگر نه باین خوے که تو داری چون در قتل تو تا خیرے رود مردم یکبار بر ما بشورند و این دولت که بینی محو گردد سقراط گفت تهدید مرگ مرا بیم نه دهد چه مرگ رستن از زندان تعلق و پیوستن بعالم تجرد است بلکه خلع جامهٔ کثیف ظلمانیست و تلبس بلباس لطیف نورانی و حکما از تبدیل لباسے که هم آن اشرف بود هرگز اخفاء حق روا ندارند و از ارشاد مردم کناره نگیرند پس بزرگان مشورت خانه ناچار کار باقضات احدی عشر گذاشتند و بر قتل سقراط یکجهت شدند و چون با دام کشتیهائے تجارتی مردم اسن هیکل بحر را نه سپرده بود مبارک شمے داشتند که در قتل کس اقدام کنند و درین وقت هنوز کشتیهائے ایشان دور از ساحل بود حکم دادند که سقراط را بزندان برده بدارند تا چون کشتیها فرا رسد او را هلاک کنند پس جنابش را بزندان در آورده بند بر پا نهادند و محبوس بداشتند و دران مدت که در محبس بود نیز همه روزه شاگردانش حاضر شده باستفاضه مشغول بودند و خاطر سقراط هیچ از الم حبس و بیم قتل مشوش نه بود و حل معضلات حکمت میفرمود۔ آنگاه که زمان رسیدن کشتیها فرا آمد افلاطون که یکے از شاگردان وے بود عرض کرد که اے حکیم زمان رسیدن کشتی نزدیک شده و با حافظ زندان پیمان نهاده ایم که چهار صد درهم بدو دهیم تا از در منع برنخیزد آنگاه ترا برداشته بجانب رومیة الکبرے فرار کنیم سقراط گفت اے افلاطون تو خود دانستهٔ که سبب قتل من آنست که نصرت حق جسته ام در شهر اسن که مولد و موطن من است خویشان و دوستان من فراهم اند کار بدینسان میرود و در شهر بیگانه نیز من نصرت حق خواهم جست و سخن حق خواهم گفت لاجرم فرمان قتل من زود تر ازین صدور خواهد یافت افلاطون گفت اے حکیم ازان رنجه خاطرم که بنا حق کشته میشوی سقراط گفت اے فرزند پس چنان خواهے که بحق کشته شوم۔ مع القصه از پس این سخن به سه روز کشتی با سلامت بساحل آمدند و روز چهارم قضات احدی عشر بزندان آمده زمانے دراز نزد سقراط بایستادند

و ہیچ سخن نہ گفتند حکیم نیز بجانب ایشاں توجہ نہ فرمود و حرفے درمیان نینداخت آنگاہ آں
جماعت با زندان باں گفتند کہ ہنگام فنلس فرا رسیدہ و خود از آنجا بدر شدند حافظ زندان
پیش شدہ زنجیر از پاے او برداشت و خود نیز بیروں شد و شاگردان او را بگذاشت دریں وقت
سقراط از نشیمن خویش بزیر آمدہ دست بر ساقہاے خود میمالید و میگفت ما اعجب فعل
السیاسۃ الالٰہیۃ حیث قرنت الاضداد بعضہا ببعض فانہ لا یکاد ان تکون لذۃ الا
یتبعہا الم ولا یکاد ان یکون الم الا یتبعہا لذۃ ازیں کلمات درمیان وے و شاگردان
سخنے چند رفت کہ منجر بہ تحقیق نفس ناطقہ شد و دراں باب سقراط در تحقیق دقایق و کشف حقایق
کلمہ چند بگفت کہ تا آں زمان ایشاں بامثال آں سخنان مستمع نشدہ بودند و حضار مجلس
ہر زمان بر عجب مے افزودند چہ میدانستند کہ خود عالم است کہ دریں لحظہ کشتہ مے شود و مصلا
در افعال و اقوال او فتورے بادید نیامدہ سیاوس کہ ہم از شاگردان او بود از میانہ برخاست
و گفت اے حکیم اگرچہ ایں گونہ سوالات دریں ہنگام نہایت زشت مینماید اما ایں معنی نیز معلوم
است کہ فردا از ہمہ جہاں کسے حل ایں مشکلات نخواہد کرد و باب علم مسدود خواہد بود سقراط
گفت اے سیاوس زنہار شرم مدارید و مجہولات خویش را نا معلوم مگذارید کہ نزد من ایں ساعت
و ساعت دیگر کہ آنرا موت میخوانید جدائی نمے باشد زیرا کہ چوں از شما مہجور باشم باصحبت جمعے
از حکماء مانند اشقلینوس و اندروماوس و انباذقلس فایض خواہم بود مع القصہ چوں با شاگردان
سخن بنہایت برد فرمود صواب آنست کہ بپاے خویش بحمام شویم و غسلے کنیم و آنچہ ممکن است
از عبادت دریابیم تا بعد از فوت من حملے بر کس نباشد و زحمت غسل بر کس نیفتد ایں بگفت و بحمام
شدہ غسل کرد و از آنجا بیروں شتافتہ نماز ایستاد و در نماز درنگ فراواں فرمود و بجا آورد زینب
نام داشت اطفال او را بزندان آوردہ نزد او میگریست و با شاگرداں خطاب میکرد

کہ ایں آخرین دیدار شماست باسقراط و ایشان نیز بآں زنان و اطفال نوحہ میکردند چوں سقراط از نماز فراغت جست فرمود تا زن و فرزندانش بسرائے خویش مراجعت کردند و پسر بزرگ خود را فرمود تا با شاگردان بمانند درایں وقت افریطون از وے سوال کرد کہ مارا در حق بازماندگان کار برچہ ساں باید بود سقراط گفت من شمارا باصلاح نفس خود وصیت میکنم چوں نفس خویش را باصلاح آوریدمن از شمار اضی خواہم بود و فرزندان مرا نیز باصلاح نفس مامور دارید چوں سخن بدینجا رسید خادمے از قضات احدی عشر از در درآمد و بایستاد و بر سقراط درود و تحیت فرستاد و گفت اے حکیم آگاہم کہ تو امروز بر جمیع دانشوران روئے زمین فزونی داری اما چوں من مامورم معذور توانم بود اکنوں مرا علتِ قتل خود مداں وآں شربت کہ ایشان بسوئے تو فرستادہ اند نوش فرمائے سقراط گفت چناں کنم کہ تو گوئی ایں بگفت و بیروں شد و از شرمساری بدروں نیرفت چوں لحظہ برآمد سقراط بہ افریطون گفت آں مرد را بگوئی تا با شربت حاضر شود پس افریطون برحسب امر اورا طلب داشت و خادم با پیمانہ زہر درآمد سقراط جام از او بگرفت و بے تکلف بیاشامید شاگردان او چوں ایں حال بدیدند خروش برداشتند زار بگریستند چنانکہ بانگہائے ایشان یک نیمہ شہر را فرو گرفت سقراط ایشان را منع فرمود و گفت ما اطفال و عورات را بجائے باز پس فرستادیم کہ نالہ و افغان نکنند اینک شما کار زنان پیش گرفتہ اید آں جماعت از نہیب وے ساکت شدند و دم فرو بستند پس سقراط از جائے نجاست و ہمی درحجۂ آں خانہ طے مسافت فرمود و شاگردان را بہ نصایح سودمند بہرہ داد تا پاہائے او گراں شدند و از رفتن باز ماند آنگاہ بپشت بخوابید و افریطون بدن او را لمس ہمے کرد تا برودت بحوالی قلب او رسید آنگاہ افریطون گفت یا امام الحکمۃ نمے بینم عقول خود را مگر آنکہ بسیار از کمالِ عقل تو دور اند فتامرنا بشئ سقراط گفت علیکم بما امرتکم بہ اوّلا

بعد ازآں دست افریطون را گرفتہ بر چہرۂ خود نہاد و چشم باز کردہ نظر بجانب آسمان افگند
و فرمود اسلمت نفسی الیٰ قابض نفس الحکماء و وداع جان گفت و از شاگردانش
افلاطون الٰہی در بالین او حاضر نہ شد چہ مرضے در مزاجش ساری بود کہ از بستر جدا نتوانست
گشت مع القصہ جسد او را با خاک سپردند و شاگردان او از پس او ہمیشہ بحسرت زیستند
بعضے از مورخین فرنگستان برآنند کہ سقراط در ہنگام وفات باکریتو کہ یکے از شاگردانش بود
فرمود کہ من بہ اسکولاپیس کہ اعظم اصنام مردم یونان است مقروضم چوں من گذرم
خروسے بمعبد او بردہ قربانی کن و عذر من بخواہ و ایں سخن نزد دیگراں استوار نیست
علی الجملہ چوں روزگارے از قتل سقراط بگذشت مردم اسن دانستند کہ ایں کار بر خطا
بودہ پس آں کساں را کہ سبب ایں فتنہ بودند بیک بدست آوردہ کیفر کردند مدت زندگانی
سقراط در ایں جہاں یک صد و ہفت سال بود لونے سرخ و سفید و چشمے ازرق داشت با استخوانے
بس قوی مسافت مابین دو بازویش اندک بود موئے زنخ فراواں داشت بنہایت نیکو
جواب و کثیر التوجہ بودے و طعام اندک تناول فرمودے و ذکر موت بسیار کردے و عبادت
خدائی فراواں نمودے و جامہائے خشن پوشیدے و سفر کردن کم فرمودے و پیوستہ با زہد
و تقوے آمیز زیست و با مردم بملاطفت و مدارا میبود چنانکہ وقتے در شہر اسن شعرا او را ہجا گفتند
و در مجالس مذاکرہ میکردند روزے شخصے غریب آں بوم وارد انجمن گشت و چوں آں ہجا بشنید
پرسش نمود کہ ایں سخناں را در حق کہ گفتہ اند سقراط بے مکرہی گفت ایں کلمات در حق من است
و مرا شاید و ہیچ باک نداشت کہ مردم او را خوب دانند یا بد خوانند با شاگردانش میفرمود کہ من
مردم دہقانم و تعلیم چوں آب باشد و دل مستمعین مانند زمین است و ایں برقرار است کہ
چوں زمین پاک و قابل نباشد از آں چیزے نروید و از کلمات اوست کہ میفرماید باری تعالیٰ

هویت محض است ونطق وعقل از دریافت کنه هویت مقدسه وتحقیق صفات کمال وتعیین
اسماء جلال وجمال آں قاصر است زیراکه منبع جمیع حقائق مدرکه وواصف هر شئے بصفات لایقه
وتام گنارندهٔ هر موجود باسمے مناسب و اضافتے مخصوص اوست چون جمیع موجودات اوست
لاجرم ذات مقدسهٔ او محیط جمیع اشیاست ومحاط را احاطه بر محیط خود ممکن نیست پس ناچار
از رهگذر آثار بالغه وافعال کامله راه بشناسائی اسماء وصفات تواند بود لیکن چون اسماء
صفات از قبیل لوازم اند از ادراک آں ادراک کنه ذات مقدسه لازم نیاید از جمله اسماء
آثاره الهیه عادل است یعنی واضع هر شئے در موضعے که لائق اوست وخالق یعنی مقدر هر شئے
وعزیز یعنی غالبے که مغلوب بودنش ممتنع است وحکیم یعنی ذات مقدسه که از او جمیع افعال بر
وفق مصالح وحکمے که موجب نظام سلسلهٔ موجودات است جریان یافته وگوید علم وقدرت
ووجود وحکمت او مانند سائر صفات کمال او غیر متناهی است در این مقام از وے سوال
کردند فرمود که قول بعدم تناهی قدرت وتناهی موجودات بحسب احتمال قوابل است نه
باعتبار قدرت کامله وحکمت بالغه وعموم وجود وچون ماده را احتمال صور غیر متناهی نیست
ناچار به تناهی آں باید قایل شد لکن نه از جهت بخل واهب الصور بلکه از رهگذر قصور ماده
از این جهت است که حکمت الهی اقتضائے آں کرده که موجودات از جهت ذات وصورت
وحیز ومکان متناهی باشند واز حیثیت زمان نظر بآخر غیر متناهی ونظر باول از حیثیت زمان
نیز متناهی باشند وچون بقائے اشخاص باعیانها متصور نیست حکمت بالغه اقتضائے آں کرد که
استیفائے اشخاص در ضمن بقائے نوع حاصل شود وبقائے نوع بتجدد اشخاص پس هر آئینه
قدرت بسر حد نهایت غیر سد وحکمت انهایت وختا متصور نیست وگوید اخص آنچه خدا را بآں توان
وصف کرد حی قیوم است چه اندازهٔ علم وقدرت ووجود وحکمت در تحت حی بودن ظاهر است

زیرا کہ حیوٰۃ صفتے است جامع کل صفات وبقا و سرمدیت ودوام مندرج اند در تحت قیوم بودن چہ قیومیت شامل ایں صفات ثلثہ ہست وگوید حیواۃ ونطق او نہ از جواہر ماست زیرا کہ ناچار حیواۃ ونطق ما محل ورود عدم ودثور ہست وحیوٰۃ ونطق حق منزہ است از عروض زوال ودثور وبعضے از تحقیقات حکمت انگیز او در ذیل قصہ فلوطرخیس وارسیجالنش مذکور خواہد شد وہم از کلمات نصیحت آمیز او ست کہ فرماید ہمیشہ فصل بہار است وایں کنایت از آنست کہ ہمہ وقت کسب علم تواں کرد وگوید بوقت رواج مورچہ مباش یعنی در پیری بکسب مال مکوش۔ وگوید نفس شریف ایحسن قبول حق ونفس خسیس را بہ سرعت میل بسوئے باطل تواں شناخت۔ وگوید توقف نفس در آنچہ براو مشتبہ شود وقبول آنچہ منقح گردد نشان حصافت وخردمندیست۔ وگوید اگر کسے در آنچہ ندانند سخن نراند مباحثہ ومناظرہ از میان مردم برخیزد وگوید از کسے کہ دل شما او را دشمن دارد پرحذر باشید۔ وگوید مردم تمام ہنر آن ہست کہ دشمنان از وے باامان زیست کنند نہ اینکہ دوستاں ترساں وہراساں باشند۔ وگوید دنیا با آتش افروختہ ماند کہ چوں زیادہ طلب کنی سوختہ شوی وچوں بقدر حاجت برگیری بافروغ آں راہ از چاہ باز شناسی وقتے افلاطون را سفرے پیش آمد واز وے التماس پندے واندرزے نمود در جواب فرمود ہر کرا بشناسی از وے بدگمان مباش وآں کس را کہ نہ دانی از وے حذر کن وشبانگاہ بے پا افراز گام مزن واز چشیدن گیاہے کہ کیفیت آں راندانی اجتناب جوے وبہ نزدیکئے راہے کہ مجہول بود فریفتہ مشو بلکہ از راہ دور کہ مردم بیشتر عبور کنند سفر کن۔ وہم از سخنان اوست کہ فرماید اگر از مصاحبت زناں ناچاری چناں باش کہ اکل میتہ را۔ گویند کہ در سفرے با مرد تونگرے مرافقت داشت ناگاہ دزداں بدیشاں تاختند مرد تونگر گفت اے واۓ اگر مرا بشناسند وسقراط میگفت اے واۓ اگر مرا نشناسند۔ وہم او گوید باشد از خشم با حلم گراۓ کہ چوں غضب فرونشانی اگر بر کس عتابے

رودانہ در عدل و نصیحت بود و گوید دنیا چوں صورتے است کہ بر صفحۂ نگاشتہ اند از نشر بعضے
طے برخے لازم افتد۔ و گوید دوستاں را پیوستہ ثنا گوئے کہ دوستی از ثنا خیزد چنانکہ عداوت
از قدح و ہجا و از سخنان اوست کہ سزاوار رحمت کسے تواند بود مرد صالحے کہ خدمت امیر
فاجرے کند و عاقلے کہ مربی جاہلے بود۔ و کریمے کہ محتاج لئیمے گردد۔ و گوید کار ملک آنگاہ مختل ماند
کہ تدبیر آں نزد کسے باشد کہ سخن او را بپذیرند۔ و سلاح جنگ را آناں بردارند کہ بکار نتوانند
بست و مال بدست بخیلے باشد کہ از بذل آں مضایقت کند و گوید شکر نعمت خداوند را بکثرت
طاعت و اجتناب از معصیت تواں گزاشت۔ وقتے از وے سوال کردند کہ ترا از کسب دانش
چہ سود بدست آمد گفت چہ ازیں زیادہ تواند بود کہ در ساحل بحر بسلامتم و معاینہ میکنم کہ جاہلان
غرقہ مے شوند۔ شخصے در حضرت او معروض داشت کہ روزے نام ترا نزد فلاں ذکر کردم و او ترا
نشناخت سقراط فرمود زیان اوراست کہ من نزد او مجہولم۔ وقتے با مردے دو چار شد کہ از
جنگ فرار نمود فرمود کہ فرار از جنگ فضیحتے بزرگ باشد در جواب گفت مرگ از فضیحت
بدتر است سقراط گفت زندگانی را آنگاہ بر مرگ فضیلت است کہ بنام باشد نہ با ننگ روزے
در انجمنے ناسزائے در آمد و از وے برتر نشست با او گفتند برایں بے حیا خشم نگیری گفت
لاشک دیوار ایں کاخ از حصار برتر بود کس را با او خشم نجنبد منزل من چوں ہمت من فوق الثریاست
و محل او چوں دانش او تحت الثریٰ۔ و از سخنان اوست کہ از صغائے سخن حق و قبول آن
شرم مدار اگرچہ قایل آں مردے زبون و بے مکانت بود چہ از خوارئے مرد غواص در بہائے
در ثمین فتورے نیفتد۔ و گوید چوں ندانی بپرس و چوں بدکنی پشیماں باش و چوں عطا کنی مخفی دار
و چوں سایل را محروم گذاری بر وفق و مدارا تسلیل فرمائے و گوید ہر کہ اختلاط با دوستاں جوید
نفس خود را بیازماید چوں برخلاف خواہش صبور باشد شاید و اگر نہ طریق تفرد و تجرد گیرد

وگویند آں کس کہ ترا براے تو دوست دارد نیکش بنواز داز سخنان اوست کہ مردم ضعیف را با سہ خصلت تواں شناخت نخست آنکہ با پند و اندرز التفات نکند دوم آنکہ با شہوت مخالفت نتواند کرد سوم آنکہ قبول کند آں سخن راکہ نمی داند وہم او گوید ہر کہ داند در خور کدام کارست وازپئے آں شود حکمتے بزرگ باشد۔ اورا گفتند ہمہ زندگانی در تحصیل حکمت کردی و مردم را بہ طلب آں دعوت نمودی۔ واینک ہمہ شب بدرویشی بسر بردی پس این حکمت ترا چہ بے نیازی بخشید گفت ازالم آن حسد کہ تو برمن داری۔ گویند شخصے باو گفت چیست کہ ترا ہرگز اندوہ ناک نہ بینیم گفت ازآن کہ نیست مراچیزے تا برفوت آن اندوہ برم۔

## ظہور بقراط طبیب پنجہزار ویکصد وچہاردہ سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

بقراط بن براقلس از فرزندان اسقلینوس ثانی است وہم در انجمن وے کسب معارف نمودے وجنابش درفن طبیعی قدوۂ حکما است و در علم طب پیشرو اطبا روزگار ے در بلدۂ صور کہ برساحل دریاے شام است سکون داشتے وازآنجا گاہ گاہ بہ دمشق شدے واز کوہسارہا و بیشہا نشیمن جستہ بریاضت نفس مشغول گشتے چنانکہ درآں محال موضعے است کہ ہنوز بصفۂ بقراط معروف است ومعالجہ مرضے راحسبتاً للہ فرمودے وبراے آں کہ بیماران از حرکت رنجہ نشوند خود بسوئے ایشاں آمد وشد نمودے وچوں ملوک یونان اورا بہ معالجہ طلب میکردند اجابت نمیفرمود لاکن زیادہ تر زمان ملازادرنگ نمے فرمود وقتے بہمن بن اسفندیار صیت فضل و دانش او را شنیدہ باحضار وے حکم داد وفرمود تا یک صد قنطار زر خالص بداں میزان کہ در بناے مسجد اقصے باز

نمودیم بدو دهند تا در ایران سکون کند و بقراط نپذیرفت بسبب آں خصومت که درمیان ملک
ایران و اہل یونان بود چنانکه در قصهٔ بهمن و شرح دولت فرق مرقوم شد۔ و هم این معنی را
جالینوس در رسالهٔ اخبار بقراط ذکر فرموده۔ علی الجمله بقراط در فن طب تجربت را با قیاس
دمساز ساخت و کتب اہل قیاس و تجربه و اصحاب حیل را که هریک منفرد گا قانونے داشتند
چنانکه مکرر مذکور شد هرچه بدست آورد به سوخت و برانداخت۔ و از مصنفات او کتاب
عهد بقراط است که شاگردان خویش را بدان وصیت کرده و جالینوس آنرا شرح کرده است
و حنین از یونانی به لغت عرب ترجمه نموده و دیگر کتاب فصول ست که هم حنین ترجمه کرده و دیگر
رسالهٔ امراض الحاره است و آن مشتمل بر پنج مقاله است و سه مقاله آنرا عیسے ابن یحییٰ به عربی
ترجمه نموده۔ و دیگر کتاب اخلاط است که جالینوس تفسیر نموده و حنین به لغت عرب مترجم شده۔ و
دیگر کتاب الماء والهواء است که حنین مترجم شده و حبیش بن حسن شرح برآں نوشته و دیگر کتاب
طبیعت الانسان است که نیز حنین بلغت عرب آورده و عیسے ابن یحییٰ تفسیر کرده۔ گویند در
بدو حال شاگرداں را از تعلیم علم طب بمردم بیگانه و غریب منع میفرمود و میگفت چوں کس تیغ بدست
نااہل شریر و بدور سیئات اعمال او شریک باشد اما در نهایت حال بیم کرد که مبادا ایں علم شریف
ضعیف شود پس بفرمود مردم را چوں اہل یابند از تعلیم ایشاں غفلت نکنند۔ و از سخنان اوست
که فرمود هرکه دوست دارد نفس او جاوید اں ماند باید پیش از مردن آنرا بمیراند۔ و گوید هرکه خدمت
ملوک کند باید از غلظت و خشونت او رنجه نشود چه غواص را از چشیدن آب شور دریا گزیر نباشد۔
و گوید دو عاقل بسبب تشاکل عقل بر یک چیز اتفاق کنند و هرگز دو جاہل بایک کار ساز گار نشوند۔
و گوید دو دانا باہم توانند یار بود اما دوستی درمیان خصمے هرگز پایدار نماند چه مقتضے عقل همه بریک
نسق نرود۔ و گفت حاصل من از فضل همیں بود که بر جهل خود دانا شدم۔ و گوید علوم پاک در دلے

قرار نگیرد کہ باد ناست و نجاست آلودہ باشد۔ و گوید موت را سہل انگارید کہ مراحت آن در خوف آنست۔ و گوید آدمی باید دریں سرائے خود را چوں مہمانے داند پس اگر قدحے بد و دہند بنوشد و اگر از و درگزرانند طلب نہ کند۔ و گوید کم خوردن از غذائے مضر بہتر است از زیاد خوردن نافع آں و گفت کثرت خواب و نرمئے طبیعت دلیل عمر طویل است۔ و گوید سہ چیز است کہ موجب ہزال و لاغری است باشراب و آب ناناشتا نشکستن و در غیر جامۂ خواب خفتن و کلام کثیر برفع صوت گفتن۔ و گوید معالجات بدن بر پنج وجہ است ہر مادۂ فاسدہ کہ در سر جمع شود بغرغرہ دفع باید کرد و از معدۂ بقئے و از بدن باسہال و از جلد باعرق و از عروق بافصد تواں مرفوع داشت و گوید چہار چیز است کہ نور باصرہ را زیان کند طعام شور خوردن و آب سوزاں بر سر ریختن و در چشمۂ آفتاب نگریستن و روئے دشمن دیدن مع القصہ بقراط مردے خوب صورت و نیکو شمائل بود۔ سرے بزرگ داشت و میش چشم و خمیدہ پشت بود۔ سخن کم گفتے و غذا کم خوردے و بیشتر از ایام روزہ داشتے و سخت بطئے الحرکۃ بودے دریں جہان نود و پنجسال عمر یافت و در شانزدہ سالگی عالم گشت و مدت ہفتاد و نہ سال بتعلیم و تصنیف مشغول بود۔

## ظہور سولون حکیم در یونان پنجہزار و صد و شصت سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

سولون از صنادید حکمائے یونان است و مسقط الراس او بلدۂ اسن بود کہ معرب آں اثینا است وے جد مادرئے افلاطون است کہ شرح حالش مذکور خواہد شد۔ مع القصہ چنداں طاقت لسان و عذوبت بیان داشت کہ مستمعین سخنان او را مفرح القلوب خواندندے۔ و آں

هنگام که مدار دولت قرق بر ملوک طوائف بود وارستعه که شرح حالش مرقوم شد حکومت اسن داشت عوام الناس دل با سولون بد کردند و گفتند وے مردم را از شریعت شیاطین واطاعت وعبادت اصنام باز مے دارد و خواستند با او ہماں کنند که باسقراط روا داشتند ناچار سولون از اراضئ یونان فرار کرده به شهر صور که در ساحل دریاے شام است در آمد و در آنجا سکون ورزید تا رخت به سراے دیگر کشید۔ از سخنان اوست که فرماید بهتر چیزے که سلاطین را بداں دسترس بود تخفیف منال رعایا و کیفر اعمال ارباب تعدی است و گوید چوں کار بر مرد صعب افتاد بر او باید که با مردم تنگدست مشورت نراند چه مرد مسکین هر راے زند از سود و بد زیاں نزدیک باشد و گوید دوام مدت دنیوی و سعادت اخروی جز بحسن ادب و تجاوز از زلات و هفوات دوستان حاصل نتواند شد۔ از وے سوال کردند که جز او کیست اشد تر از شمشیر برنده چیست و پدر کشته را به قاتل چه عقوبت رواست فرمود که مرد بخشنده آنست که مال خود را بذل کند و به مال دیگرے طمع در نه بندد و اشد تر از شمشیر زبان اهل نظم و نثر است که مردم را به زشتی نام برند اما کیفر کشندهٔ پدر را نتوانم اندازه کرد۔ روزے یکے از صاحبان ثروت به کثرت مال بر وے مفاخرت نمود سولون گفت ترا ایں فخر بر من نرسد چه مرا آں مال نیست که کس تواند به تکلف از من گرفت و اگر چیزے بدست کنم هم بذل نمایم و ذخیرهٔ دیگر سراے فراهم و بدیں اندوخته هرگز نقصان راه نه کند و مال تو از خرچ نقصان پذیرد و نیز نصیب دیگراں گردد چه مثل مال دنیا خوشهٔ مردم است که هر ساعت بسوئے رود۔ و وقتے او را گفتند پادشاه ترا دشمن دارد گفت سزاوار است و کدام پادشاه بود که بزرگوار تر از خود را دوست دارد۔ و توکل او چناں بود که اگر از قوت یک روزه چیزے فاضل داشتے ذخیره کردن آں را عیبے بزرگ شمردے و با فقرا انفاق کردے ❊

# جلوس مہاراج بن کشن در مملکت ہندوستان بہ سہ ہزار و شصت و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

مہاراج بن کشن بعد از پدر صاحب لشکر و کشور گشت جہانبانے بزرگ و سلطانے سترگ بود چنانکہ در مملکت ہند اورا در ازائے جمشید و فریدوں می نہادند چوں بر سریر سلطنت متمکن گشت اولاد پورب را بر انتظام لشکر و انتساق کشور گماشت و فرزندان برہمن را بہ تدبیر ملکی و امر خطیر وزارت باز گذاشت و در تربیت اہل پیشہ و حرفت و ترتیب ادوات حراثت و زراعت چنداں مواظبت نمود کہ بیشتر مملکت ہندوستان خضارت باغ و بوستان گرفت و بلدہ بہار را کہ رشک بہار خانہ چین است بفرمود تا چناں کردند و بامکن و ساکن و مجالس و مدارس و معابد و مساجد معمور پرداختہ آوردند طالبان علم و پژوہندگان دانش را در اطراف عالم طلب داشتہ درآں مدینہ متمکن و متوطن ساختہ و از برائے ہر یک مرسومے جداگانہ و وظیفہ علیحدہ مقرر فرمود و سناسی و جوگی و براہمن بر وسادہ افادہ و استفادہ استظہار تمام یافتند بث حکم و نشر علوم بکمال رسید راتہور و چوہان و پوار و امثال ایشاں کہ از عملہ سپاہ و بزرگان اقوام بودند اسامیانرا از برائے اقوام علم کردہ ہر قوم را بہ نام صاحب آں قوم مسمےٰ ساخت و راجہ تلنگ و بیگود ملبار را کہ از عظمائے مملکت بودند بہ حفظ ثغور و حکومت جزائر بر گماشت و سپہسالارئے سپاہ ہند را بہ مالچند کہ مردے دلاور خردمند بود باز گذاشت گویند مالچند سپہسالارے باشکوہ بود چنانکہ مملکت مالوہ باسم وے معروف است و قلعہ گوالیار و میانہ از مستحدثات اوست بیشتر وقت در گوالیار اوقات گذرانیدے و کلاوتاں را کہ در علم راگ کہ موسیقی اہل ہند است

استاد زبردست بود از تلنگانه و دکن آورده در قلعه گوالیار با خود بداشت چنانکه از نسل او در گوالیار بسیار شدند و این علم در آنجا شایع شد فی الجمله در آخر عهد مهاراج برادرزاده اش از وے رنجیده به زابلستان آمد و در آن وقت پادشاه ایران ضحاک بن علوان بود لیکن فرمان فرمائے زابلستان گرشاسب بن اثرط بن شم بن طورک بن شید اسب بن تورثر بن جمشید بود و ایں گرشاسب عم نریمان است چنانکه در جائے خود گفته شود چون برادرزادهٔ مهاراج با دے پناه آورد گرشاسپ اعانت او را فرض شمرده با سپاہے بزرگ متوجه هند شد در پنجاب به مالچند سپه سالار جنگہائے مردانه کرده ظفر یافت به مملکت هندوستان در آمده اکثر ممالک مهاراج را عرضهٔ تاخت و تاراج فرمود مهاراج ناچار شده پاره از مملکت خویش را با برادرزاده تفویض فرمود و او را از خود راضی نمود و گرشاسب را بافضال زر و جواهر آبدار و احسان تحف و طرایف بیشمار خرسند ساخته التماس داشت که به مملکت خویش رجعت فرماید و گرشاسب ملتمس و یرا بپذیرفته به حضرت خویش باز آمد لکن این فتنه علت فتور شوکت و جلادت مهاراج گشت چنانکه فرمان گذاران سنگلدیپ و کرناتک جمعیتے فراهم کرده شیورائے که از جانب مهاراج بن کشن حاکم دکن بود هزیمت داده شهر دکن را فرو گرفتند شیورائے به حضرت مهاراج آمده صورت حال را با خداوند تخت و تاج باز گفت پادشاه ازیں معنی در خشم شده فرزند اکبر خویش را با سپاہے جیر و پیلان کوه پیکر به فتح شهر دکن و قلع و قمع دشمن مامور ساخت شیورائے با چنیں مردان رزم آزمائے متوجه دکن گشت زمینداران دکن بعد از اصغائے ایں خبر سپاہے عظیم ساز داده به استقبال دشمن از شهر بیرون شدند و لشکر مهاراج را آماج سهام و فسان حسام ساخته در هم شکستند در میان گیر و دار پسر مهاراج زخمدار شده به دار البقا شتافت و شیورائے بالبقیة السیف طریق هزیمت سپرده به حضرت سلطنت آمد و صورت قضیه را با مقربان درگاه به بیان گذاشت پادشاه چون خبر گزند یافته برتافت و از بے چاره کس

بطلب مالچند سپہ سالار فرستادہ وی را بہ درگاہ آورد و تقدیم ایں خدمت را باوے مفوض کرد و او گزیدگان سپاہ را بہ ہمراہ برداشتہ ظاہر دکن مضرب خیام ظفر احتشام ساخت و روزے چند با زمینداران دکن مصاف دادہ مخالفین بادشاہ را با تیغ خاراشگاف کیفر فرمود و دیگر بارہ تخت و تاج مسخر مہاراج گشت و تا غایت ہفصد سال بہ دولت اقبال بزیست از وے چہاردہ پسر بہ وجود آمد و بہتر و مہتر آں جملہ کیشوراج بود او را بجائے خود ولیعہد ساختہ جاے بپرداخت

## جلوس کیشوراج در مملکت ہند بہ ہزار و ہفت صد و شصت و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

کیشوراج بن مہاراج بعد از پدر صاحب تخت و تاج گشت چنانچہ ازیں پیش مرقوم افتاد او را سیزدہ برادر بود کہ ہمہ مردان دلاور و گردان شاور بودند پس کیشوراج ہر یک را بہ حکومت بلدے و فرماں فرمائے شہرے مامور فرمود تا رواج دولت دہند و خراج مملکت ستانند آنگہ خود سپاہے ساز دادہ با مردان کارآگاہ و دلیران کاری بہ بلدہ کالپی آمد و کار آنجا را بہ نظام کردہ روزے چند بماند و از آں جا گوندوارہ درآمد و رایان دور و نزدیک را طلب فرمودہ ہر یک را تشریفے درخور بداد و پیشکشے لائق بگرفت پس از گوندوارہ کوچ دادہ با آں لشکر کش بہ کنار دکن آمد زمینداراں آں مملکت کیشوراج را تمکینے ننہادند و اظہار مسکنتے در حضرت سلطنت نہ کردند اندک اندک کردار ایشاں بر کیشوراج دشوار آمدہ در طلب خراج و مطالبہ باج مبالغت و خشونت آغاز کرد ایں معنی نیز رایان دکن را ناموافق افتاد پس ہمگی باہم متفق شدہ رشتہ موالفت بریدند و لواے مخالفت برافراشتند و لشکریان خویش

راازاطراف مملکت خوانده در دکن حاضر کردند وسپاہے کشن فراہم آوردند تا باکیشوراج
مصاف داده اورا از پیش بردارند وآسوده در ملک خویش روز گذرانند کیشوراج چوں نیک
نظر کرد بدانست که باایشاں از در معادات ومبارات بیروں شدن باخطر نزدیک باشد
چه لشکرے را که باخصم امکان مقاومت نیست جز ندامت بهره نخواند آورد وپس اسباب
مداهنه ومهادنه ساز داده مردان باصلاح صواب درمیانه سفیر ساخت تا به ملائمت خلقت
آں کار را به صلح مقروں داشت واز آنجا گذشته بسرحد سنگلدیپ آمد وکار آں حدود را نیز
به نسق کرد آنگه به مقر سلطنت ومصدر دولت بازگشت فرمود ودر ارسے که جهانبانے قرار گرفت
لکن همه روز از جسارت زمینداران دکن وے رنجه وتنے در شکنجه داشت داوات چیره شدن
وغلبه کردن بر معاندان نجست تا شبے چنانش باخاطر رسید که از ایرانیان استمداد کند وخاک
دشمن به باد دهد دراں هنگام بادشاه ایران ضحاک تازی بود واز زمین زابلستان تا ثغور پنجاب
را کرشسپ فرماں گذار بود وضحاک از وے به ابلاغ سلامے واداے تحمیدی خود را رضا میداشت
وکار با او به ملائمت ومصافات میگذاشت کیشوراج چوں از خوے ضحاک هراسناک بود نامه مهر
انگیز ساز داده با ارمغانے لایق نزد کرشسپ فرستاد واز وے مدد طلبید تا باستظهار او بر اعدا ظفر
یابد کرشسپ پسر عم خود نریمان بن کورنگ بن اترط را که در حدیقه جدال وقتال تازه نونهال
بود با فوجے دریاموج باعانت پادشاه هند مامور فرمود کیشوراج چوں از ورود نریمان آگاهی یافت
شاد خاطر شده تا جالندر و پیرا استقبال کرد ومراسم مهمان نوازی به تقدیم رسانید آنگاه باتفاق
نریمان ودلیران ایران متوجه دیار دکن گشت مردان آں مملکت را پاے اصطبار بلغزید وتاب
مقاومت نماند بعضے که از گناه خویش نمیتوانستند خواست باطراف ممالک پراگنده شدند وبرخے
بقدم معذرت پیش آمده روئے سکنت برخاک نهادند وزبان به پوزش ونیایش برکشادند دیگر

بارہ کیشوراج رایت استقلال برافراخت وکار باج وخراج رکن مضبوط ساخت وازانجا باتفاق نریمان بدارالملک آمده اورا بخواسته فراوان چوں صرہائے سیم وزر وحقہائے لآلی ودرر وجامہائے زرتار واسپہائے رہوار خوشنود فرمود نیز تحف وہدایا درخور کرشسب مہیا کرده باوے سپرد واورا کسیل ساخت وخود بے منازعے بکار ملک ورعیت پرداخت ومدت دو بیست سال در ممالک ہندوستان باستقلال حکومت کرد ومردم را تن آسانی ومرفہ الحال بداشت چوں مدتش سپری شد فرزند مہین خود فیروز رائے ولیعہد کرده جائے پرداخت۔

## بنائے دیوار چین بدست دہی چہار ہزار وسیصد وہشتاد ویک سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

چوں کار مملکت چین از ترکتاز اقوام مغول وکرایت بخرابی کشید وچند انکہ پادشاہ وقت کہ دہی بود بکار حرب رنج برد مفید نیفتاد کس نزد التان خان فرمانگذار ختائی فرستاده واورا طلب داشت ومقرراست کہ سلاطین ختا را بلقب التان خاں گویند علے الجملہ التان خاں بدرگاه وے پے آمد وہمچناں صنادید مملکت چین وقواد سپاه را حاضر کردند ودر کار خرابی مملکت وتعدی مغول وتاتار مشورت نمودند وعاقبت الامر دانایان وکاردانان حضرت بداں شدند کہ میبایدے سدیدے در سرحد مملکت برآورد وسرہنگے چند با سپاہی درخور حافظ وحارس فرمود کہ عبور لشکر بیگانہ ازآں محال باشد چوں ایں رائے برگزیده ومختار افتاد فرمود تا مہندسان دانشور ودیوارگران چابک دست از اطراف بلاد وامصار حاضر شدند واز مردم مملکت کہ صغار وکبار بشماره ششصد کرور بودند چنانچہ در بدو تاریخ چین مرقوم افتاد بفرمود تا یک ثلث کہ کار بنیان را شایستہ

ومزدوری توانند کرد دریں مہم مزدور باشند آنکہ از خزائن موروثی زر وسیمے کہ کفایت ایں کار
کند خارج فرمود پس التان خاں کہ درختاے دست نشان وے بود بحکم پادشاہ آں مایہ را
برگرفت ومردم را فراہم کردہ بر سر کار آورد ودر دانۂ ساحل دریاے جورجہ در مابین شمال ومغرب
از اعمال اراضی سنسی تا کنار رود خانہ قراموران بنیان دیوارے کرد کہ مغولاں آنرا اتکودہ درکان
بوقورقہ گویند وطول آں دیوار ہزار وپانصد میل بود وچنداں عرض داشت کہ شش سوار در
فراز آں باہم بازی توانند کرد وبیک رشتہ اسب تازی توانند نمود ودر ہر جائے چہ در فراز
قلل جبل وچہ در پایان درہ مغاک ارتفاع آں ہجدہ ذراع است ودریں مسافت ممتدہ ہمہ
جا اراضی رخوہ را فرو بردند تا بزمین سخت رسیدند وبنیان دیوار را با سنگ وصاروج محکم برآوردند
چندانکہ مساوی ارض گشت آنگہ با خشت پختہ وگچ دیوار را مرتفع ساختند ودر ہر صد ذرع فاصلہ
برجے مربع ومحکم افراختند ودروازہ مقرر داشتند بداں استواری کہ تاکنوں کہ سال بر ہزار ودویست
وپنجاہ ونہم ہجرت نبوی میرود سہ ہزار وہفتاد وہشت سال شمسی است کہ بنیان آں نہادہ شدہ ہنوز
برجائے پایندہ ومحکم است علے الجملہ مدت پنجسال بیک ہنگام مردم کار نشستند ایں مہم نہایت
شد وایں خبر در حضرت پادشاہ معروض افتاد بفرمود تا دو کرور مرد سپاہ در لا درہموارہ حارس و
نگاہبان بودہ باشند وہرگز بروج ودروب آں را خالی نگذارند وقوم اونکقوت نیز از آں جملہ
بود کہ مامور بحراست آں بنیان گشتند لاجرم مردم چین از تعدی لشکر مغول وتاتار آسودہ شدند و
خاطر پادشاہ شاد شد پس از پرداختن ایں امور دیہیے ممالک محروسہ را بسی وشش قسم
متعین کرد ودر ہر قسمے حاکمے عادل بگماشت تا مہمات رعیت را بخوبی فیصل دہد وبرائے
آنکہ در تاریخ چین مبداء سخن وے باشد واز مردم پیشین کس حکایت نکند بفرمود تا کتب تواریخ
سالفہ را از ہر جا یافت میشد ہمی آوردہ در آتش میسوختند وعلماے مورخین را کہ اخبار گذشتہ

نیکو نہ یاد داشتند ہمی حاضر ساختہ بہ قتل میرسانید ندمع القصہ دیہی پس از انجام آں بنیان نیز بیست و ہفت سال کرد کہ ہمہ جہت مدت حکومت وے سی و ہفت سال بود و پسر مہتر خود جیوبن کہ بادشاہی خاندان سینک تانگ باوے منتہی میشود ہنگام وفات طلب ساختہ ولیعہد ہی بدو داد و جائے بپرداخت۔

## جلوس کلیان چند در مملکت ہندوستان پنجہزار و چہار صد و چہل و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

کلیان چند پسر جونہ است کہ شرح حالش گفتہ شد و او از میان بیست و دو پسر جونہ جلالت و افزوں داشت لاجرم بعد از پدر در مملکت ہندوستان نافذ فرمان گشت و برادراں را در تحت حکومت خویش بداشت و آنگہ کہ کار سلطنت باوے راست گشت دست تعدی از آستین برآورد و بے موجبے باہر کس در آویخت و خون مردم بے گناہ ہمی بریخت و باہر کس گمان یک دو دینار زر داشتے او را بہ بہتانے آلودہ کردہ آں زر از وے بگرفتے و از برائے زیادہ طلبی خراج رعیت را آماج ہزار شکنجہ و عذاب فرمودے چوں مدتے بدینگونہ درگذشت دار الملک قنوج روے بویرانی نہاد چنانچہ جز معدودے از مردم در پائے تخت نماند خلق بہر سوئے پراگندہ شدند و پشت با حضرت بادشاہ دادند ازیں روے مملکت ہند پر آشوب گشت و در اطراف و جوانب زمینداران و راجگان سر از فرمان کلیان چند برتافتند و خود بہ حکومت مملکت خویش پرداختند از جملہ راجہ بکرماجیت بود از میان قوم پوار سر برکشید و او در عنفوان جوانی و روزگار شباب سالہا در جامہ فقر و درویشی زیستن داشت و با درویشان سیاحت

بلاد و امصار مشغول بود و در صحبت ایشان متحمل ریاضات شاقه میگشت از این جهت مردم
هندوستان در حق او سخنان عجیب طراز داده اند و بنامه برده اند از جمله گویند چون پنجاه ساله
شد با سروش آسمانی قدم در بادیه پیمائی گزاشت و چون تقدیر ربانی آن بود که درجهٔ حکمرانی
دریابد و مردم را از چنگ جور و اعتساف رهائی بخشد در روزگارے اندک ابرامات مملکت
بهروالہ و مالوه غلبه جست و در بلاد و امصار آں اراضی حکومت یافت و دست افضال و
احسان برکشود و کار همی بعدل و نصفت کرد چنانکه در همه مملکت هیچکارے بکیوئے بانحراف
اعتساف نمیرفت و عقیده مردم هند آنست که او را عالمے بیروں از عالم دنیا بوده چنانکه آنچه در خاطر وے
ظاهر میگشت بے قصور به ظهور مے پیوست و هر چه از سود و زیان و زشت و زیبا در مملکت او
شبانگاه واقع میشد بامداداں بے زیاده و نقصان در ضمیر او مکشوف میگشت و با اینکه سلطان
مقتدر بودے باز زیردستان برادرانه همدست و همداستان شدے و در کاشانهٔ خود جز کوزه
گلینے و حصیرے از حطام دنیوی نداشتے و در زمان حکومت خویش قلعه دهار را بنیان کرد
برائے سکونت اختیار فرمود و بلدهٔ اوجین را او عمارت کرد و در اوجین بتخانه مهاکال را
بساخت و برهمنان و جوگیان را در آنجا جاے داده برائے هر کس منزلے جداگانه مقرر ساخت
تا در عبادت و پرستش اصنام و اوثان هیچگونه نقصان نه بینند و خود نیز ایام خویش را در
پرستش خداوند و پرسش حال خلق موقوف داشت و مردم هند افسانه هائے عجیب و روایات
غریب درباره او بر طرازیده و بر نگاشته اند بالجمله چون دولت او روئے بگشت یکے از زمینداران
دکن که او را سالباهن میگفتند بالشکرے آراسته بعزم تسخیر اراضی مالوه بیروں تاخت و راجه
بکرماجیت نیز مردم خود را فراهم کرده باستقبال جنگ او کوچ داده و در کنار دریائے نربده
هر دو لشکر باهم دوچار شدند و جنگ انداختند بعد از گیرودار فراواں سالباهن غلبه یافت،

وراجہ بکرماجیت درحربگاہ مقتول گشت ومملکت مالوہ ازپس وے مدت ہا روبویرانی داشت وفرمانگذارے لایق بدانجا راہ نکرد تا زمام دولت بدست بھوج افتاد چنانکہ درجائے خود مذکور خواہد شد بالجملہ مردم ہند چوں راجہ بکرماجیت را بزرگوار میدانستند تاریخ سال و ماہ خود را ازحین وفات او نہادند ودرنامہا ثبت کردند

## ظہور حاتم طائی ششہزار وصد وہفتاد و یک سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

حاتم بن عبداللہ بن سعد الحشرج از قبیلہ بنی طے مردیست کہ درپست وبلند زمین نامش سایر است دربذل وسخا چناں بود کہ بخشندہ تر از وے کس نشاں ندہند چنانکہ درمیان عرب اجود من حاتم مثل گشت وشجاعتے انباز ایں سماحت داشت ہروقت مقاتلہ کرد غلبہ جست وہرگاہ تاختن برد غنیمت آورد وہرگاہ از وچیزے طلب کردند رد سوال نفرمود وہرگاہ بانداح مقامری کرد دست برد وہرگاہ از حربگاہ اسیر آورد آزاد ساخت وہرگاہ مال بدست او آمد بہ بخشید وشعر نیکو توانست گفت چہ دیوان اشعار او درمیانست وباخدائے سوگند یاد کردہ بود کہ ہروقت بردشمن غلبہ جوید وخصم گرفتار او شود اگر پدر ومادر آں خصم جز وے فرزندے نداشتہ باشند او را نکشد وآزاد کند اگرچہ دشمن خونخوارہ باشد واز ینجاست کہ خطاب بہ ماویہ زن خود کردہ وایں شعر فرمودہ بیت

| | |
|---|---|
| اماوی انی رب واحد امہ | اخذت فلا قتل علیہ ولا اسر |

وقتے چناں افتاد کہ در یکے از شہرہائے حرام حاتم را بہ ارض غنیزہ عبور شد ناگاہ از بیش خیمہ

مرد اسیر بانگ برداشت کہ اے ابا سفانہ مرا دریاب کہ سپش اسیری مرا بہ ہلاکت آورد
حاتم گفت ویحک بہ بدترین ہنگام مرا نام بردی کہ نہ درمیان قوم خویشم ونہ باخویشتن
زر وسیمی حمل کردہ ام امابا اینہمہ ترا بجائے نخواہم گذاشت وپیش شد صاحب اسیر را
بخواست واورا ازوے بخرید وآزاد ساخت وخود بجائے او بگروگان بنشست وہمی ببود
تا خبر وے بقبیلہ او بردند ومردم او زر آوردہ فدا دادند وحاتم را از گرد برآوردند دیگر از خبر
جود او آنست کہ در قحط سالی کہ مردم بزحمت تمام گذران میکردند شبے ماویہ ضجیع حاتم ودخترش
سفانہ ودیگر فرزندانش گرسنہ بخفتند وحاتم پسر خود عدی را در بر گرفت وماویہ سفانہ را در
آغوش کشید وہمے قصہ بگفتند وایشاں را بفریفتند تا بخواب رفتند آنگاہ حاتم از بہر ماویہ
ہمی فسانہ گفت تا باشد اورا نیز بخواب کند ماویہ ایں معنی را فہم کرد وچوں لختے قصہ بشنید خودرا
بخواب وانمود وچند کرت حاتم اورا بانگ زد وپاسخ نشنید پس چناں دانست کہ بخواب شدہ
دریں وقت نگراں بود زنے را کہ در پشت خیمہ دید کہ ندا در داد کہ اے ابا سفانہ از نزد اطفال
گرسنہ بسوئے تو آمدہ ام حاتم بے توانی گفت برو اطفال خود را بیاور تا ایشاں را سیر کنم
ماویہ از جائے بخواست وگفت از کجا سیر کنی وحال آنکہ کودکان خود را با قصہ وافسانہ بخواب
کردی حاتم چیزے نگفت وپیش شدہ اسپ خود را بکشید وذبح کرد وآتش بیفروخت وبرآتش
افگند وبا ماویہ گفت تو نیز کودکان خود را بیاور وبا ایں کباب سیر کن وبر در خیمہ ہریک واز مردم
قبیلہ بتاخت واز خواب برانگیخت وگفت بر سر ایں آتش جمع شوید مردم از ہر سوئے فراہم
شدند وآں اسپ را پاک بخوردند وحاتم خود در گوشہ بنشست وہمچناں گرسنہ ببود ولب
بداں کباب نیالود ومردم طائی برانند کہ ایں جود را حاتم از مادر خود غنیہ دختر عفیف طائی
بارث داشت بالجملہ از قصہائے حاتم بایں چند سطر قناعت رفت وبعضے از اخبار او د

فرزندان او و فرزندزادگانش ہریک درجاے خود مسطور خواہد شد انشاء اللہ۔

# گرفتاری میرزا ابوالقاسم قایم مقام بفرمان شاہنشاہِ غازی وخاتمہ کار او

بعد از جشن نوروزی چوں روزے چند برفت وہوا را سورت گرما دید شد شاہنشاہ غازی محمد شاہ قاچار از طہران بباغ نگارستان تحویل داد وکارداران دولت در پیرامون نگارستان خیمہا افراشتہ کردند ومیرزا ابوالقاسم قایم مقام درباغ لالہ زار کہ یک تیر پرتاب تا نگارستان مسافت است نشیمن کرد ایں ہنگام شاہنشاہ غازی درقید وبند قایم مقام یکجہتہ گشت چہ از دیر باز از وے رنجیدہ خاطر بود با اینکہ تشریف وزارت خاص از بہر قایم مقام مے نمود و عقدہاے سخت را بسرانگشت تدبیر توانست کشود وفاضلے موقت وادیبے مجرب بود آں کبرے کہ بامنصب ہمساز ست وآں غفلتے کہ بادولت انباز نگذاشت کہ دل بادشاہ را باخود صافی دارد وکدورات خاطرش را کہ بسالہائے دراز متراکم بود بزداید چہ ازاں وقت کہ وزارت نائب السلطنت بود عباس میرزا داشت پیوستہ محمد شاہ از روش او باکراہ بود اجرے ومواجب ملازمان حضرتش رابے کلفت ومشقت اداے نمود ودر حل وعقد امور دولت ہرگز برمراد او تقدیم امرے نمیفرمود ودر مملکت خراسان یکشب چناں افتاد کہ شاہزادہ محمود درسراپردہ محمد شاہ بمہمان حاضر شد شاہنشاہ غازی قایم مقام را پیام کرد کہ امشب مرا مہمانے رسیدہ خورش وخوردنی کہ لایق میزبان ومہمان باشد بفرمائے تا در اینجا حاضر کنند درپاسخ گفت قانون شما آنست کہ ہر شب باید درسرخوان نائب السلطنۃ

کار اکل و شرب کنید خوان جداگانہ بدست نشود ہم اکنوں مہمان را عذر درکنار نہید و بدانجا کوچ دہید محمد شاہ ازیں سخت آشفتہ شد و حشمت پدر مانع بود کہ قایم مقام را کیفر کند میرزا حسن آشتیانی مستوفی الممالک کہ آں وقت در حضرت نائب السلطنہ مستوفی بود ایں قصہ بشنید و کار آں مجلس را از خورش خوردنی ساختہ کرد مع القصہ ازینگونہ کردارہا فراواں افتاد کہ در ہر یک پادشاہ غیور قتل قایم مقام را بر خویش واجب میداشت و در خاطر نہفتہ میکرد بعد از آنکہ در تخت سلطنت جاے کرد و زمام مملکت بدست گرفت ہمچناں کار وزارت با قایم مقام بود و ایں ہنگام نیز بر عادتے کہ داشت بر مراد خاطر پادشاہ کمتر میرفت و اگر حکمے از پادشاہ میرسید و آں را با صلاح دولت راست نمیدانست یا با طمع خویش موافق نمے یافت بے سؤال و جواب برخلاف آں حکم فرمان میکرد و ایں ہمہ بر غضب شاہ افزودہ میگشت و آں کین دیرینہ نیز جوش میکرد وقتے چناں افتاد کہ شاہنشاہ غازی معادل بیست تومان زر بمردے باغبان عطا فرمود قایم مقام کس فرستاد و آں زر استرداد کرد و بپتوانی بشاہنشاہ پیام داد کہ ما ہر دو در خدمت دولت ایران خواہیم تا شاید الاآنکہ تو چاکر بزرگتری و ما از صد ہزار تومان بیشتر بادستہ نتوانیم ایثار خویشتن کرد اگر خواہی مہمانداری مملکت ایران را خود میکن و ہشتاد ہزار تومان ایں زر ترا باشد و من با بیست ہزار تومان کپچ دہم و اگر نہ من مہماندار شوم و تو با بیست ہزار تومان قناعت فرماے پادشاہ را کہ در خاطر خود شیر شرزہ نہفتہ اند ازیں کردار و گفتار آتش غضب افروختہ گشت و ساختہ ہلاک و دمار قایم مقام آمد و از آں سوے قایم مقام کین و کید پادشاہ را با خود میدانست اما چناں مے پنداشت کہ تا بر تمامت ملک ایران نیک مستولی نشود بر طریق دفع او نرود و با خود مے اندیشید کہ تا آں ہنگام بدست وزراے مختار دول خارجہ و تدبیرہاے دیگر یکجا نظم بزرگان ایران و سلاطین دول خارجہ نظم کند کہ چنانکہ پادشاہی در خاندان

سلاطین قاجار بشرط ولایت عہد زپدر بہ پسر یادگار است وہیچکس آرزوے آں مقام نکند
وزارت نیز بدینگونہ باشد بادشاہاں نتوانند او را و فرزندان او را از وزارت خویش خلع کنند و
غافل از آں بود کہ تدبیرہا باتقدیرہا راست نیاید بالجملہ شاہنشاہ غازی چوں ہنوز پسرہا
فتح علی شاہ از محل خود ساقط نشدہ بودند و در چشم مردم باشوکت و مکانت تمام بودند اکراہ
میداشت کہ قایم مقام از مکنون خاطرش آگاہ شود مبادا کینہ آغاز دو خللے در کار ملک
اندازد لاجرم با میرزا نصر اللہ آردبیلی صدر الممالک و محمد حسین خاں زنگنہ ایشک آقاسی باشی و
چندتن دیگر از رازوران حضرت در تدبیر او ہمداستان شد و حاجی میرزا اقاسی را کہ در طریقت
پیشواے خویش میدانست نیز آگاہ کرد تا قایم مقام شب یکشنبہ بیست و چہارم صفر ہنگام نماز دیگر
با میرزا تقی علی آبادی و میرزا موسےٰ نایب رشتی میعاد نہاد کہ بخانہ میرزا محمد پسر میرزا احمد کاشی رفتہ
در وفات میرزا زین العابدین ستوفی کاشی کہ عم او بود او را تسلیت و تعزیت گوید اینوقت
از حضرت بادشاہ کس باحضار او برسید و او را طلب فرمود و ازاں سوئے شاہنشاہ غازی قاسم خاں
قوللر آقاسی را حاضر کردہ فرمود کہ سالہا پروردۂ نعمت ما بودہ و در مہد فراغت غنودہ امروز
در تقدیم ایں خدمت اگر ہمہ جان بر سرش کردہ مسامحت نباید روا داشت قاسم خاں اجابت
فرمان را جبین ضراعت بر خاک نہاد آنگاہ اللہ ویروئی بیگ مہردار و میرزا رحیم پیش خدمت
خاصہ را کہ موثق و ممتحن بودند ہریک را آلتے قتالہ سپرد فرمود بعد از درآمدن قایم مقام بنگارستان
او را بحکم اقامت کنید و اگر فرمان پذیر نشود و ساز مراجعت کند بضرب کلولہ اش از پاے
درآرید مع القصہ قایم مقام بباغ نگارستان درآمد او را آگفتند در بالاخانہ عمارت دلکشا
باش تا پادشاہ از سرائے درونی بیروں شود اللہ ویروئی بیگ و میرزا رحیم حربہا خویش پنہاں
داشتہ او را در بالاخانہ جائے دادند و در برابرش ایستادہ شدند چوں زمانے برگذشت و شاہ

حاضر نشد گفت من با چندتن میعاد نهاده ام که به تسلیه دوستے رفته باشم صاحب خانه چشم براه است میرزا تقی و میرزا موسے نیز در شاهراه انتظار ند در حضرت پادشاه معروض دارید که زحمت بیرون شدن بر خود ننهند فردا از بامداد حاضر حضرت خواهیم شد گفتند شاه فرمود تا مرا دیدار نکند فراغت نه فرماید لختے دیگر توقف کرد و دیگر باره آهنگ بیرون شدن فرمود الله ویردی بیگ گفت فرمان این است که در انجا باشید گفت همانا من محبوسم و کلاه خویش را بزیر سر نهاده ردائے خود را زبر پوش کرد و بخفت از آں سوے شاهنشاه اسد بیگ فراش خلوت را به نزدیک حاجی قاسم خاں سرتیپ فوج فرستاد و فرمان داد که من قایم مقام را ماخوذ داشتم هم اکنوں فوجے از سربازان را بفرست تا اطراف باغ لاله زار را پره زنند و نگاه بان باشند و مردم او را نگذارند از جائے بجائے متردد شوند حاجی قاسم خاں گفت هرگز من با پیام دل اینکار ندام الا آنکه شاهنشاه غازی با خط خویش رقم کند دیگر باره اسد بیگ برفت و خط پادشاه بیاورد لاجرم حاجی قاسم خاں گروهے از سربازاں را حکم داد تا میرزا محمد و میرزا علی و دیگر فرزندان و ملازمان قایم مقام را نگاهبان شدند و اطراف باغ لاله زار فرو گرفتند و محمد رضا خاں فراهانی پسر عم قایم مقام را که از خراسان رسیده بود در پره سرباز انداختند و بعضے از اموال و اثقال و اسب و استر او را یحیی خاں میر آخور نائب السلطنه عباس میرزا ماخوذ و مضبوط ساخت ازیں روئے که محمد رضا خاں بعد از وفات نائب السلطنه در مشهد مقدس کار بر یحیے خاں آشفته کرد و خواست او را محبوس و مغلول سازد یحیے خاں نیمشبی خویش را از باره شهر بزیر افگند و فرار کرد و اموالش بهره محمد رضا خاں گشت مع القصه بعد از بازداشتن قایم مقام و بالاخانه دلگشا شاهنشاه غازی فرمود نخستیں قلم و قرطاس را از دست او بگیرید و اگر خواهد شرحے بمن نگار کند نیز مگذارید که تحریرے در قلم و جادوئے در بنان و بیان اوست که اگر خط او را ببینم فریفته شوم

و اورا رہا کنیم پس برحسب فرمان عوانان دژخیم اداتِ نگارش اورا گرفتہ از بالاخانہ دلکشا فرود کردند و در بیغولہ کہ حوض خانہ خوانند محبوس داشتند و بعد از شش روز در شب شنبہ سلخ سفرش خپہ کردند و جسدش را در جوار بقعہ شاہزادہ عبدالعظیم رضی اللہ عنہ بخاک سپردند از پس آں اموال و اثقال زر و گوہر و کتاب خانہ او را کارداران دولت ماخوذ داشتند و فرزندانش را مامور نمودند کہ در اراضی فراہاں در قرائے خویش نشیمن کنند و عشیرت او ہر کہ در آذربائیجان بود ہم مامور باقامت فراہاں گشت و ہر یک را سیورغالے از منال دیوان مقرر شد تا بداں معاش توانند کرد و برادر زادہ قایم مقام میرزا اسحاق کہ دریں وقت در آذربائیجان وزارت فریدوں میرزا داشت ہم از انجا بیروں شدہ در دارالامان قم اقامت کرد۔

# آئین اکبری

## آئین سپہسالار

جانشین خدیو عالم است۔ سپاہ صوبہ و رعیّت فرماں پذیر او۔ و آبادئی ایں بدادگری او۔
ہر کارے کہ پیش گیرد ایزدی رضا را طلبگار بود۔ بنیایش و نیازمندی بیشتر سازد خیر اندیشی مردم
زاد از دست نہلد۔ از جدکاری زبانے نغنود بہرزہ لائی و تلخ روئی نشتابد آگہی و قدردانی
خوئے بر سازد خاصہ از پرستاران نزدیک و دوران خدمتگزار آنچہ از ملازمان آید بفرزندان
نفرماید و آنچہ اینان توانند خود بداں نپردازد و در کار کرد با داناتیرے از خود راز کشاید و اگر
نیابد باچندے گزیدہ ہمزبانی کند و گذارش بار سنجد۔ قطعہ

| | |
|---|---|
| گاہ باشد نپیر دانشمند | بر نیاید درست تدبیرے |
| گاہ باشد کہ کودکے ناداں | بغلط بر ہدف زند تیرے |

فراواں مردم را در انجمن راز نگذارد و دانائے دلیر و لسوز کم از نایاب۔ مبادا یکے خدنگ
افزاید و بایست وقت از دست شود۔ سردارے را پاسبانے دانستہ دوربینی بکار برد و مزاج شناسی
را دست آویز دولت ساختہ شائستہ[۱] زندگی نماید۔ لطف و قہر را در فرمان خود بازدارد۔ سرکشان
را بکار شناسی و اندرز گوئی فرماں پذیر گرداند ورنہ بتلخ گوئی و بیم افزائی و بند و زدن
و عضو بریدن باد افراہ آمادہ گرداند۔ و در گسیختن عنصرے پیوند فراواں اندیشہ بجا

---

[۱] (ص د) شائستگی ۱۲۔

آورد و زبان را به دشنام نیالاید که آیین هرزه درایان بازاری‌نشین است. گفتار از سوگند باز دارد که خود را به دروغ‌گویی و مخاطب را به بدگمانی تهمت‌آلوده ساختن است. در دادپژوهی[1] بگواه و سوگند بسند نکند گوناگون پرسش و دیده سواد پیشانی[2] و دوربینش نماید و به دیگران گماشته فارغ ننشیند. بیت

به دیوان منشین از سر یاد او — که شاید ز دیوان بود داد او

دادخواهان را رنج انتظار ندهد چشم از گناه پوشد و پوزش پذیرد. و چنان زندگانی نماید که مردی و شکوه را گزندی نرسد و بکیش مردم و بنیاد بزرگ خردمند در کار روشنیا که پایدار نبود زبان خود نگه بندد دین پاینده را به آشفتگی چگونه گذارد. اگر حق با اوست شورش نکوهیده بود و رنه پیداست ناتوانی است بمهربانی درخور هر گروه از تبه‌کاران راستی پاسخ بسیار و نا ... را به دیوان پیروان ایشان بخشد و زبان زمان خبرگیر نیک‌اندیشان دور بین است گو کم از سپاسی برگزیند. اگر چنین فرو مایه مردم به دست نیفتد و به هر کار جستجو می باهم تا آشکارا برگماردو گذارش هر یک را نگاشته عیار راستی برگیرد و هر اداره چیز را که از دخل کنند و آنچه خرچ برآید[3] (؟) ... نبشته آن بر و به خاصه آنکه زبان نکوهش نگشاید. از سالار سپاه و دیوان ... باید ... بشنود و خود را از سواری باز ندارد و به تیر و بندوق بپردازد و مردم را بدان ورزش ... باید ... بر نزد یک ... ساختن ... مردم ... [illegible] ... را آشفتگی ... ستایش گرداند ... در فرمان ناپارسا گوهر ... اخلاص در میان آید و بنج گران خویشتن ... افزایش زراعت و آبادی زمین همت برگمارد و بر آسمان پیمانه ... نماید ... کشاورزان گزیده پرستش ایزدی برشمارد و عمل گزاران انصاف گرای باز دارد و زنان ...

---

[1] دادرسی ۱۲ [2] درروش... ۱۲ [3] [illegible] ۱۲

ازکارکردانیاں آگہی پذیرد۔ درساختن حوض وچاہ وکاریز وباغ وسرائے ودیگر منازلِ خیر سعادت اندوزدو در تعمیر باستانی آثار دست ہمت برکشاید خلوت گزین وپراگندہ دل نباشد کہ آئینِ وارستگانِ صحرانشین است ونیز باعامہ نشستن ودرہنگامہ بودن خونکند کہ روشِ صورت پرستانِ نابینا است۔ **بیت**

توباہمہ منشین ومیراز ہمگاں نیز     درراہ خردوونکس باش نہ عنقا

ایزدی گزیدگاں راگرامی دارد وازگوشہ نشینان خداجو ژولیدہ مویاں برہنہ پادریوزہ گر باشد ونیایش آفتاب[1] وچراغ خورشید معبودی وآتش پرستی[2] نداند۔ بہ بیداری خوگر شود وخواب وخور از اندازہ نگذارند وگریبان روز وداماں شب را بآگہی بسرآرد ودر دل روز وشب نیازمندی کند چوں ازکار جہانیاں ودرونی شمارہ واپرداز ودر فرہنگ نامہا ژرف درنگرد وکاربندد واگر دل بداں نیاز آید مثنوی معنوی برخواند ودل نیایشہا نہادہ پے بمقصود برد۔ آزمودہ داستان ہائے کلیلہ ودمنہ طبیعت رامیزبانی کند وبرنشیب وفراز جہان آگہی یافتہ آزمون پیشینیاں تجربہ خود سگالد ودرروائی تحقیقی علوم توجہ برگمارد ودیوا افسانہا کہ دیدہ دارد بشناسائی ونیک[3] سگالی پیوندد ودستوری دہد کہ بروزنامچہ حال او ژرف نگہی بکار برد ہرچہ بتر ازدست آگہی او نکوہیدہ باشد بخلوت ہا بازگوید واگر در شناخت لغزشے رود آزار برنہ خیزد کہ از دیرباز مردم از گذاردن راستی تلخ نما باز ماندہ اند خاصہ در خشمناکی کہ خسرو بشنود وطبع برجوشد بیشتر ہمنشینان آہو پژوہ عیب آرا واگر یکے را دل بسوزد از بیمناکی دم بر نیارد وآنکہ سود دیگراں بر زبانِ خویش گزیند کم یاب از گذارش بدگو خشم درنشود وبراہ دورنبینی نشیند کہ بدگو ہراں سخت ساز بآئین پختہ کاری دستان فروشی

---

[1] (ح ن د) آفتاب ایزدی ۱۲ [2] (ح ن د) دانش پرستی ۱۲ [3] (ش ف ا) نیک سگال ۱۲

نمایند و خویشتن را بے غرض و آمودہ بجان آزاری پا ے کوشش افشرند طرح اقامت نیفگنند و ہموارہ خویشتن را آمادہ طلب دارد بکین توزی نشیند آزرم و مدارا برگزیند و دیرین خاندانہا برنیندازد و گرستگان شایستہ را سفارش گذارد و پس ماندگان ناہنجار واند. دیدہ بانی نماید کہ ارادت گزینان ہنگام در خوردن خورد اللہ اکبر گوید و بزرگ جل جلالہ برخواند کمتر از یک سالہ گوسفند و بز را غذا نسازد و از روز زاد خویش یک ماہ گوشت خوردن پرہیز و کشتہ خود را نخورد بعشرت زنا شوئی کمتر پردازد و آبستن را زدیکی نکنند آشتے کند مردم پس فروشدگان بکار برند ہر سال روز زاد سامان نماید و تہی دستان را کامیاب گرداند۔ بیت

برگ عیشے بگور خویش فرست کس نیارد ز پس تو پیش فرست

چون آفتاب از برجے ببرجے خرامد۔ بسپاس گذاری برنشیند و برائے ہشیار نمودن غنودگان بیجبری توپ و بندوق را بخروش آورد۔ عنفوان نورافروزی آفتاب عالمتاب و نیم شب کہ آغاز برشدن آں باشد نقارہ برنوازد و آگہی افزاید

## آئین عمل گذار

کشاورز دوستے باید کہ جدکاری و راست گفتاری آئین او بود خود را جانشین پاسبان کل واند و جا ے برنشیند کہ ہر کس بدو آساں رسد و آرزومند میاں جی نگرد و تمرد گزین و حیلہ فروش را باندرزگوئی پیش آید اگر سود ندہد بمالش پردازد۔ و از زمین افتادگی نہراسد

لہ ہمچنیں در (ت) و در دیگر نسخہا ناہنجار را دیدبانی الخ ۱۲

لہ ہمچنیں در (لا ص د) (ف اش م) بہراسد ۱۲

از باد افراه راهزن و خونریز و تبه کار و بسزا نشاندن[1] درنگ نرود۔ و چنان کارکرد فراپیش گیرد
که داد و فریاد فرو نشیند برزگران تهیدست را وام دستگیری کند و بآهستگی برستاند
و چون بتکاپوی رئیس ده جمع کامل رسد در هر بیگهه نیم بسوه بدو گذارد ورنه باندازه خدمت
بهره‌مند گرداند چندگی زمین و چهره قطعه بترازوی بینش برسنجد و بر چگونگی آن آشنا آید
در مرزها کشت و کار فراوان تفاوت رود و هر فصل زمینے بکار آید[2] هر برزگر جدا جدا افزاید
و بیمار داری نماید قرارداد و پیشین عمل گذار با آگهی برسنجد اگر بیوقوفی و خیانت رفته باشد
بچاره گری برنشیند و در آبادی خرابه کوشد و پاس دارد که آباد بوسے نیفتد و در افزونی گزین
جنس کوشش نماید و برائے افزایش لختے از دستور کم سازد و اگر کشاورز از اقرار
کم کارد و گزین وجهے باز گوید نپذیرد و اگر در دہے زمین بنجر نماند دہقان را توانائی
افزون کاشتن باشد زمین دیگر موضع برافزاید در پیمودن درو بینی و دادگری فراپیش
دارد سال بسال کشاورز را بیشتر افزاید و در گرو قرارداده بوده از فزون کاشته
چیزے نستاند اگر لختے بپیمایش خواہند و برخے نسق بپذیرد قرارنامہ را زود زود بدرگاه
فرستد و نقد گرفتن خو کند و غله نیز برستانند و آن ہر چند گونه بود کنکوت (بفتح
کاف و سکون نون وضم کاف وسکون واو و تاے فوقانی) کن بزبان ہندی غله و کوت
تخمین و قیاس باشد ہمگی اراضی را بجریب یا بگام اندازه برگیرد و غله را بترازوی بینش
برسنجد و کاره بیدگان چنان برگزارند که کم تفاوت رود۔ اگر اندیشه بجا نظر را پایسه بار کشت
را گزین و میانه و زبون در رد کرده بسنجد و نقش اشتباه بزداید بسا ہنگام زمین را نیز تخمیس
برکشند درست آید بٹائی (بفتح باو تاے فوقانی ہندی و الف و کسره ہمزه و سکون یاے تحتانی)

---

[1] حرف واو (نسخه ا) نیست ۱۲ [2] (نسخه ح) آید ۱۲

بهاولی نیز نامند (بفتح با و هاے خفی و الف و سکون واو و کسر لام و سکون یاے تحتانی) کشت زار بریده خرمنها برسازند و بقرار داد و برو[1] بخش بکنند. درین صورت پاسبانان فراوان باید ورنه بدگوهران ناراست دست خیانت برآلایند. کهیت بٹائی (بکسر کاف و هاے خفی و سکون یاے تحتانی و تاے فوقانی) زمین کاشته بخش کنند. لانگ بٹائی (بلام و الف و نون خفی و کاف فارسی) غلها بریده پشتارها برسازند و بایکدیگر قسمت[2] رود و هر کدام بخانه خود آورده پاک سازد و سود بردارد و اگر بر رعیت گران نیاید زمین غله بخش را بنرخ بازار[3] نقدی سازد و درین زمین اگر جنس کامل بکارند در سال اول چهارم حصه از دستور کم ستانند و در ضبطی اگر از سال[4] گذشته گزین جنس زیاده و زمین کم آید[5] و جمع موافق ازین کاستگی بر نجوشد و در نیاویزد همگی خشنودی خدیو کشت طلبد نسق بکلانتران ده نکنند که تن آسانی و کارشناسی برخیزد و چیره دستان ستم پیشه را نیرو به بخشد بلکه بیک یک کشاورز فرارسد و از راه مهربانی نوشته سپارد و برستانند از جریب کش و پیماینده و دیگر عمل گذاران ضامن برگیرد. خداوندان پیمایش را روزے که بکار پردازند بیزده دام و سی و یک سیر رسانند و در راهواره بر شمرد بدین آئین پنج سیر آرد نیم سیر روغن هفت سیر دانه و بجهت ترکاری جیز آن چهار دام تنکچی چهار سیر آرد نیم سیر روغن پنج سیر دانه چهار دام جریب کش و نهانه[6] دار هر چهار نفر را هشت سیر آرد و یک سیر روغن پنج دام پیموده را نشان مند سازد و از کلانتر مچلکه گیرد که زمین پوشیده نداند و مختلف الفصول را باز گویند. دنگا پوئی پیمائش اگر قطعه زبون بنظر درآید اندازه آنرا همان زمان برگیرد و قدر آن را روز بروز نوشته بکشاورز سپارد. و اگر پس از برداشتن محصول چنین آگهی رسد از همسایگان و کاغذ

[1] (ض د) قرار ۱۲ [2] (ض د) باهم ۱۲ [3] (ه) بسرخ ۱۲ [4] در (ض د) نیست ۱۲ [5] (ض د) آمد ۱۲

[6] (ه) نه بخش ۱۲ [7] (ض د) نهانه دار (ه) تهانه دار ۱۲

خام شناسائی پذیرد و میانه روی بکار برد چنانچه کارکن سوانح ضبطی را بر نویسد مقدم و پتواری نیز هم
قلم باشند نگاشته را برابر کنند و بمهر خویش نگاه دارد و نقل آن را بدان پنچکی سپارد چون موضع
بانجام رسد در ضمن منتخب[1] نگارد و تازه تصحیح نماید و کارکن و پتواری تصدیق[2] نویسند و این نسخه را
هفته بهفته روانه درگاه سازد و انه پانزده روز نگذراند و پس از فرستادن نسخه نسق بدرگاه والا
اگر آفتی بگذشت و کار رسد بهمان وقت نیک وارسیده اندازه نابود برگیرد و آنرا نگاشته
پی ناچیز روانه سازد تا بپذیرند یا آئین[3] فرستند مال را به نیکوئی برستاند و بے هنگام دستخواهش
درازنه گرداند. و تحصیل ربیع از هولی آغاز (آن هندی عیدے است در پایان دلو یا عنفوان
حوت یا میانه او) و خریف را از دسهره (و آن جشنے است در اواسط[4] یا اواخر سنبله یا
یا اوایل میزان) پاسبانی نماید که خزینه دار زر خاص[5] نخواهد[6] آنچه در وزن و عیار برابر باشد
برگیرد و نقد کمی را بنرخ مسکوک صرف گیرد و تفاوت را در قبض بنگارد و قرار دهد که کشاورز
چند بار خود رساند و آنرا به جیابی خواهشگر از میان برخیزد تا به کمال رسد تا آن را
بشایستگی برگیرد و موقوف بر رسیدن جنس دیگر ندارد و هر کرا اراضی خراج را نگارد و بجهت
علف قرق گرداند از گاو بیش شش و از گاو سه دام سالیانه بازیافت کند و از گوساله گاو بیش
که بزادن نرسیده باشد باز خواستے نکند و در هر قلبه چهار گاو نر و دو ماده گاو و یک گاو میش
مقرر دارد و در برابر آن چیزے نطلبد[7] آنچه در خزینه آورند خود وارسیده شماره کند و برونامچه
کارکن برابر سازد. تصدیق خزانچی نویسانده[8] بخریطها کرده سربمهر خانه استوار گذارد و بر

---

(۱) ک، منتخبی ۱۲ (۲) (ش) تصدیق نماید نویسنده (ص د) نویسند ۱۲ (۳) (د) آئین ۱۲ (۴) (ص)
در اواخر سنبله در اواسط یا اوایل (د) در اواخر سنبله و اواسط ۱۲ (۵) (ش) خالص (ف ک) در
حاشیه ش) خالصه ۱۲ (۶) (ص د) بخواهد ۱۲ (۷) (ف ا د) بطلبند ۱۲ (۸) (ش) نوشتانده ۱۲

دروازہ چند قفل دگرگوں بر نہد کلید یکے پیش خود دارد و دیگرے نزد گنجور و آخر ماہ روزنامچہ
جمع و خرج از بتکچی گرفتہ بدرگاہ فرستند و چوں دو لک دام فراہم آید بدست معتمداں روانہ سازد
و بہ پتواری ہر دیہہ اہتمام نماید آنچہ از رعیت برآید در یادداشتے کہ برعیت میدہد بہ تفصیل
نویسد آنچہ باقی ماند اسم باسم طومار درست کردہ بنشان اعیان رساند و بآسانی در فصل
دیگر برستاند بقرا این سیورغال وارسد و ہموارہ بدفترخانہ نقل فرستادہ برابر سازد۔
و چک نامہا مشخص گرداند و بخش فرد شدہ و غائب نوکر بازیافت کند و پاس دارد کہ
زمین خود کاشتہ رعیت[1] کاشتہ نباشد زمین بازیافت از زراعت نیفتد اال غایب
و فروشدہ بے وارث را بشایستگی پاسبانی کند و حقیقت عرض دارد و دیدہ بانی نماید
کہ جزیہ نگیرند و در بخشودہ مصلحت ہائے[2] روائی باستانی خلل نیندازد و سفر و سور و ماتم
را سرمایہ چیز گرفتن نسازد و ار سلام برکنارہ باشد ہرگاہ مقدم یا پتواری زر آرد یا بجھو تندہ آمدہ
یک دام سلام گویاں آورد و دست بداں نیارد و ہمچناں از بل کتی کہ چوں کاشتہ بدر رسد
از ہر موضع چیزے برستاند و دوسے گزیند و نیز پیشہ وری و بازار نشینی و چوکیداری و راہداری
و حاصل باغات و منڈیٔ[3] و فرق راہی گیری و نیز بچری و دستور روغن زرد و روغن کنجد و کنبلی
چرم و پشم و دیگر اشکلہائے آزمنداں ناخدا ترس را پیرامون نگردد یکے از شناسندگان آں مرز را
نوبت قرار دہد تا بدرگاہ ہمایوں بودہ از تقبیر و قطمیر آگہی بخشد ہر ماہ احوال رعایا و جاگیردار
و ہمسایگاں و ایل شدن سرکشاں و نرخ اشیا و وجہ لرایہ و حال دردمنداں و ہنر پیشگاں
و دیگر سوانح معروض دارد۔ و اگر کوتوال نباشد روائی آئین او را برخود گیرد ؞

---

[1] (ض د) رعیت کاشتہ ۱۲ [2] (ش ف ل) ملکی روائی ۱۲ [3] (د) منڈی ۱۲

[4] ہمچنیں در ہر نسخہ ۱۲

# آئین بتکچی

راستی منش درست قلم شماردان جدگزین عمل گذار[1] سازونا گزران - موازنهٔ ده ساله نقدے و جنسے مواضع را از قانون گو برگیرد و از راه و رسم آن سرزمین آگهی پذیرفته دلنشین عامل گرداند و بیاوری و تیمارداری پاے همت افشرد هرچه بزرگواران قرار یابد برنویسد و حدود هر دیه جدا گرداند و جنس زمین آباد و خرابه را اندازه گیرد و نام منصف[2] و ضابطه و جریب کش و تهانه دار[3] برنویسد و نام کشاورز و نیاک[4] او را و جنس زراعت پایان آن نگارد و دیه و پرگنه و فصل نیز برگذارد و نابود را جدا کرده بود را بازنگارد و باید دستور اهل هند اسم و جنس و نابود را در تحت تاریخ بر زبر[5] نویسد و چون ضبط موضع بانجام رسد جمع هر برزگر درست نماید و محصول موضع را قرار دهد و عامل بدست آویزان تحصیل کند و نسخهٔ ضبط را که بهندی خسره[6] گویند روانهٔ درگاه سازد - در وقت توجیه[7] اگر نسخهٔ پیشین نداشته باشد کشت و کار برزگران بنام از پتواری نویساند و کامیاب مقصود آید و نسخهٔ توجیه و باقی و واصل را بهنگام میفرستاده باشد و نام تحصیلدار پاے نام هر موضع در روزنامچه نویسد و هر کشاورزے که مال آورد نام برنگارد و بخط گنجور رسانیده بدو سپارد و نقل توجیه پتواری و مقدم که بدست آویزان تحصیل نموده اند و سرخط یعنی یادداشتے که به رعایا سپرده اند از پتواری بگیرد و وارسیده ژرف نگهی بکار برد اگر نا راستی

---

[1] (د) آں عملگذار ۱۲ [2] (ض د) منصب ۱۲ [3] (ض د) تهانه دار ۱۲ [4] همچنیں در (ش ف د) و در حاشیه (ش) نیاک یعنی سردار نوشته (گ) نایک و اهل هند سردار وده را چنیں خوانند (ض د) نیاک (د) کشاورز نیاک ۱۲ [5] در (ض د) نیست ۱۲ [6] در لغات هندی کسره نوشته ۱۲ [7] (ف) توجیه ۱۲ [8] در (ک د) نیست ۱۲

پدید آید جریمانه ستاند و واصل و باقی هر دیه را هر روز بعامل برگوید و اورا در انجام کار تیز گرداند هرگاه رعیت رجوع بحساب آورد بی انتظار بانجام رساند و آخر هر فصل واصل و باقی هر موضع بنوشته[1] پتواری برابر کند و روزنامچه جمع و خرچ را نام بنام صیغه بصیغه روز بروز نویسد و بدستخط خزانچی و مهر عامل رساند و چون ماه بآخر رسد در خریطه سر بمهر عمل گذار بدرگاه روان نماید و نرخ نامه مهر و روپیه و دیگر اجناس را روز بروز بهمراه اعیان فرستند و جمع و خرچ خزانچی را در آخر هر فصل نوشته بدستخط او رساند مجمل و جمعبندی در هر سال بهر عمل گذار روانه گرداند موضعی را که تاخت و تاراج نمایند مال و مواشی بقلم گرفته داخل روزنامچه نماید و حقیقت را عرضه داشت کند و آخر سال چون هنگام تحصیل سپری گردد باقی موضع را نگاشته بعامل سپارد و نقل آن بدرگاه فرستد و در وقت عزل نسخهٔ خود از وجوه باقی و تقاوی و جز آن بعامل خاطر نشان کند و فهرست برگرفته رو بدرگاه آورد .

## آئین خزانه دار

بزبان وقت فوطه دار گویند خزینه[2] خانه را نزد حاکم اساس نهند و چنان سر زمینی گزینند که گزندی بدو نرسد هفت قسم مهر و روپیه و زر سیاه و جز آن برزگر آورد بگیرد و زر مخصوص طلب ندارد و از سکهٔ مقدس آنچه بوزن برابر باشد صرف آن نخواهد و تفاوت وزن مسکوک بستاند. و با ستانی مسکوک را با مسکوک برگیرد. زر بوقوف شقدار و کارکن در گزین جا دارد و آخر روز برشمارد و سر خط بمهر عمل گذار رساند و روزنامچه را با نسخهٔ کارکن برابر کند و بخط خود نشانمند سازد و در خزانه را چنان عامل مهر[3] نماید

[1] در (ه د) نیست ۱۲ [2] (ض د) خزینه جا را ۱۲ [3] (ه ض د) بمهر ۱۲

یک قفل از خود نیز برنهد و بآگهی عامل و کارکن در خزانه بگشاید و زر از گشاد و زر بشناسائی
عامل و کارکن بستاند و قبض دهد و خط پتواری بر بیاضچهٔ حساب که بعرف هندوستان
بهی گویند (بفتح با و کسرهٔ ها و سکون یای تحتانی) نویسانند تا غبار خلاف برنخیزد
هیچ گونه بی دست آویز دیوان پسند خرج نکنند و دکانچه سود برنسانند - و اگر خرچ
ناگزیر روی دهد که درنگ برنتابد بنوشتهٔ کارکن و شقدار عمل نماید و حقیقت
بموقف عرض رساند ❊

کارکرد سپهسالار تا کردار این نخست بر ذمهٔ آگهی فرمان دهان روزگار است و
چون نیروی یک تنه بسند نیاید بهر شغلی[1] نایبی برگذارند و رشتهٔ بایست را
دوتایی بخشند[2] ❊

## روائے روزی

ازآنجا که فیض پذیری و نیروی کارکرد مردم زاد بخورش باز گردد و باندازهٔ نیکوئی
آن تنومندی[3] دل فراهم آید ورنه تن فربه و جان نزار گردد و سگالشها از و
بگزیدگی گراید و کردارها بشایستگی سعادت پژوهان هشیار خرام نخست در سرانجام
لقمهٔ ژرف نگهی بکار برند و بهر خورش دست نیالایند و ساده لوحان خداترس را
کار دشوار باشد و روزی تنگ آن فروغ بینش نیست که بمغز کار رسیده
و آسانی زیست دادا از بیم نارضامندی ایزدی از رنج گرسنگی بجانکاهی در شوند -
چنانچه یکی را گاوی چند از وجه حلال بود و شیر آن را دستمایهٔ روزی ساخته

[1] (د) پانی ۲ [2] (ض د) بخشد ۲ [3] در (ض د) نیست ۲

از نیرنگیٔ روزگار بایغارفت وچند روز ناشتہ گذشت بیدار بختے بسخت
تگاپو آورد نپذیرفتہ پاسخ دادند ایم کہ دریں چند روز خوراک ایں مشت خاموش
از کجا بود وکمتر زمانے کشادہ پیشانی جان بسپرد و داستان ایں فروشندگان[1] دشوار اندیش
بس فراواں وسخے تعلقیان آزمند مالِ دیگراں از خود باز نداشند وبیزیان زندگی
دین ودنیے کام دل برگیرند بیدانشان آشفتہ رائے احتیاج خود را سرمایۂ گرفت وگیر
وگردانیدہ ابدی نکال اندوزند ٭

سلیم دلان سعادت منش آں وبیند زمین خرابہ کہ از کسے نباشد ناپدید
واگر پیدا شود دست افراز کشت وکار بہم رسانیدن دشوار واگر فراہم آید بہم رسیدن
قوتے کہ بہ نیروے آں کار کنند ناپیدا کاں نتواں یافت واگر نشان دہند
وخداوندے نبود کامیاب شدن بدوبس دشوار واز سپاہ گری نیز برکنارہ شدند
باندیشہ آں کہ جانِ گرامی بدل مالِ خسیس نگردد از بازرگانے نیز دامن برچیدند
ازآنکہ بیشترے کالاے خود را گراں ارزخواہند وآہوے آں بپوشند وبآنچہ دور نبود
بستایند واز راکہ بحرِ پداری برخیزند[2] از نیکوئیہاے پیدا چشم بربندند وآنچہ
ندارد نکوہش کنند وسود خود بزیان دیگراں برگزینند وآنکہ مال مخالف کیش را
روا داشتہ دم آسایش برگرفتہ اند پسند شان نیاید وچناں سرائیدند اگر روا دارد
دوربین آگاہ دل است داستان بیم افزائی است نہ حلال ساختن مال دیگرے
وچگونہ از دگرگونگی کیش بے دستوری مال یکدگر ستدن شایستہ بود ورنہ وپا افسانۂ
ایست سرمایہ خراب آزمنداں باشد وبگوش نیکواں ورنشود اکنوں چراغ بہ

---

[1] (د) فروشوندگان ۱۲ [2] (ض د) برخرند ۱۲

رہگذرِ ہمگناں مے نہد تا راہ از چاہ وانستہ بگوزیان اندوزی در نشوند و گرامی انفاس را بنا بایست نگذرانند ٭

ازآنجا کہ در نہاد مردم زاد فراوان دگرگونگی سرشتہ اند و شورش درونی و بیرونی روزافزون[1] و خواہش گران پاے و دواسپہ رود و خشم سبک سرعنان گسل دریں دیو سار نامردمی و دوستی کمیاب و انصاف بس ناپدید ہر آئینہ در[2] چنیں آشوبگاہ چارہ بجز قہرے[3] و حدت صورت نہ بندد و آں جاندار وے انتظام بجز شکوہ فرمانروایان دادگر فراہم نیاید ہرگاہ خانہ و محلہ بے بیم و امید پیشواے و دیدہ ور منتظم نگردد بے سطوت آں پذیرندۂ فرّا ایزدی شورش زنبور خانہ دہے چگونہ فرونشیند نگاہبانی مال و جان و ناموس و دین جہانیاں چساں[4] شود اگرچہ برخے تخم دگرسان بدست آویز خارق عادت ایں عزیمت در سر گرفتند لیکن بے یاوری سلاطین والا حشم انتظام نگرفت و نیرو آں آتشین دشنت طلسم کارہ نیرنجی و شعبدہ بازی راہ دارد و طوفان ہاے شورش ازیں دریاے بے تمیزی برخاست و برخیزد و بسا زمانیاں از سادہ لوحی و کم بینی دراں موج خیز ناشناسائی فرو شدہ و شوند[5] تا آنکہ بفروغ خرد از پذیرائی عناں باز کشیدند و توشۂ سفر دراز سرانجام یافت دریں چہار سوے پر آشوب بدیوانگی و بے دینی و کافری کہ و بہ ہر بطنز نگاہ گشتند دراں بزم ناشناسائی اگر خرد پژوہ کار دان را گذارہ شود تا گزیر آئین دیوانگان[6] برگیرد و از بیچارہ فرومایگان وارہد پیدا است و ہر آباد بوم خداوندان مال فراوان باشند و زمینہاے کشت و کار بدر برپد

---

[1] (د) نیست ۱۲ [2] (ص د، ناپدید آید ۱۲ [3] (ف ا) قہری ؟ (ص د م) قشری ؟

[4] (ص د) چناں ؟ [5] (ا ص د) اوشوند ۱۲ [6] (د) دیوانگاہ ۱۲

دارند لیکن از بدسگالی و تباہ اندیشی غبار آمود شک گردد و دست ہمت بر آں دراز نشود و اگر کشاورز را یاوری گیہان پیرائے و جاں داروے زندگان اندیشہ باشد و بازرگاں از تباہ بسیچی باز آید و یاری فرماندہ روزگار و شمول ایزدی فیض در دل آرد ہر آئینہ خواستہء او خرد گزین باشد پس شایستگی مال در گرو نیت بود و کارکیائی معدلت اندوز چوں نمک سار ناپاک را پاک سازد و بدرا نیک دادِ یاوران اخلاص گرائے و فزونی اسباب شوکت و فراوانی خزینہ کارے نتواند[1] بر ساخت و جہان پرستاری و فرمان پذیری غازہ انتظام نگیرد۔ پس ہر گرانمندی باشد نخست سپاہگری پیشہ سازد و یاوری را در سر گیرد تا جان را در برابر فراہم آمدن پراگندگی زمانیاں در دست باشد و روزے چوں علف ستور کشاورز را فراواں[2] و اگر بداں نیاز و پرداخت برسنگے خویشتن را در گروہ یاوراں در آرد[3]۔ پس روائے روزی بدو چیز باز گردد داد گیری فرماں رہان روزگار و اندیشہ آبادے فرماں پذیران سعادت سگال فرومایگان طبیعت پرست زبان معقول ندانند و ہموارہ از محسوس بر نگذرند۔ دریں شورہ زمین آب شمشیر بکار آید نہ زلال و سیل از شکوہ او نخوت فرو ستان کج گوائے نخولستاں در شوند و نیکواں انصاف پژوہ را روز بازار شود[4]۔

ہر آئینہ آنچہ دست مرد پاسبانی آں چار گوہر بے بہا قرار دہد سزاوار و شایستہ بود و رضامندے ایزدی را ہم آغوش نگاہبانان خانہ را خداوندان دست رنج قرار دہد و تیاق داران عالم را پاسباناں اگر ہمہ مال در پاس ناموس

---

[1] (۱۴) حق نتواند ۱۲ [2] ور (۱۴ حق د) بیست ۱۲ [3] زش ف ا) گرم شود ۱۲

بکار رود باید کہ شکرانہ بوام دادہ آید چہ جاے آنکہ تیاق دارے چہار سترگ گوہر نماید لیکن فرمان روایان دادگر افزون از آنچہ بدو کارشان سرانجام یابد نستانند و دست خواہش نیالایند و ازاینجاست کہ این وجہ باختلاف زمان و مکان دگرگونگی پذیرد چنانچہ گذاردہ آید۔

وازیں دلآویز گفتار روشن گشت ہرچہ فرمان دہان ہشیار خرام از راہ ژرف نگہی و معدلت افزائی از رعیت برگیرند و بفرمان پذیران خدمت گذار بروہند گزین شایستگی برکمال و جاوید روائی دارد و نیز پیدائی گرفت کہ روزبہ سپاہے فراوان گزیدہ تر باشد پیش کشاورز و دیگر پیشہ وران دکن نام لبے یونانی چنان برگوید پیشہ ورے از سہ گونہ در نگذرد شریف[1] ۔ خسیس[2] ۔ مبانہ[3] ۔ نخستین بنفس باز گردد و از سہ بیرون نباشد یکے بگوہر خرد چوں دوربینی و حسن تدبیر دوم بدانش پذیری چوں کتابت و بلاغت سوم بہ نیروے دل چوں سپاہگری و خسیس نیز بر سہ گونہ باشد۔ اول منافی مصلحت عموم مردم مانند احتکار۔ دوم مخالف فضیلتے از فضایل چوں مسخرگی سوم آنچہ طبع ازو نفرت گیرد چوں حجامے و دباغی و کناسے و میانہ گوناگون مکاسب و حرفت[1] بود برخے ناگزیر چوں کدیورے و لختے چنانکہ بے آں بسر رود چوں رنگریزی[2] لختے بسیط چوں دروگری و آہنگری و بعضے مرکب چوں ترازوگری و کاردگری۔

وازیں گذارش نیز بلند پایگی سپاہگری پیدا و بالجملہ بہترین دستمایہ روزی

---

[1] (ض د) حرفہا ۱۲ [2] نسخہ ہمچنیں در ہر نسخہ ۱۲

پیشه بود که بعدالت و پارسائی و مردمی نزدیک باشد و از بدکاری و بدنفسی
دور نیکو آں در پیشه سه چیز را ناگزیر دانند دوری از ستمگاری پرهیز از عار یکسو شدن
از دناءت آنچه بدو عار پیوند چوں مسخرگی و دیگر خواری[1] کسب ها و آنچه بدناءت بازگردد
دل نهادن بصناعتے خسیس ٭

و چوں گزیده روزی فراهم آید ناگزیر تعلق آنست لختے خواسته را
نگاهبانی کنند۔ بشرطیکه اهل منزل در زندگی تنگی نکشند و چوں حاجتمند
رو آورد بناکامی برنگردد و بے[2] غاره رفتی و آزمندی نکشد[3] و بناقداری مال بے آں
نشود که خرچ کمتر از دخل سازد و لختے بسودا پردازد و دست در مشمر زند و قدرے را
نقود و اثمان وارد و شطرے را اجناس و امتعه برخے را بسودائے دیگراں برآمیزد
و بعضے را ضیاع و عقار سازد و پاره را به نیکوان و آں گرایاں سپارد و خرچ را برآگهی
و حق پژوهی از رسم دوستی قرار دهد داد و ستد بکشاده پیشانی چهره افروزد و پشیمانی
در نهان خانه دل راه نیابد بخشش نهاد همت رضامندی الهی باشد نه توقع شکرے
و نشر ذکرے و انتظار جزائے۔ و بیشتر به درویشان نهفته نیاز دهد و دو گونه داد این
دیگر هست که اگر هنجار رود شائستگی اندوزد نخست آنکه برسم سخاوت و ایثار
دهند چوں ارمغانی و جز آں۔ باید که زود و پوشیده باشد و افزونی و بزرگی
آں از چشم براندازد و گسسته حال و بیجا[4] نبود۔ دوم آنچه از روے ضرورت

---

۱ همچنیں در (ش) و در دیگر نسخها خواری کشیها ۱۲ ۲ (ش) بیغاره روی و آرزومندی ۱۲
۳ (ص د) نکند ۱۲ ۴ (ص د) بود ۱۲

اتفاق افتد در طلب ملایم و دفع مضرت چنانچه بستمگاران وسفیهان دهند تا نفس
و مال و عرض از گزندانیان رهائی یابد و در بیجامیانه روی بکار برد. و پژوهش
ملایم همان بهتر که با فزونی نزدیکتر باشد ❊
و جهانیان در حال معاش از سه گونه بیرون نه برخے از غنودگی چنان در افتند
که بایست معنوی بخاطر نیابد بکار کرد چه رسد و لختے از روش ستارگی چنان
و حقیقی مراد شیفته که با د روزی بدل نگذرد و جوقے سعادت پژوهان هشیار خرام
شناسائی از دست نهلند[۱] و ظاهر را سرمایهٔ آبادی باطن گردانند امید که تا در دل
بستگان جائے دارد و بسو بهن پایهٔ سعادت اندوزد و چون پدشت وارستگی
گذاره شود بدوبین آرایش گزیند. والله اعلم

بانجام رسید

ـه (ض د) ندهند ۱۲